

קתדרה

בתולדות ארץ-ישראל ויישובה

יד יצחק בן-צבי, ירושלים • חשוון, תשל"ז • 2

עורך: יעקב שביט

תוכן העניינים

- דברי מבוא 1
 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש' — הדימוי והמציאות / ישראל ברטל 3
 השכונות היהודיות שנבנו בירושלים שמחוץ לחומות בשנות השמונים של המאה הי"ט /
 יהושע בן-אריה 20
 הבארון, הפקידות והמושבות הראשונות בארץ-ישראל — הערכה מחדש / דן גלעדי 59
 השתקפותם של העלייה השנייה והמאבק ל'עבודה עברית' בעיתונות הארצישראלית הכללית /
 יגאל דרורי 69

תרומתו של אליעזר בריהודה לתחיית הלשון העברית / יעקב פלמן 81

דיון בהשתתפות: ראובן סיוון, עוזי אורנן, חיים רבין

תמורות כלכליות בארץ-ישראל בסוף התקופה העות'מאנית / נחום גרוס 109

דיון בהשתתפות: מרדכי אליאב, יהודה דון, חיים ברקאי, ישראל מרגלית, ישראל קולת

תעודה

- שתי איגרות מיהודי הגליל לסיר משה מונטיפיורי בענייני חקלאות — תר"ט (1849) /
 ישראל ברטל 141
 'פרדס מונטיפיורי' / שושנה הלוי 153

מידע

- פרסי יצחק בן-צבי לשנת תשל"ו 170
 פרופ' ח"ז הירשברג ז"ל / אליעזר בשן 173
 פרופ' יוחנן אהרונים ז"ל / צבי אילן 176

ביבליוגרפיה

- א. עבודות מחקר בדפוס ובהכנה 179
 ב. ביבליוגרפיה של תולדות ארץ-ישראל ויישובה תשל"ה—תשל"ו 188

הוצאת יד יצחק בן-צבי
 בסיוע משרד החינוך והתרבות

דברי מבוא

אסופת המאמרים והדיונים המתפרסמים כאן מתרכזת בעיקר בפרק המעבר מיישוב ישן ליישוב חדש בשלהי המאה הי"ט, ובהיקף הרחב יותר — בתמורות המרכזיות שהתרחשו בארץ-ישראל מהרבע האחרון של המאה הי"ט ועד פרוץ מלחמת-העולם הראשונה. האסופה נפתחת במאמרו של ישראל ברטל, הבוחן מחדש כמה מושגים מקובלים ושגורים על אופיו של היישוב הישן במחצית השנייה של המאה הי"ט, ועל ההבדלים שהתקיימו בינו לבין מה שנהוג לכנות בשם 'היישוב החדש'. ברטל מערער על כמה מוסכמות ומפנה את תשומת-הלב להיבטים בהתפתחות היישוב היהודי בארץ-ישראל, שעד כה התעלם מהם המחקר או שלא ייחס להם חשיבות מרובה. המאמר הינו גוסס מורחב של דברים שנאמרו בדיון חוקרים בהשתתפות יהושע בן-אריה, דן הורוביץ ומנחם פרידמן. יהושע בן-אריה מנתח את תהליך היציאה היהודית מחוץ לחומות בירושלים ועומד על אופיין של השכונות היהודיות שקמו בירושלים שמחוץ לחומות בשנות השמונים של המאה הי"ט — תקופת השלב הראשון של העלייה הראשונה. גם דן גלעדי עוסק במאמרו בבחינה מחדש — הפעם בחינה מחדש של פעילות 'הנדיב הידוע' ביישוב הארץ ודפוסי הסיוע שלו למושבות הראשונות. יגאל דרורי מביא תמצית של עבודת-גמר לתואר השני שהגיש בחוג ללימודי עבודה באוניברסיטת תל-אביב. בעבודתו בדק דרורי כיצד השתקפה העלייה-השנייה העובדת בעיתונות הארצישראלית הכללית ומתאר את מגוון הדעות שמצאו להן במה בעיתונותו של אליעזר בן-יהודה ובעיתון 'החרות'.

תרומתו של אליעזר בן-יהודה לתחייתה של הלשון העברית היתה נושא הרצאתו של יעקב פלמן במסגרת דיוני קתדרה — במה חודשית, המאפשרת לחוקרים בתחומים שונים של תולדות ארץ-ישראל ויישובה להציג את מחקריהם החדשים ולהעמידם לדיון בפני עמיתים למקצוע ובפני הקהל הרחב. בקתדרה, לערוכה על-ידי יהושע בן-אריה, השתתפו מלבד המרצה גם חיים רבין, עוזי אורנג' וראובן סיוון שייצגו דעות שונות לגבי מפעלו הלשוני של בן-יהודה.

דיוני קתדרה אחרת הוקדשו להרצאתו של נחום גרוס על התמורות הכלכליות בארץ-ישראל בשלהי האימפריה העות'מאנית. גרוס ניתח את המאפיינים השונים של ההתפתחות הכלכלית ההדרגתית ושל הזינוק הכלכלי אחרי 1900, ותיאר את הגורמים השונים

להתפתחות זאת. בדיון שהתקיים בעקבות ההרצאה השתתפו מרדכי אליאב, יהודה דון, חיים ברקאי, ישראל מרגלית וישראל קולת.

ישראל ברטל מביא שתי איגרות העוסקות בענייני הקלאות שנשלחו בשנת תר"ט מיהודי הגליל לסיר משה מונטיפיורי, מתוך אוסף האיגרות שהביא מונטיפיורי ממסעו השלישי — הפחות ידוע — לארץ-ישראל. שושנה הלוי מפרסמת תעודות חדשות לתולדות 'פרדס מונטיפיורי', הסמוך ליפו. חומר זה מעמיד באור חדש ומפתיע את ראשית הפרדסנות היהודית ביפו. אליעזר בשן וצבי אילן סוקרים בקצרה את פועלם המדעי של פרופ' ח'ז' הירשברג ז"ל ופרופ' יוחנן אהרונז'ל חתני פרס יצחק בן-צבי לשנת תשל"ו, שהלכו לעולמם בתחילת השנה. רמי יזרעאל ערך ביבליוגרפיה של עבודות דוקטורט ומ"א, הנמצאות בדפוס או בהכנה, וזאת — במגמה לסייע לחוקר ולקורא המעוניין במידע על פעולות המחקר המתקיימות בין כותלי האוניברסיטאות ובמכוני המחקר השונים בישראל. הביבליוגרפיה מקיפה את מירב העבודות שהושלמו או שנמצאו בתהליך כתיבה בשנים תשל"ה—תשל"ו, והיא מהווה השלמה ותוספת לחיבורו של יעקב ברנאי שהופיע בתשל"ב.

יישוב ישן' ויישוב חדש'— הדימוי והמציאות

ישראל ברטל

קבוצות הנהגה וכלל החברה

המושגים 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש' חדרו להיסטוריוגרפיה מהגדרות, שהיו מקובלות ושכיחות בפולמוס האידיאולוגי-החברתי שניטש בעולם היהודי סביב יישובה של ארץ-ישראל מאז שלהי המאה ה'ט. אלו ביטויים ערפיים בעלי מטען אסוציאטיבי, ששורשיהם נעוצים בפולמוס רעיוני-חברתי—והם עשויים להתאים לקבוצות הנהגה בעלות תודעה מגובשת. כך, למשל, ניתן לומר, כי 'יישוב ישן' מובהק היה גרעין העולים החסידים משלהי המאה ה'י"ח, וכמותו היו גרעיני העלייה של תלמידי הגר"א משנת תקס"ח ואילך, מייסדי העדה הפרושית בצפת ובירושלים.¹ 'יישוב חדש' מובהק ניתן לראות בקבוצה הקטנה

1. הן בכתיבתם של נציגי 'חייבת ציון' והן בזה של נציגי היישוב החרדי בירושלים בשנות התשעים למאה ה'י"ט הוגדר היישוב החדש' על-פי מטרותיו האידיאולוגיות, ותחילתו זוהתה עם ראשית העלייה הראשונה. למשל: 'התקוות אשר קונו תובבי ציון אל הישוב בארץ ישראל היו: תקון מעמד ישראל החמרי, על-ידי יצירת מפלגת אכרים החיים על אדמתם, החסרה בישראל ואשר תהיה למופת לכל העם בחייה הטבעיים הפשוטים והבטוחים, בהיותה בלתי תלויה באויר המסחר ובחיי המותרות הכרוכים בעקבותיו. גם לתת לעם ישראל הנחד אחיזה קיימת בקרקע של הארץ החביבה עליו חבה תולדתית, ותקון מעמדו המוסרי... להעמיד דור חדש מחונן ברוח תמימה זאת, הסופגת אל קרבה, לבד מסקנות התרבות והמדינות, גם את כל המדות הסגולות והכשרונות המיוחדים לישראל ע"פ תורתו ודברי ימיו...' (א"ש הירשברג, משפט היישוב החדש בארץ ישראל, וילנה תרס"א, עמ' 11, להלן—הירשברג); והשווה 'כתב השלום' משנת תרנ"ו: '... בין העוסקים ביישוב של הארץ הקדושה בתוככי ירושלים ויתר ערי הקדש להחזקת יושבי עה"ק לתורה ולתעודה ומוסדות הצדקה ובתי החסד אשר בכל עה"ק ובין העוסקים ביישוב החזקת המושבות עובדי אדמת הקדש...'. (ובנוסף אחר 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש'), ר' קניאל, ר' יוסף ריבלין והוועדה הפועל של תובבי ציון ביפו, ותקינן, בעריכת ח"ו הירשברג, רמת-גן תשל"ה, עמ' 214, ע"פ אצ"מ A 25/65, וכן עמ' 231, על-פי הנוסח בדפוס: 'כבר מלאו לישוב החדש שלוש עשרה שנה...'. ראו לשים לב כי הירשברג הציג בדבריו עמדה לאומית-דתית, ולדעתו לא הדת היא שחצצה בין 'ישן' ל'חדש'.

2. בעליות אלו הונחו היסודות הרעיוניים והארגוניים לקיום עדת תלמידי-חכמים ממזרח-אירופה על תמיכה תבאה מן הגולה. למעשה זכו יסודות אלו לשכלול ולפיתוח במחצית הראשונה של המאה ה'י"ט ויצרו את הבסיס האידיאולוגי והחומרי להתהוותו של מה שכונה 'יישוב ישן' אשכנזי. ראה: מ' רוטשילד, החלוקה, ירושלים תשכ"ט; א' יערי, שלחי ארץ-ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 661–699, 756–832; הנ"ל, אגרות ארץ-ישראל, תל-אביב תש"ג, עמ' 308–341; א' פרומקין—א' ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, ג' ירושלים תרפ"ט, עמ' 138–157; ב"צ דינור, היסודות האידיאולוגיים של העליות בשנות ת"ק–ת"ר, ציון, ב (תרצ"ז), עמ' 93–105.

של עולי 'ביל"ר, שהיוותה כביכול אנטי-תיזה מוחלטת לתפיסתו של ה'יישוב הישן' — ראדיקאליזם ולאומיות חילונית³ — כנגד חברה, שכל חייה היו קדש ללימוד ולעבודת האלוהים.

ואולם, מסתבר, כי הגדרות אלו כוללות אך ורק חלקים מן המציאות ההיסטורית של היישוב היהודי ומותירות 'שוליים' רחבים למדי: חברתיים, כלכליים ותרבותיים. היבטים מסוימים של מציאות זו לא נדונו בהיסטוריוגרפיה ולעתים אף לא נזכרו בה כלל, משום ההתמקדות היתרה במאפיינים בולטים של קבוצות מרכזיות באוכלוסיה. מרבית הכותבים יגנו והושפעו מן הפולמוס האידיאולוגי על דמותו העתידה של היישוב היהודי בארץ ומן התדמיות של היישוב הקיים. רובם גם נדרשו בכתיבתם רק לאותם היבטים, שנראו להם כרלוואנטיים לבשורת החברה החדשה בארץ — אותם הבליטו ואחזיקו חיפשו במקורות ההיסטוריים מן המאה הי"ט. מגמות הברתיות, כלכליות ואף תרבותיות, שהתקיימו בארץ ישראל וביישובה היהודי מתקופת הכיבוש המצרי בשנות ה-30 של המאה הי"ט לפחות ועד לאחר מלחמת העולם הראשונה לא זכו לתיאור הולם, גם אם משקלן היה רב בשעתן יותר מאשר משקלן של תופעות אחרות, שהובלטו כמבשרות אותם תהליכים, שנקשרו עם העליות החדשות.

התמקדות העיסוק בקבוצות המרכזיות, שהיו למעשה אליטות בעלות תודעה אידיאולוגית הן ב'יישוב הישן' והן בזה ה'חדש', הביאה לידי כך, שהשתלבותם של חלקים מסוימים מן האוכלוסיה הספרדית במרקם הכלכלי-חברתי של ארץ-ישראל, תהליך דומיננטי לגבי אוכלוסיה זו ואוטונומי עד שנות השבעים של המאה הי"ט ממגמות של 'פרודוקטיביזציה' מכוונת, לא זכה עדיין להארה מתאימה. יתרה מזאת, אין בנמצא עדיין עבודה מחקרית כוללת המציגה את המבנה הכלכלי של קהילות ארץ-ישראל במאה הי"ט. מה שנכתב היה טבוע עד לזמן האחרון בחותם ברור של היפוש אחר ראשיותיהן של תופעות, שנראו כעיקריות ביישוב הארץ מתקופת העלייה השנייה ואילך⁴, או שהוא בא להראות את אי-

3 'מטרת חברת ביל"ר: (א) להושיע ולהתאמץ להשיב את ישראל אל נחלת ארץ אבותיהם, לטעת אותם כאזרח רענן, לתמכם בל יפולו, לעזרם בל יכשלו, להפיח רוח חיים בעצמותיהם, להיות לאור מאיר את הדרך באישון לילה, לשאת את דגל הלאומיות!'] ולמצוא לו מסלה בלבב כל איש אשר בשם עברי יכונה... להפיץ בקרב היהודים בא"י תרומה המעשה במעשה כל עץ, כל ברזל כסף ונחושת, את כל אשר יעשה האדם, יעבוד בזיעת אפו ויגיע כפיו וימצא מחיתו לנפשו ולנפש ביתו מבלי דרוש עזרת אחרים...'. (מתוך מגילת תקנות של ביל"ר, ש' יבנאלי, תקופת חיבת ציון, ב, ירושלים-תל-אביב תשכ"א, עמ' 93-98. וראה גם: שם, עמ' 40-41, 195-198; ח' חיסין, מיומן אחד הבילויים, פתח-תקווה תשכ"ז (עיתון מחזש); 'קלויזנר, בהתעורר עם, ירושלים תשכ"ב, עמ' 164-170, 262-283, 409-439.

4 ראה למשל הדגשת 'המגמה לעבודת האדמה' כתהליך המרכזי לראשית העת החדשה בארץ ישראל בספרו של י' בן-צבי, ארץ-ישראל ויישובה בימי השלטון העותמאני, ירושלים תשט"ו, עמ' 400-416 (להלן — בן צבי), או מקום 'השאיפה לקרקע' כמאפיין מרכזי של מבשרי-התנחיה ביישוב אצל ב"צ גת, היישוב היהודי בארץ-ישראל בשנות הת"ר-התרמ"א, ירושלים תשכ"ג, עמ' 303-344 (להלן — גת).

עמידתו של היישוב הנידון באמות-מידה מודרניות-ראציונאליסטיות⁵. מטעם זה, למשל, יוצא, שלמרות ההתמקדות ביישוב האשכנזי בירושלים לא נראו מגמותיו המקוריות כשלעצמן כרלוואנטיות לדיון היסטורי של חלק מן החוקרים⁶.

מקורותיהן של התדמיות

רוב-רובו של היישוב האשכנזי בארץ-ישראל הוא בעצם יישוב חדש מבחינה דימוגרפית, ועיקרו הגיע אליה מאז שנות הארבעים והחמישים של המאה ה'י"ט. הכינוי 'יישוב ישן' מכונן לקיבוץ אנשים שאיננו 'ישן' מבחינה כרונולוגית, אלא 'ישן' מבחינה ערכית. עמדה ערכית זו מסייעת להתבחין, על-פי התפיסה המקובלת, בין עולים שבאו ארצה במספרים ניכרים בתקופה שבה 'העלייה הראשונה' תופסת את המקום המרכזי בהיסטוריוגרפיה של ארץ-ישראל, ואשר הגדילו את היישוב הישן, לבין עולים, ואף ילידי הארץ, שנהגו לשייכם ל'חדש'. אך, כאמור, מתאימה ההבחנה הערכית בצורתה החדשה והברורה רק לקבוצות, שלהן מאפיינים בולטים, ומתחדדת עוד יותר בנקודות-עימות היסטוריות, שנקבעו לאחר מכן לדורות בספרות. לכך ניתן חיזוק במערכת תדמיות, בה פירשו אנשי העליות החילוניות

5 אפיינית הפסקה היחידה שהקדיש ש' דובנוב ליישוב היהודי בארץ-ישראל במחצית המאה ה'י"ט. זו עוסקת בחזירת ההשכלה לירושלים ובהתנגדות העיקשת של האורתודוקסיה הלוחמת לחינוך מודרני ולפרודוקטיביות, אך אין בה דבר על חייה הפנימיים של הקהילה שעסקה ב'דרישה אל המתים ובהשתטחות על קברים חזרבות' (ר' דברי ימי עם עולם, בתרגום ברוך קרוא, תל-אביב תשי"ח, כרך ז, עמ' 272–273; כרך ח, עמ' 260–261. ובדומה לכך ראה דבריו של י' פרס במאמרו: תחיית ירושלים העברית ותולדות ישובה עד הכיבוש הבריטי – ספר פרס, ירושלים תשכ"א, עמ' 34–80 (להלן – פרס).

6 עולמה הרוחני של החברה האשכנזית בירושלים לא גדון בפני עצמו בהיסטוריוגרפיה. ב"צ גת הקדיש את החלק 'החיים התרבותיים' מספרו לתיאור בתי-הכנסיות ובתי-המדרשות מחד גיסא ולחזירת השפעתה של ההשכלה והחינוך המודרני מאידך גיסא, אך נדרש להשקפות העולם ולרקע הרעיוני שלהם במשפטים אחדים (גת, עמ' 193). ספרות ענפה צמחה סביב הניסיון לראות בתלמידי הגר"א או בתלמידי החת"ם סופר מבשרי הלאומיות והזנית המודרנית או בעלי בשורת גאולת הארץ, ובה יחסה להם שיטה רעיונית. ראה למשל: י' צבי זהבי, מה'חתם סופר' ועד הרצל, ירושלים תשכ"ז; הנ"ל, עליית תלמידי החת"ם-סופר, פרקים בתולדות היישוב היהודי בירושלים, א, ירושלים תשל"ג, עמ' 189–201; שאר-יישוב כהן, הגר"א ותלמידיו – מייסדי היישוב החדש בארץ-ישראל, שם, עמ' 237–249; י' גליס, ספר העליות לארץ-ישראל, ירושלים תשל"ד, עמ' 76–96; א' הורביץ (עורך), מוסד היסוד ירושלים, ירושלים תשי"ח (הבנוי על-פי תכנית...). להבאת תיקון ולהסיר מכשול נורא מקרב ישראל בנוגע לסילוף ההסטוריה ביחס לתולדות היישוב הישן בארץ ישראל... המכשול הנורא של הפיכת האמת ביחס ליסודות היישוב ולהרצאי לאור את האמת על בוריה בעזה"י). וכן עשרות מאמרים, חוברות וספרים בכיוון דומה. עבודתו של מ' רוטשילד הי"ד (ראה לעיל, הערה 2) היא אחד הנסיונות הבודדים להערכת הבסיס האידיאולוגי לקיום היישוב הישן המזרח-אירופי המשוחרר משיפוט דתי-לאומי נאיבי או מן הדימויים ה'משכילים' שלו. וראה גם: י' היילפרין, העליות הראשונות של החסידים לארץ-ישראל, ירושלים-תל-אביב תש"י; ב"צ דיגור, ראשיתה של החסידות ויסודותיה הסוציאליים והמשייתיים (קטע), ציון, י, ג-ד (תשי"ח), עמ' 149–196 (נדפס גם בלקט מאמרי במפנה הדורות, ירושלים תש"ט, עמ' 207–227); מ' שפירא, עדת חסידי תב"ד בחברון, ותיקין, עמ' 67–72.

במאה העשרים את המציאות בארץ-ישראל בכלל ובירושלים בפרט. תדמיות אלו, שנשאבו מכמה מקורות אידיאולוגיים וספרותיים, היו חלק מעולמם הרעיוני של העולים, וממילא לא היתה, לפחות בתחילה, השפעה להיכרות הממשית עם יהודי ארץ-ישראל, או להבחנות הדות וברורות בקבוצות משנה ובתופעות ייחודיות. ניתן להצביע על כמה מקורות אידיאולוגיים וספרותיים:

א. תדמית החברה המסורתית בכלל, ויהדות מזרח-אירופה בפרט, כפי שעוצבה בספרותה של תנועת ההשכלה לזרמה, תקופותיה וגלגוליה: יישוב לא פרודוקטיבי, קיום טפילי על כל הכרוך בכך, 'רביניזם' ועיסוק בתלמוד ובמיסטיקה — כעין סניף לחברה המזרח-אירופית הטעונה גם היא שינוי. אותן מגמות שהמשכילים שאפו לממש במזרח-אירופה נחשבו לבנות-מימוש גם לגבי החברה המזרח-אירופית בארץ-ישראל. סמסכן התבטא בכמה מן היסודות האידיאולוגיים של אנשי העלייה הראשונה והשנייה. כך, למשל, אין למדוד את ההתייחסות לפרודוקטיביות בארץ-ישראל כעניין המיוחד לארץ בלבד, אלא כחלק וכהמשך למערכת שלמה של הצעות ומפעלים לפרודוקטיביות של יהדות רוסיה ואוסטריה-הונגריה החל ממחצית המאה הי"ח ואילך.⁷

ב. דימויים מן הספרות האירופית הלא-יהודית, שהלכה ורבתה במאה הי"ט. חומר רב מאוד התפרסם על-ידי סופרים, מבקרים, חוקרים ואנשי מדע שסיירו בארץ-ישראל.⁸ תיאורים אלה היו בדרך-כלל התומך ה'אירופי' הבלבדי מארץ-ישראל שהגיע אל הקורא היהודי המעורה בחברה הסובבת במערב-אירופה ובמרכזה.⁹ גם בספרות זו רווחו תדמיות

7 ראה הבלטת עניין זה אצל ד' ויינריב, בעיות החקירה של תולדות היהודים בארץ-ישראל ותיבתם הכלכליים, ציון, ב (תרצ"ז), עמ' 74—75; הנ"ל, יסודות הציונות ותולדותיה, תרביץ, ז (תרצ"ז), עמ' 100. במחקרים רבים לא תודגש כיוון זה די הצורך, והובלט ייחוד ההתעוררות העצמית ביישוב עצמו או בחברה היהודית המסורתית מתוך סיבות כלכליות וחברתיות. ראה למשל: מ' אליאב, אהבת ציון ואנשי הר"ד, תל-אביב תשל"א, עמ' 304 (להלן — אליאב); גת, עמ' 60—71. על מקום התדמיות בעולמם של אנשי העלייה השנייה ראה גם: ד' כנעני, יחסה של העלייה השנייה, העובדה, אל הדת המסורת, דברי הקונגרס העולמי הששי למדעי היהדות, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 314—315.

8 על האינטנסיפיקציה בתיאורי נוסעים אירופיים לארץ-ישראל במאה הי"ט ראה: מ' איש שלום מסעי נוסעים לארץ-ישראל, תל-אביב תשכ"ו; י' בן-אריה, ארץ-ישראל במאה הי"ט — גילוייה מחדש, ירושלים 1970; R. Rohricht, *Bibliotheca Geographica Palestinae*, Berlin 1890; E. Hoade, *Western Pilgrims, Works in English on The Holy Land*, Jerusalem 1952.

9 קהל קוראים זה לא נזקק עוד לספרות המסורתית בעברית וביידיש, ואילו ספרות נוסעים יהודיים בעלי השכלה אירופית נתפתחה רק משנות הארבעים של המאה הי"ט והיתה זעומה בהיקפה. עובדה היא כי הידיעות על היישוב היהודי שהובאו ביומנה של לידי יהודית מנטיפיורי ממסעה בארץ-ישראל בשנת תקצ"ט, ובעיקר המכתבים שצורפו לספר שהופיע ב"1844, היוו עד שנות השישים מקור חשוב לטענה על נכונות יהודי הארץ להתיישבות קלאית, ולא נמצא מקור אחר לעניין זה וולתם (ראה על כך י' ברטל, 'תכניות ההתיישבות'

מסוימות של הקהילה היהודית, ששאבו מאידאולוגיות נוצריות שונות ומסורות של הספרות והחברה האנגלית, הצרפתית והגרמנית. למרות הגיוון במגמותיהם של המתארים, החל מאנשי ה'חברה להפצת הנצרות בקרב היהודים' וכלה במהנדסים גרמניים וצרפתיים, מתברר, שכמעט כולם לא חדרו חדירה רצינית לפרובלימטיקה האמיתית של החברה היהודית בארץ, לא הבינו את המשתנה במציאותה ואף לא גילו עניין בתופעות שלא התאימו לציפיותיהם ולאמונותיהם. דברים אלו נכונים במידה מסוימת גם ביחס למקורות יהודיים-אירופיים, שנכתבו בידי מבקרים ונוסעים שנמצאו מחוץ לחברה המסורתית. אחת הדוגמאות הבולטות לכוחן של התדמיות היא ההתייחסות אל היישוב הספרדי לעומת ההתייחסות אל היישוב האשכנזי. רוב הנוסעים הבריטיים נטו לשבח בתיאוריהם, הן מבחינת התיאור החיצוני ואורח החיים, והן מבחינה רעיונית ומוסרית, את הספרדים יותר מאשר את האשכנזים. בדרך-כלל נמצא, שהראשונים מתוארים באופן חיובי הרבה יותר מן היהודים המזרח-אירופיים.¹⁰ תדמיתם של הספרדים (המכונים לעתים קרובות בשם

מימי מסעו השני של מונטיפיורי לארץ-ישראל, שלם, ב [תשל"ו] [בדפוס]. חומר רב מרשמי מסעות של נוצרים העתק באופן קבוע בעיתונות היהודית הגרמנית (אליאב, עמ' 170).
 10 מתוך התיאורים הרבים מן המאה ה-19 ראה למשל על מושגיו של חוקר הטבע הגרי ביקר טריסטראם אודות 'היישוב הישן': 'יהודי ירושלים, כולם אינם עוסקים אלא במסחר, ורובם מתפרנסים מזדבנות אחיהם שבארצות נכר, והם מבילים את זמנם בתפילה ובעבודת הבורא למען הגדבנים, שאינם יכולים לעלות לארץ בעצמם בגלל עסקיהם או מחמת המרחק'; ואת דימוי היהודים הספרדים בעיניו: 'הנשים הזכירו במידת מה את יהודיות אלג'יר, בשמלות המשי המהודרות עם רקמת-זהב לפנים, אך שרווליהן היו ארוכים ונאים, ולראשן חבשו כופיה לבנה. רובן היו יפות-תואר, ואחדות מן הנערות יפהפיות צחות עור' (מסע בארץ-ישראל — יומן 1863–1864, ירושלים תשל"ה, עמ' 132, 318, להלן — טריסטראם); או תיאוריו של אוליפנט משנות השמונים המבדיל לטובה את הספרדים על-פני האשכנזים מן ה'יישוב הישן': 'ככל שמושכת צפת את העיר ואת הלב ממרחקים. כן דוחה היא בראייה מקרוב. באמצעו של כל אחד מרחובותיה זורם ביב שופכין המפיץ צחנה מבחילה שקשה לעמוד בה. מראם של התושבים במקום תואם בהחלט את הבאשה העומדת באויר. דומה עליך כאילו במחירי העברה אל גיטו של אחת מעיירות רומניה או רוסיה, שעליו נוסף נופך של פיגולים מזרחיים. תושבי המקום לא סיגלו לעצמם את הלבוש המזרחי, כאחיהם בטבריה, והם חובשים מצנפות גבוהות, עוטים אדרות משומנות ומרופטות ומצמיחים פאות ארוכות כדרך יהודי מזרח אירופה' (ל' אוליפנט, חיפה — כתבות מארץ-ישראל, 1882–1885, ירושלים תשל"ו, עמ' 41, להלן — אוליפנט). די להשוות מלים אלו עם תיאור צפת של טריסטראם בספרו (שם, עמ' 430): 'למרות הלכלוך והזוהמה מסביב, הגת בתוכם של בתי יהודים אשכנזים אלה שורר נקיח הולנדי ממש והגברות הזקנות הנקיות, היושבות וסורגות בתצר, לבושות לפי אופנה אשר יצאה מכלל שימוש בגרמניה לפני יותר ממאה שנה, גרביים כחולים על רגליהן ושיססים מתרים על ראשיהן — כל זה נראה כתמונה של צייר' — כדי להסיק כי תדמיות הן הקובעות את רוח התיאור לא פחות מאשר המפגש עם המציאות. יש להבחין בין תיאורי מבקרים שמגעם עם היהודים היה חטוף, והתרשמויותיהם היו חיצוניות יותר, לבין תיאורי אירופים שישבו בארץ עשרות שנים והיטיבו להכיר את האוכלוסיה המקומית. אך גם אלו לא יכלו לדדור חדירה מעמיקה ולא כל שכן להעריך את המגמות הרעיוניות של ה'יישוב הישן'. דוגמה בולטת הם תיאוריו של קונסול בריטניה ג'יימס פין שאידאולוגיה דתית ורעיונות פרודוקטיביזציה עיצבו את יחסו ליהודי ארץ-ישראל. וראה קובץ נבחר אצל איש-שלום (לעיל, הערה 8), עמ' 410–833, בו בולטות תכונות אלו של תיאורי הנוצרים.

'פורטוגזים') בארצות אירופה במאות ה'י"ז–י"ט, היתה טובה מזו של היהודים הגרמניים, וזאת – בשל שמץ האקזוטיקה המזרחית שיוחסה להם וההתרשמות מסובלנותם היחסית לשינויים תרבותיים – סובלנות שנדרשה לשבת, גם בתחומים שהמתאר לא ירד בדרך-כלל לעומקם. לעומתם מבליטים תיאורי יהודים מזרח-אירופיים שהכירו מקרוב את החברה המסורתית אחדות מאותן תכונות, אך לשלילה, אצל הספרדים ומתייחסים בחיוב רב יותר לאשכנזים.¹¹

ג. העיתונות היהודית, שחלקה בעיצוב דעת-הקהל היהודית במערב-אירופה ובמזרח גדל והלך מאז שהחלה להופיע בשנות השלושים למאה ה'י"ט. בעיתונים היהודיים בגרמניה נדפסו בקביעות כתבות שנשלחו על-ידי אנשי היישוב (יהוסף שווארץ, משה זאקס, עזריאל הויזדורף ואחרים).¹² עיתונים אלו שימשו במה מרכזית לזיוכוח ציבורי על שיפור מצבו של היישוב, וממילא הובלט בהם השינוי יותר מאשר הקיים. המאבק ב'חלוקה' ובארגון הפקא"מ מחד גיסא והתמיכה בשיטה מאידך גיסא העמיקו את הקווים התאפיינים לתדמית אוכלוסיית היישוב בעיתונות זו לזרמיה השונים. אף בעיתונות העברית ניתן למצוא החל משלהי שנות החמישים אפיונים קבועים לכאן ולכאן. מביקורת משכילית וניצני גישה לאומית לשאלת יישוב ארץ-ישראל ב'המגיד', ועד לקו של 'הלבנון' שהופיע בשנות השבעים והשמונים בפאריס ובמיינץ, וייצג קו חרדי, אך פתוח להצעות תיקון ברוח מתונה.

דמותו של היישוב הישן בראשית 'חיבת ציון' הצטיירה אפוא לאור ההשפעות הנזכרות.

11 אפיני הוא ההבדל בין היחס לספרדים בספרו של ל"א פרנקל, L.A. Frankel, *Nach Jerusalem*, Wien 1858 (נוסח עברי: ירושלים, וינה 1860), וכן בתיאורי מרבית הנוסעים הגוֹרֵיִים במאה ה'י"ט, לבין כתיבתם של י' גולדמן ('האסיף', א, תרמ"ה), א"ש הירשברג או אף י' פרס על התנהגותם התרבותית והחברתית של הספרדים. למשל הערכתו של פרס כי: 'היהודים שעלו לארץ מארצות אירופה בכוונה לחונן את עפרה ולהשכיב את עצמותיהם על יד עצמות האבות, הביטו על ארץ-ישראל כעל פרחודור להי העולם-הבא... ברוח זו חינו גם את בניהם שבאו אתם או נולדו להם בארץ. לא כן הספרדים, שהיו מוכנים לקבל את הטוב והמתעיל הבא מאיזה צד שהוא בלא שבעצמם ינקטו את היזמה לכך' (פרס, עמ' 42). ביטויים של הערכה כלפי הכוחות הרוחניים הכלכליים הטמונים ביישוב האשכנזי, לעומת השטחיות התרבותית וחוסר העניין בצרכי הציבור של הספרדים שכחים בספרו של הירשברג, בארץ המזרח, וילנה תר"ע. יפה מתאימים לעניין זה דברי י' קניאל: 'יקשה עלינו להסתמך על הערכות בני התקופה כמקורות אובייקטיביים, שעל פיהם נוכל לקבוע בגאמנות את מהותם של היחסים הבינעדתיים. התבטאויות על כך אנו מוצאים בפי משקיפים מבחוץ שלעתים הם בעלי אינטרסים מוגדרים מראש או חסרי הבנה מספקת למתרחש ביישוב הישן. עדויות אחרות הן כמובן של האשכנזים והספרדים עצמם, אך כאן קשה לעתים להבחין בין רחשי לב לבין המציאות' (היחסים החברתיים בין האשכנזים והספרדים ביישוב הישן בירושלים במאה ה'י"ט, ותיקון, עמ' 47), וראה גם ה'ל', שיתוף פעולה בתחום התרבות והרוח בין הספרדים והאשכנזים בירושלים במאה ה'י"ט, פרקים, א, עמ' 289–300; ה'ל', מאבקים ארגוניים וכלכליים בין העדות בירושלים במאה ה'י"ט, פרקים, ב, תשל"ו, עמ' 97–126.

12 ראה אליאב, עמ' 170–200.

כה גדול היה כוחו עד שבדיון על מקום ישיבתו של 'ועד חלוצי יסוד המעלה', מייסדי ראשון-לציון, הועדפה יפו כמרכז, בין השאר משום הרצון להימנע מהתנגשות עם חוגי ה'יישוב הישן', שמהשפעתם ומכוחם רצו להתנער. יפו צוירה כניגודה של ירושלים: עיר שפניה לעתיד לעומת עיר שפניה לעבר. ואמנם, כאן התקשרו הדימוי והאידיאולוגיה למציאות כלכלית-חברתית של ראשית המשק הקאפיטליסטי המודרני בארץ-ישראל, אך לא זו המגמה הכלכלית ואף לא החברתית העיקרית שצוירה בכתובים משלהי המאה ה'י"ט ומראשית המאה ה'כ'.

קוטב החיוב וקוטב השלילה

התנועה הלאומית המודרנית התקשתה לקבוע יחס חד-משמעי אל היישוב שקדם לה בארץ-ישראל. התייחסותה, אפילו בשלבי הפולמוס החריף של שנות השמונים והתשעים למאה ה'י"ט, נעה בין קוטב החיוב של המשכיות ההיסטורית והערכת השליחות הרעיונית, בה הכירה, למרות אי-ההסכמה עמה – לבין קוטב השלילה של ראיית היישוב הוותיק כשריד החברה המסורתית, הטעון תיקון. אחד ממוצרי-הלואי של יחס דו-משמעי זה היה במשך תקופה ארוכה לעיקר בכתבתם של נציגיו: חיפוש שורשים המבשרים את החדש תוך כדי ביטולה של הקרקע ממנה צמחו. בשורת ה'חדש' מתוך ה'ישן' התקשרה לקווים, שהזדהו כחופפים וכהולכים בד-בבד עם הראדיקאליזם הלאומי נוסח תנועת העבודה הציונית: בשורת העבודה החקלאית כחלק מהשתרור האישי והלאומי מן הגלות; בשורת הפרודוקטיביזציה כחלק מיצירת התשתית לגוף לאומי מודרני; בשורת ה'יצאה מן החומות' כחלק משחרור מכבלי המסורת. ראש-פינה (גיא-אנוני) ופתח-תקווה הן שתי הדוגמאות הבולטות המובאות תדיר כהוכחה לכך, שבתוך ה'יישוב הישן' האשכנזי, היו לפחות גיצנים של מגמות ההתפתחות הללו.

אך אין הדברים פשוטים כל עיקר. הקמתה של פתח-תקווה בגלגולה הראשון וראשיתה של גיא-אנוני היו מעוגנות בתופעות חברתיות וכלכליות, שקשה למצוא ברובן את בשורת

13 על התחלות היישוב העירוני המודרני קיימות עבודות-מחקר רבות בבעיות מיוחדות: שכונות, ארגונים, ערים מסוימות, אך לא נכתבו עדיין מחקרים העוסקים במגוון זה של היישוב כתופעה כוללת. אפייני עדיין גם העיסוק ב'התחלות' – אך לא בתהליכים משנות השישים של המאה ה'י"ט ועד למלחמת-העולם הראשונה, זאת למרות העובדה שישנו חומר מרובה הן בדפוס והן בתעודות ארכיוניות. בצורה כוללת נדגו עד כה בעיקר היבטים גיאוגרפיים-עירוניים של התיישבות זו, או תהליכים היסטוריים בערים מסוימות כמו ירושלים, חברון וחיפה. בעבודות בכיוונים אלו אמנם ניתן מקום ניכר לתהליכים הכלכליים והסוציולוגיים באוכלוסיה היהודית. ראה למשל: א' כרמל, תולדות חיפה בימי התורכים, חיפה תשכ"ט, עמ' 77–197; ח"ז הירשברג, המפנה במעמדה של ירושלים במאה ה'י"ט, יד יוסף יצחק ריבלין, ספר זכרון, רמת-גן תשכ"ד: 'בן-אריה, היצאה ה'חלוצית' של יהודי ירושלים מחוץ לחומות עד העלייה הראשונה (1882), שלם, א (תשל"ד), עמ' 331–376. תבלטת הצד האידיאולוגי של ההתרחבות העירונית על פני יתר הגורמים אפיינית לחלק מן המחקרים, למרות שלעיתים אין הדברים כך מבחינת העובדות ההיסטוריות.

המציאות הקשורה באידיאולוגיה הלאומית המודרנית.¹⁴ כמו כן, הקו הנמתח בהיסטוריו-גראפיה בין נסיונות והצעות של בני 'היישוב הישן' בשנות השלושים הארבעים¹⁵ להתיישבות חקלאית, לבין הפולמוס של שנות השבעים, מוטל גם הוא בספק, בשל אי-הבנת כוונותיהם ומגמותיהם הכלכליות של המציעים.¹⁶ יש להפריד בין ראשית הדיון בציבוריות היהודית באירופה על שאלת 'תיקון' מצבו של היישוב היהודי בארץ — דיון שהיה כאמור חלק מן המערכת הגרענית של רעיונות ותכניות לתיקונה של כלל החברה המסורתית — לבין מה שהתרחש בקרב היישוב עצמו. לגבי שנות השלושים והארבעים אפשר לדבר כמעט בוודאות על כך, שהצעות הפרודוקטיביזציה, במובן של שינוי קיצוני של בסיס הקיום ומבנה החברה של יהודי הארץ, באו אך ורק מבחוץ — וקבלתן היתה כמעט אך ורק מן השפה ולחוץ.¹⁷ גם במקרים שנדמה, לכאורה, על-פי מקורות שונים, שהיו ב'יישוב הישן' מגמות לפרודוקטיביזציה בשנים אלה, הרי לא לכך התכוונו המציעים עצמם. כאן נגלית תמונה אפיינית של תדמית מאוחרת והתמקדות בתופעה תוך כדי הסתת העניין מרקעו הקונקרטי.¹⁸ ר' מרדכי צורף, ר' אריה ליב גאמן ובני זמנם, שקיימו בשנת תקצ"ט מגעים עם מונטיפיורי

14 מייסדי פתח-תקווה בגלגולה הראשון לא יצאו נגד המערכת האידיאולוגית והתרבותית של היישוב האשכנזי בירושלים אלא שאפו להוסיף לה מימד נוסף של פרנסה מחקלאות (ולאו דווקא על-ידי עבודה עצמית או עברית) ויישוב הארץ לשם קיום מצוות התלויות בה. לפחות חלקם היו אנשים בעלי הון שרכשו נחלאות לשם עיבודן ע"י אריסים, ברוח הרכישות הקרקעיות של עירונים נוצרים ומוסלמים בארץ-ישראל במחצית השנייה של המאה ה'ט', הם לא ניתקו את קשריהם עם ירושלים, אלא אף שאבו ממנה את הבסיס האידיאולוגי למעשה התיישבותם. ראה זכרונות טוביה סלומון, ספר היובל למלאת חמישים שנה ליסוד פתח-תקווה, תל-אביב תרפ"ט, עמ' טו-מו; יהודה וירושלים — ירושלים תרל"ז-תרל"ח (מהדורה מחודשת על-ידי ג' קרסל, ירושלים תשי"ח). עדיין יש מקום למחקר רב בראשיתה של פתח-תקווה.

15 גת, עמ' 303-327; בן צבי, עמ' 400-410; ג' קרסל, פותחי התקווה — מירושלים לפתח תקוה, ירושלים תשל"ו; ועוד.

16 מתוך כה"י של בקשות יהודי צפת וירושלים למונטיפיורי בביקורו בשנת תקצ"ט (כ"י 574 באוסף מונטיפיורי) מתברר כי מרבית המציעים התכוונו להכירת כפרים על פלחיהם וניהול משק אריסים לפרנסת כוללי הערים. בגלגולים המאוחרים של הטפסטים משנות הארבעים ואילך נשתבשה משמעותם המקורית, וכך הגיעו לפולמוסי הפרודוקטיביזציה ולהיסטוריוגרפיה הלאומית המודרנית (ראה בפירוט: ר' ברטל, 'תכניות ההתיישבות', לעיל, הערה 9). גלגולי האחרון של פירוש זה ראה אצל קרסל (לעיל, הערה 15), עמ' 50: '... תכנית מרהיבה זו לכפר עברי, שיצאה מידי אחד מרבנים, שנפשו בחלה ב"לחם העצבים" ומבקש להוציא לחמו מן האדמה ויגיע הכפיים' (על תכנית ר' מרדכי צורף).

17 או במשמעות אחרת מזו שאליה התכוונו המציעים מאירופה. ראה ויינריב (לעיל, הערה 7), עמ' 75.

18 רקע זה מיוחד לתקופת הכיבוש המצרי בארץ-ישראל. בתקופה זו נראתה כאפשרית לכמה מיהודי צפת וירושלים הכירת כפרים מן המדינה, מימון העיבוד בהון מחו"ל או אפילו באמצעים עצמיים והלוקת היבולים לאנשי הכוללים בערים. נראה שעמדה לנגד עיניהם מגמת השלטון המצרי ליעל את עיבוד הקרקעות בארץ וכן ראשית תהליך השתלטות עירונים בעלי הון על הקרקעות הכפריות. יש מקום לבדוק את השתלבותם של יהודי צפת, טבריה, יפו וירושלים בנסיונות השלטון המצרי ליישובם מחדש של כפרים חרבים (דוגמת קואזה בשפלת יהודה), או בחכירת טחנות שעל אדמות המדינה.

על רכישת קרקעות — התכוונו לפרנסת תושבי הערים, או אף לעסק משלהם ברוח המגמה הדומיננטית ששררה באותו הזמן במסגרת משטר הקרקעות של ארץ-ישראל¹⁹. תופעה נוספת הנגלית באותה פרשה היא, כי בחלקים של היישוב בצפת, טבריה וירושלים, חלקים שהיו 'רוב דומם' ולא נשתיירו מהם מקורות בכתב, חלו והתרחשו כל מיני תהליכים כלכליים וחברתיים, שהיו בעצם חלק ממערכת של השתלבות בתמורות הכלכליות והחברתיות, באימפריה העות'מאנית ובארץ-ישראל — בעיקר במחצית השנייה של המאה הי"ט. פעולות שנעשו על-ידי חלקים מן העילית התרבותית או הכלכלית של הקהילות הספרדיות והאשכנזיות (שלחלקן ניתנו נימוקים אידיאולוגיים בשעתן או מאוחר יותר), ותהליכים שהתרחשו באופן כמעט סטיכי בכלל החברה היהודית, בישרו 'חדש', שלא היה בדיוק במתכונת הלאומית הנזכרת. פעולות אלה היוו חלק ממערכת התפתחות המודרניזציה של ארץ-ישראל, שעד ראשית המאה העשרים לא נעה בכיוון המיוחד ל'יישוב החדש'. ראשיתה של ההשתלבות היהודית במשק הכללי, כחלק מהמעמד העירוני המקומי, ותוך מילוי פונקציות אפייניות למעמד זה בחיי הכלכלה, היתה תהליך שלא הפך למרכזי במאה העשרים. הזרם שהפך לדומיננטי ב'יישוב החדש' נטה לנתק עצמו במודע ובכוונה גמורה מן הכלכלה ומהמרחק החברתי הארץ-ישראלי, כדי ליצור חברה יהודית, אוטונומית ונפרדת מסביבתה. הדוגמאות שהובאו מפרשת התכניות של שנת תקצ"ט היוו כעין פרשת דרכים, שממנה הסתעף כיוון אחד של קשירת התמורות ביישוב במגמה אידיאולוגית, שקיבל בשנות השבעים גוון לאומי-ראדיקאלי ברור גם ביישוב עצמו ('יד פרוסקין, א' בן-יהודה), וכיוון אחר של השתלבות בתהליכים כלכליים וחברתיים שהתרחשו בארץ-ישראל בכיוון של 'נורמאליזציה' של הקהילה והבאתה למצבה של החברה המסורתית בגולה. שתי התפיסות הללו היו כרוכות זו בזו עד שקשה לעתים להבחין ביניהן. שתיהן שייכות בעצם לשרשי ה'חדש'. השנייה שייכת ודאי, בדיעבד, גם ל'חדש' הלאומי, כיוון שהכשירה תנאים להגשמתו, ולו גם בדרך דיאלקטית.

מגמות ההשתלבות במערכת המסחרית

ראוי להדגיש כי בהיסטוריוגרפיה הובלטו במיוחד היבטים אחדים, שמבחינת שייכותם למגמות מרכזיות בכלכלת ארץ-ישראל היו שוליים למדי. לכך זכתה, למשל, פרשת מפעלי האריגה של מונטיפיורי²⁰, שהיתה ניסיון פרודוקטיביזציה מיובא מבחוץ, תוך ניסיון

19 יהודית, לונדון, חש"ד [תרל"ט], עמ' 235–275 (קטעים מכ"י 574 באוסף מונטיפיורי).

20 גת, עמ' 64–66; א"ר מלאכי, לתולדות בית-האריגה של מונטיפיורי בירושלים, פרקים בתולדות היישוב הישן, תל-אביב תשל"א, עמ' 150–167; ג' קרסל, ראשית התעשייה בארץ-ישראל, הפועל הצעיר, לג (תש"ג), גל' 45, עמ' 40–45; הנ"ל, פותחי התקופה, עמ' 112–116; ש' אביצור, הגורם היהודי בתהליכי קדם-התיעוש בארץ, שלם, א (תשל"ד), עמ' 482–483. הצעתו של מונטיפיורי באה בתקופה שבה שקע ונחלש ביותר ייצור הטקסטיל המקומי בשל חדירת התוצרת האנגלית הזולה והמשובחת בטיבה.

להישען על ענף שהיה מצוי בארץ, ובשיטות שהיו מתקדמות בתנאי המזרח אך מפגרות ביותר בהשוואה להתקדמות הטכנולוגית באירופה. בשעה שמגמות מרכזיות חשובות לא תוארו כלל על-פי משקלן הנאות: שילובם של היהודים במערכת המסחרית המתפתחת והמשתנה ובראשית הבנקאות המודרנית²¹; חלקם של הספרדים ויוצאי צפון-אפריקה בהתפתחות ערי החוף המודרניות יפו וחיפה, והשתלבות יהודי מזרח-אירופה במגמות אלה. מגמות אלה ואחרות לא נדונו עדיין בצורה משמעותית²² משום שהשינוי ל'חדש' נתפס בעיקרו במושגים של בניין הארץ בכלים של החקלאות. כך, למשל, גדולה חשיבותו של יהודי שהרהר בקניית אדמה בכפר ערבי (תוך שמייחסים לו עניינים שלא עלו כלל על דעתו ואף לא היה בפעולתו רמז להם) מחשיבותו של תיאור המגמות העירוניות כהוויתן. ראוי לדון בשאלה, אם התהליכים הדימוגרפיים שהתרחשו בפזורה היהודית במאה ה'י"ט באינטנסיביות גוברת והולכת — אורבאניזציה, שינוי פרנסות ופירוק מסגרות — השפיעו בצורה כלשהי על המתרחש בארץ-ישראל? מדוע שקעו ערים מסוימות ועלו ערים אחרות? (קהילות עזה, עכו, בית-שאן ושכם לעומת יפו וחיפה).

הקמתן של השכונות היהודיות החדשות בירושלים והשכונות גווה שלום ונווה צדק מצפון ליפו מתוארות בדרך כלל בהיסטוריוגרפיה, כחלק מן ההתקדמות לקראת ה'חדש' בשנות השבעים והשמונים של המאה ה'י"ט. מייסדיהן, לעומת זאת, נדחקו לשוליים ההיסטוריוגרפיים בתקופת העלייה השנייה והשלישית. התהליכים, שאותם בישרו יושבי שכונות אלו — אורבאניזציה גוברת, יציאה מגרעיני הערים הישנות, מרכזי מסחר חדשים לאורך דרכים ראשיות (רחוב יפו בירושלים ודרך שכם-פתח-תקוה ביפו) — לא נראו מרכזיים בעיני מי שראו במשק חקלאי המושתת על יסודות אידיאולוגיים חדשניים את חזות הכול. ממילא מובן, כי תהליכים שהתרחשו ביישוב העירוני לא עניינו עד תקופה מאוחרת את ההנהגה האידיאולוגית של הזרם הלאומי-ראדיקאלי; ודוגמת העלייה הרביעית תוכיח²³.

21 גת (שם, עמ' 39–41) מציין את ההתקדמות הגדולה במסחר ובמלאכה במחצית המאה ה'י"ט, אך מקדיש לכך בספרו שמונה עמדות בלבד! וראה גם: ש' אביצור, תזוזות כלכליות ומעברים לחיי עבודה ביישוב הישן, קשת, בא (1971), עמ' 101–123. למרות קיומו של חומר מקורות רב ביותר לא הושם עד כה דגש על התפתחויות לכיוון המשק הקפיטאליסטי היהודי המודרני בארץ-ישראל בתוך היישוב הישן. ראה למשל מקור חשוב לכך שלא נרצל על-ידי גת: פייבל כהנוב, ירושלים המסחרית לפני חמישים שנה — מימים ראשונים, א (תרצ"ה). חומר רב על מקום היהודים בחיי המסחר בשלהי המאה ה'י"ט מצוי בארכיונים שונים ומצפה לחקירתו.

22 אין הכוונה לכך שלא תוארו תופעות או שלא פורסם חומר הנוגע לתהליכים שונים. הדברים אמורים על כך שלא נעשו נסיונות לראייה כוללת ולהסברת משמעותן של תופעות. חומר רב פורסם, למשל, על העליות מארצות האיסלאם במאה ה'י"ט, אך בעיות היסטוריות מרכזיות בפרשת עלייה זו נשארו עדיין סתומות. ר' למשל תיאורו של י' חנני, פיזור האוכלוסיה מחוץ לתחומי ארבע ארצות, סיני, לט (תשט"ז), עמ' קטו-קכד.

23 ראה ספרו של ד' גלעד, היישוב בתקופת העלייה הרביעית, תל-אביב תשל"ג, עמ' 47–48: 'יצירת העיר העברית היתה מתחילתה פרי יזמה פרטית ותן פרטי. הארגונים הציוניים והקרנות הלאומיות ריכזו מאמצים בהתיישבות חקלאית, והשאירו את העיר לגורלה. בלט הניגוד בין

חותמת ביל"ו

מייסדיהן של השכונות באו ברובם מתוך היישוב הקיים בערים, וחלק מן המפעלים הללו היו קשורים למערכת הכלכלית-חברתית המזוהה עם היישוב — ארגוני חלוקת הכספים לתלמידי-חכמים ויושבי ארץ-הקדש בכלל. נראה שהלחצים הדימוגרפיים והכלכליים בתוך הקהילות הקיימות, לחצים שהיו בודאי חלק מתהליכים דומיננטיים הרבה יותר מאשר תודעה אידיאולוגית חדשנית, היו הגורמים העיקריים לחלק ניכר מן התנופה להרחבת המגורים היהודיים. יתרה מזאת: תהליך זה היה משולב במגמות כלליות באוכלוסייה העירונית הלא-יהודית.²⁴ מכל מקום, תיאור פשטני של תנועת ההתיישבות העירונית מחוץ לגרעיני היישובים הישנים, כחלק מבשורת-עתיד בעלת גוון אידיאולוגי חריף וברור — רחוקה ביותר מן המציאות ההיסטורית.²⁵ גם טיפוס המתיישבים בשכונות

משקלה המכריע של העיר העברית מבחינת מספר תושביה חלקם ביצירת היש הכלכלי, לבין היעדר הטיפול בה, והימנעות מעידודה על-ידי המוסדות הלאומיים... תהליך התפתחותה של העיר העברית היה סטיכי, ללא תכניות מוגדרות ומבלי שגורם ציבורי כלשהו מלמעלה ינסה לכוון לאפיקים מסוימים.

24 היציאה מן החומות בירושלים והקמת שכונותיה של יפו היו חלק מן ההתפתחות העירונית של ירושלים ויפו הלא-יהודיות. מקומם המיוחד של היהודים בהתפתחות זו היה קשור לא רק במגעים אידיאולוגיים, אלא אף בהתרכזותם הדימוגרפית בערים הגדולות, שהיתה גדולה מאוד יחסית לחלקם הכולל באוכלוסיית הארץ, ובנטייתם להמשיך ולהתגורר בשכונות מיוחדות. ההתרכזות ביפו נבעה מסיבות כלכליות הקשורות בפיתוח המסחר הבינלאומי דרך נמלה ובהיותה מוצאה של ירושלים לאירופה. מסיבות דומות מתפתח ישובה היהודי של חיפה — שעה שקהילות עכו או שכם מתנוונות והולכות.

25 ואמנם גת (שם, עמ' 285—302) מתאר את הקמת השכונות באור הבעיות הדימוגרפיות והכלכליות ורואה בכך שלב שהניסיון שנרכש במהלכו והיוזמה שפותחה בו בייסוד החברות

הללו היו קרובים ברובם להגדרות הערכיות של 'יישוב ישן'. בודאי אין זה מקרה שאמנם זהו הללו בתודעת בני הזמן עם המרקם האוכלוסייתי היהודי העירוני-חברתי הקיים, יותר מאשר עם מה שנתבשר על-ידי האידיאולוגיה הלאומית.²⁶

מושבות של 'עוסקים'

בתקופת העלייה הראשונה לא נוצר קו תיחום ברור וחד-משמעי בין ה'יישוב הישן' לבין האוכלוסיה שהתיישבה בארץ בין השנים 1881–1900. אמנם אין כל ספק בכך, שמניעיה של חלק מתנועת העלייה הזאת היו קשורים במפורש במערכת רעיונית חדשה. גם ברור שרבים מן העולים היו שותפים למגמות של שינוי ושל יצירת חברה יהודית חדשה השונה מזו המסורתית.²⁷ אף-על-פי-כן יש לזכור, ששכבת ההנהגה הרוחנית של חיתבת-ציון נשארה ברובה במזרח-אירופה. זאת ועוד: המשכילים המעורים בחברה הרוסית, שהתאכזבו מהפרעות בתרמ"א–תרמ"ב והגיעו להשקפה לאומית — לא היו רוב-רובם של העולים והמתיישבים במושבות — אלה היו דווקא יוצאי ערים קטנות ועיירות, שבאו מתוך החברה המסורתית, או שהיו 'משכילים מתונים'.²⁸ קבוצת עולי ביל"ו, שהקימה את גדרה, וכן 'ועד חלוצי יסוד המעלה', מקימי ראשון-לציון, היו מיעוט בתוך הגל הראשון של העולים. אנשי העלייה השנייה הם שהעלו את אנשי ביל"ו למדרגה של גורם חשוב ומכריע בתקופת העלייה הראשונה, משום שראו בהם מבשרים ששליחותם נשתבשה וחזונום נתעמעם לנוכח המציאות הארץ-ישראלית.²⁹ נכון שתקנוני היישובים של שני הגופים הללו

- השונות היוו בסיס לנסיגות החקלאיים. וראה גם מ' סלומון, שלושה דורות ביישוב, ירושלים תרצ"ט, עמ' 150–154.
- 26 ראה למשל: י' קניאל (לעיל, הערה 1), עמ' 229, שם מזוהים (בנוסף 'הסכם השלום' משנת תרנ"ו בין 'היישוב הישן' לבין הוועד-הפרעל היפואי של 'חובבי ציון') יושבי השכונות סביב ירושלים כחלק מן המערכת של 'היישוב הישן'.
- 27 הדברים קשורים במוצאם של העולים ובמטענם ההשכלתי והאידיאולוגי. תושבי ראשון-לציון, שהיו ברובם משכילים מערים בינוניות וגדולות ברוסיה (פטרבורג, ורשה, קרמנצ'וג, ניקולייאב, סימפרופול ועוד), חלקם מערי דרום-רוסיה, בהן היה יישוב יהודי חדש, לא דמו למשל למתיישבי פתח-תקווה (בגלגולה משנת תרמ"ב), שרובם היו מליטא ומן העיר ביאליסטוק והיו קרובים הרבה יותר ברוחם להווי של יהודי מזרח-אירופה בירושלים.
- 28 אוכלוסיית זכרון-יעקב, ראש-פינה, פתח-תקווה המחודשת, עקרון ויסוד-המעלה בגל הראשון של העלייה הראשונה מתאימה להגדרה זו — לעומת מתיישבי ראשון-לציון וגדרה. ראה פירוט ערי המוצא של העולים אצל קלוזנר (לעיל, הערה 3). וראה על כך דבריו של י' קולת, חקר הראשית, מולד, כב (תשכ"ד), עמ' 93–98.
- 29 ראה למשל בזכרונותיו של ש' דיין מפתח-תקווה; עם חצי יובל שנים של דגניה, תל-אביב תרצ"ה, לפי א' יערי, זכרונות ארץ-ישראל, ירושלים תש"ז, עמ' 936: 'הן היהודים זורכ לכפר הערבי, הם המספקים את המזון וחומרי הבנין, הם העובדים והעמלים העיקריים ביצירת נכסי התחיה הלאומית שלנו... הם גם המחנכים, תינוקות עבריים נישאים בזרועות הערביות, השפחות והמשרות בבהי האכרים, בני הביל"ויים בולעים וסופגים משחר ילדותם את שירי הערבים, שיחם והגיגם'. בקטע זה מכנה איש העלייה השנייה את מייסדי פתח-תקווה בשם 'ביל"ויים'. בספרות עולי העלייה השנייה והשלישית רווח תיאור דומה.

מוכיחים על זיקה למגמות הלאומיות המודרניות, אך המושבות לא היו, כאמור, עשויות מעור אחד ואוכלוסיות פתח-תקווה (בגלגולה השני), זכרון-יעקב וראש-פינה לא דמו לאלו של ראשון-לציון. מיון המושבות לפי קירבתן לחברה המסורתית, שהוצע בשנות התשעים, מעיד על הטרוגניות אנשי העלייה הראשונה.³⁰

בסיכומו של דבר, הרי גם מן הבחינה האידיאולוגית הכוללת של יצירת חברה חדשה ופרודוקטיבית, הניבה העלייה הראשונה מערכת של קולוניות שהתקיימה, ואף תוארה כך לעתים³¹, לא לשם הפרודוקטיביזציה והשינוי, אלא לשם עצם קיומן כ'יישוב לדוגמה' על-חשבון התפוצות. זה מה שהתרחש במושבות במרוצת שנות השמונים והתשעים. הן היו למה שנועדה, ככל הנראה, להיות פתח-תקווה של ה'יישוב הישן': מושבות של 'עוסקים' ולא מושבות של 'עובדים'.³²

גם המרקם הכלכלי והחברתי של המושבות איננו ניתן לתיאור חד-משמעי. אפשר לראות בפתח-תקווה ובזכרון-יעקב כעין סניפים של ה'יישוב הישן' הנבדלים ממנו בצורת פרנסתם אך לא בפרודוקטיביות שלהם: אלו ואלו נתמכו על-ידי גבן או אגודות 'חובבי-ציון' במזרח-אירופה. גם מהבחינה התרבותית-חברתית לא היה המרחק גדול כל-כך. במושבות נמצאו כל המאפיינים של קהילה יהודית מסורתית, כמו 'חדרים' ו'תלמודי תורה' וגם בהן, כמו בירושלים, ניטש מאבק על חינוך עברי לאומי ומודרני.

גם נקודת המוצא האידיאולוגית טעונה בדיקה. הטענה הרלווחת, שלמרבות מייסדי המושבות בעלייה הראשונה היו ציפיות אידיאולוגיות גבוהות בכל הנוגע להנחת יסודות לחברה חדשה בארץ-ישראל, ואלו שקעו והתמתנו, צריכה בדיקה. עולי רומניה, מייסדי

30 ראה, למשל, תיאורו של הירשברג, עמ' 15–16: '... כי בכלל עוד לא התחילה במושבות התמזגות הרוחות והדעות השונות לטפוס אחד ומיוחד, אשר ילך ויתקרב קרבת כל שהיא לאותו האידיאל, אכרייהודי בארץ ישראל, אשר צירו להם חובבי-ציון, ובעברנו על פני המושבות גרגיש כל שינוי ושינוי שבתכונת תושבית, הקבועה ובאה להם מארץ מולדתם, כבנימוסיהם ובמידותיהם כן ביהדותם ובאמונתם, פה של בני כרך דרומית רוסיא (ראשון-לציון) שם של ליטואית (פתח-תקווה, עקרון) פה של עירוניים (גדרה, ואדי-חניק), ושם של כפרים (קיסטינאי, עקרון), פה של בני כרך רומניא (זכרון-יעקב) ושם של עירוניים פולנים (יסוד-המעלה)... גם אין לכחד כי נמצא בכל מושבה ומושבה שיור ורשם קטן של אותו הטפוס, אכר חובבי-ציון, אשר אנחנו מצירים לנפשנו בעין רוחנו...'. תיאור מעין זה מצוי גם אצל אחרים החל מראשית שנות התשעים.

31 רעיון זה נמשך למעשה מאז החלו יהודים בחברה שעברה את תהליך האמנציפציה לגלות עניין ביישוב היהודי בארץ-ישראל כקהילה מיוחדת שמעמדה שונה מזה של כל תפוצה יהודית אחרת (מראשית שנות הארבעים). יסוד מקווה-ישראל ב-1870, הפלמוס על הפרודוקטיביזציה ב'יישוב הישן' במחצית שנות השבעים ובמידה לא מבוטלת פעולות הבארן רוטשילד ויחסו למושבות, כפי שבא לידי ביטוי בדבריו ובמעשיו – כל אלו הונחו על-ידי תפיסה דומה.

32 הבחנה זו מצויה בספרות אנשי העליות החלוציות ובחומר התנועתי מתקופתם. מעניין לציין כי ביטויים בנוסח 'עובדים' ו'עוסקים' מצויים במשמעות דומה כבר בהצעות יהודי צפת וירושלים למונטיפיורי בשנת תקצ"ט! (כ"י מונטיפיורי 574). ההבדל בין אלו לאלו ניטשטש בפלמוס הפרודוקטיביזציה של יהודי ארץ-ישראל החל משנות הארבעים – וזוהי ועלה בחריפות בתקופת הגל השני של העלייה הראשונה ובמיוחד מראשית העלייה השנייה.

זכרון-יעקב, לא חשבו מעולם בדרך שאפיינה את הוגי הדעות של התנועה הלאומית במזרח-אירופה, ואף לא כאנשי ביל"ו או מייסדי ראשון-לציון. השאיפות המדיניות והחברתיות של ביל"ו היו חריג בעלייה הראשונה, המעיד יותר על החוגים הלאומיים הראדיקאליים ביהדות רוסיה בראשית שנות השמונים ועל העלייה השנייה מאשר על מרביתם של אנשי העלייה הראשונה.

התהליכים בחברה הספרדית

התמקדותה של היסטוריוגרפיה על האשכנזים של ירושלים, צפת וטבריה, כהמשך לפולמוס החברתי של שנות השמונים והתשעים, מקשה על בירור קווי-המשכיות בין היישוב שקדם לשנת 1881 לבין מה שהיה בארץ לאחר מכן. דיון כולל על חלקי האוכלוסיה השונים יאפשר למצוא המשכיות רבה יותר מאשר ההתמקדות בעילית הרבנית האשכנזית ובהשפעת האידיאולוגיה החברתית שלה. ביישוב הספרדי לא חל קיטוב כה חריף בין 'ישן' ו'חדש', ואין שוני עקרוני בין הקהילה הספרדית בארץ-ישראל בשנת 1840 ובשנת 1914. דמויות כמו בני משפחות מויאל, אמזלג, שלוש וגבון, עמדו הן בתוך ה'ישן' והן בתוך ה'חדש'. לגביהם פירוש 'חדש' היה השתלבות בתהליכי הכלכלה שהובילו למודרניזציה של ארץ-ישראל וסיגול השפעות אירופיות. קיטוב ברור היה רק כאשר הועמדו זו מול זו שתי תפיסות ברורות לגבי דמות היישוב בארץ. וכך היו ישראל דב פרומקין ואליעזר בן-יהודה בשנות השבעים—אך לא יואל משה סלומון וחבריו—מי שעמדו בעימות עם ה'ישן'. בתקופת העלייה השנייה התבטאה תודעה אידיאולוגית ברורה של שינוי גם במימד הארגוני וקיבלה ביטוי של מציאות גפרדת, וכמעט מגותקת, מן הקיים ביישוב העירוני. כאן נוצרו לראשונה קבוצות הטברעות בחותם אידיאולוגי מוחלט, שראו עצמן בעלות מגמה ברורה לשנות ולא להשתלב, ברב או במעט, במערכת הקיימת. מבשריהם של קבוצות אלו בתקופת העלייה הראשונה היו אמנם בעלי תודעה ברורה, שהם חלק מתהליך יצירתו של 'יישוב חדש', אך ההטרוגניות של אוכלוסיית-עלייה זו, רפיפות הקשר בין ההנהגות הרוחניות לבין היושבים בארץ וגם ההשתלבות—בסופו של חשבון—במציאות הכלכלית והחברתית הארץ-ישראלית וההתדמיות הפינאנצולוגית לאותו 'יישוב ישן'³³, מבטלות בעצם את קו התייחוס

33 ראה הירשברג, עמ' 12–14: 'רובם בעלי כרמים ובעלי אחוזות קטנות, המשעבדים (לבד מספר קטן) לאחרים, ויש ביניהם העמוסים לבד זה חובות משא לעיפה. מעט מאד ביניהם מספר האכרים עובדי אדמתם. המה חיים כמעט כולם חיים מלאכותיים, בלתי טבעיים, וגם חיי מותרות, והמה בלתי בטוחים בחיי מחרם, הכל כעירונים סחורים באירופה. העבודות שנעבדו במושבות על-ידי אחרים העשירו את הערביים, אשר בשכונת המושבות, ויגדילו בזה את היישוב הערבי... רוח שפופה ושפלה המפחדת מפני כל עלה נדף, מפני כל פקיד גדול או קטן, לבבות מלאים רוגז ויאוש מכל שנוי קל המתהווה במעמדם החמרי, רוח השתעבדות ונכנעת לכל רוח שליט עובר, ריקנות גדולה מכל רעיון ומכל רגש, אשר יקשרם אל הארץ, רובם עומדים לעזוב את הארץ... רוח פרד הדעות הולכת ומתגברת ביניהם להפרידם לכתות בעלות יחסים שונים, וביחוד לפי יחסי מדרגת השתעבדותם... וליחסי מעמדי אמונתם (ביחוד

הברור בין היישוב שמלפני 1881 – לאוכלוסיה שהתווספה בתקופת העלייה הראשונה. מבט על תקופת שתי העליות הראשונות, על שלל המאורעות והתהליכים שלהן, וללא התמקדות בקבוצות נבחרות, מגלה כי נמשכה עלייה גדולה, שהיא בפירוש עלייה 'מסורתית' – שהיישוב העירוני התרחב והלך ועבר תהליכי מודרניזציה שהיו אפייניים לקהילות ישראל בעולם כולו. כמה מן המגמות הכלכליות והחברתיות הללו עוברות בסופו של חשבון הן על היישוב הישן, אף בהגדרתו המצומצמת לבני מזרח-אירופה הפרושים והחסידים, והן על היישוב החדש, עם האורבאניזציה של המושבות הראשונות וגידול היישוב העירוני.

ראוי להרחיב את הדיון גם על התהליכים שהתרחשו בחברה הלא-אשכנזית במאה הי"ט. גם בחברה זו היתה עלייה למדנית בעלת תודעה של שליחות דתית ביישוב הארץ, שהגיעה לשיאה בירושלים בשיבות המקובלים הספרדיים של המאה הי"ח. מצד שני, הקהילות במרבית ערי ארץ-ישראל, וביניהן אלו שזכו להשתלבות מואצת בתהליכי המודרניזציה, היו בנויות על טהרת היישוב הספרדי. העלית הכלכלית של יישוב זה הלכה והשתלבה, עד ראשית היישוב החדש, בכלכלת הארץ והמזרח. ייתכן שרק לאחר מלחמת-העולם הראשונה הוכרע כיוון השתלבותם על-ידי הדומיננטיות של החברה הלאומית המודרנית.

המגמה : מצבה של 'גולה נורמאלית'

לעניין מקומה של הפרודוקטיביזציה כמעבר האפשרי אל ה'חדש', ראוי לזכור כי בהיסטוריוגרפיה של היישוב מקובלת לרוב המוסכמה, שמה שנחשב בהגדרות המשכיליות באירופה בכלל, ובמזרח-אירופה בפרט, כעיסוק פרודוקטיבי ולגיטימי במערכת המושגים המשכילית – מסחר, בנקאות ועיסוקים אחרים המשתלבים בהתפתחות המשק הקפיטאליסטי – לא נחשב לגבי יהודי ארץ-ישראל כ'פרודוקטיביזציה'. למעשה, 'מבשרי' הפרודוקטיביזציה של היישוב הישן היו אלו שניתן להגדירם כיזמים כלכליים של מפעלים, שהשתלבו מאוחר יותר במערכת הכלכלית של הארץ. הדברים נראים בוטים, שכן הדמויות והמאורעות הקשורים בשינוי זה עטופים עד היום במעטה אידיאולוגי ובהילת שבחים. ישראל ב"ק בא ליישוב, שברובו נזקק לחלוקה, והביא עמו את התמחותו כמדפיס ואת כלי-אומנותו. הוא עסק בהדפסת ספרים בצפת מראשית שנות השלושים של המאה הי"ט, וניסה כוחו כ'אפנדי' יהודי שלרשותו אדמות כפר (תופעה לא נדירה בק היהודים

ברחובות) ולפי יחסי מעמדי שנותיהם : לזקנים שבדור אשר רובם הביאו אתם ממקומות שבאו משם את תורתם, את אמונתם ואת דעותיהם. אפס חסרים המה במושבות את הכלכלה המוסרית והרוחניות אשר היתה להם בארץ אשר יצאו ממנה. וגם אינם יודעים לכוון את דעותיהם ואת צרכיהם לצרכי היישוב החדש, אשר באו אליו. לדור חדש, אשר ראשית תוכו התנוגד בארץ אשר יצא ממנה ולא הספיק להתחנך שם כל צרכו עד שבא לכאן...'.¹⁷

הספרדים (בצפת)³⁴. ר' מרדכי צורף ור' אריה נאמן ניסו כוחם בשיטות דומות³⁵. לא היתה כאן מגמה של פרודוקטיביזציה בכיוון הלאומי המודרני, אלא ניסיון להעביר חלקים מן היישוב האשכנזי למצב של 'גולה נורמאלית'. בשנות השישים והשבעים היו ביישוב הישן האשכנזי מי שהמשיכו את כיוון פעולתו של ר' מרדכי צורף, אך היו גם כאלה שניתן לשייכם למגמות הפרודוקטיביזציה הלאומית המודרנית³⁶. פתח-תקווה שייכת בוודאי לסוג הראשון: מתן בסיס כלכלי איתן ליישוב העירוני ולא מושבה המתקיימת בפני עצמה כבסיס לשינוי אורח-החיים. הצעות הפרודוקטיביזציה שבאו מבחוץ, מבית-מדרשה של ההשכלה, ואחר-כך הלאומיות, היו חלק מתכנית כללית לפתרון כלל הבעיות של החברה היהודית, ומשנות הארבעים של המאה הי"ט ואילך הפכו בהדרגה לנושא דיון מרכזי במוסדות ובארגונים היהודיים הכלל-עולמיים³⁷. אך מגמות מן הסוג הזה כמעט ולא היו קיימות בקרב יהודי הארץ עד שנות השמונים. היתה קיימת השאיפה לקרב את היישוב הישן, שנחשב על-ידי התפיסה האידיאולוגית המקורית כ'עדה נבחרת' מבני הגולה בארץ — יישוב של למדנים — למבנה החברה היהודית המסורתית במזרח-אירופה!

מה היתה הסיבה לירידת היקף התמיכה המסורתית ביישובי ארץ-ישראל? נראה כי אין לתלות זאת רק בתדמיתו השלילית בעיני יהודי מזרח-אירופה, תדמית שהתחזקה על-ידי ספרות, שהבליטה את המחלוקות הפנימיות ביישוב הישן ואת הסכסוכים על חלוקת המשאבים. יש לזכור, כי החברה המסורתית במזרח-אירופה עצמה לא היתה בקייה מסכסוכים ומחלוקות דומות, ודווקא במחצית השנייה של המאה הי"ט התפרסמו כמה מן המחלוקות הגדולות בין בתי הסידות שונים. דומה שהתגברות הסקולאריזציה דווקא בקרב שכבות אמידות, וכנגד זה ריבוי מספרם של יהודי ארץ-ישראל בקצב גדל והולך, נתנו אותותיהם יותר מאשר האכזבה ממילוי השליחות הדתית של היישוב. מה שקרה בגרמניה במחצית הראשונה של המאה הי"ט קרה במזרח-אירופה בשלהי המאה הי"ט. נקודה מרכזית נוספת היא התחרות, שרבני ירושלים אמנם חשו בה ויראו מפניה, של תנועת 'חיבת ציון'. יש לראות בתמיכתם של חוגים מסורתיים ב'חיבת ציון' המשך לתמיכה בחברות צדקה מסורתיות³⁸. גם 'חיבת ציון' העמידו קעריות בבית-הכנסת בערב

34 ראה על כך ברטל, 'תכניות ההתישבות' (לעיל, הערה 9); גת, עמ' 41.

35 איגרת ר' מרדכי צורף למשה מונטיפיורי מד' בתמוז תקצ"ט ואיגרת ר' אריה לייב בן ירחמיאל מרקוס, נאמן כולל הפרושים מד' בתמוז תקצ"ט (כ"י מונטיפיורי 574, עמ' 72); נוסח מתורגם ובו שינויים ב-'Notes From A Private Journal, London 1844, pp. 380-405: נוסח עברי: יהודית, עמ' 247-270.

36 כתיבתם של פרומקין ובן-יהודה שייכת לסוג זה. ראה גליונות 'החבצלת' משנות השבעים.
37 ראה ויינריב, יסודות הציונות (לעיל, הערה 7), עמ' 100; ר' קלגר, ראשית התארגנותן של קהילות יהודי ארצות-הברית לעזרת היישוב בארץ-ישראל — 1831-1881, שלם, א (תשל"ד), עמ' 377-426; הנ"ל, למען ציון, ירושלים תשל"ו [בדפוס].

38 ראה קלוזנר (לעיל, הערה 3), עמ' 213-214 (על אברהם קופלמן ממתישבי פתח-תקווה שקיבל גם חלק ב'חלוקה' ונסע לחוץ-לארץ כדי שימשיכו לתת לו את חלקו לאחר שנשלל ממנו); וכן עמ' 398-402 (על מקורות ההכנסה של תנועת 'חיבת ציון' בראשיתה).

יום-הכיפורים כפי שהעמידו לקופת ר' מאיר בעל הנס ולשד"רים. אחד משורשי הניגוד בין 'חייבת ציון' לרבני ירושלים היה החשש מפני פגיעה בבלעדיות חלוקת המשאבים ל'יישוב הישן, שהרי היהדות המזרח-אירופית פירנסה הן את אלה והן את אלה.

כשלונו של ה'יישוב הישן' בימי המלחמה העולמית עצמתו הגדולה של היישוב, שהתארגן בתקופת העלייה השנייה, עמדה במבחן של מלחמת-העולם הראשונה. לעומתו לא הצליח היישוב הישן לעמוד, לא מבחינה ארגונית ולא מבחינה מוסרית, במאורעות המלחמה. הבכורה בחלוקת המשאבים בארץ עברה בתקופת המלחמה לנציגים של ה'יישוב החדש' ושל ארגוניו. באותה שעה עברו קהילות ערי ארץ-ישראל משבר ארגוני חריף, ואף הגיעו בכמה מקומות לאטומיזציה כמעט גמורה של החברה. אפשר שהסיבה לכך נעוצה בפירוד הגדול לתת-קבוצות ('כוללים') הקשורות בעקרון כלכלי-טריטוריאלי. אף לא אחד מן הנסיונות להתארגנות שעשה 'היישוב הישן' בתקופת המלחמה לא הגיע לחלק קטן מן הכוח שנגלה בארגוני 'היישוב החדש' בשעת חרום זה.

העילית הרבנית, המזוהה עם מושגים אידיאולוגיים של הישן, הסתגרה באמצע שנות העשרים בד' אמותיה וניסתה לשמור על קיומה הייחודי. העילית הכלכלית והאידיאולוגית של ה'יישוב החדש', שכבר מראשית המאה ניתן היה להבחין בה בבירור בקבוצות בולטות ושונוות זו מזו, משכה אליה חלקים מן החברה הארצישראלית, שלא היו שייכים לאחת משתי ההגדרות היישוביות 'ישן' ו'חדש'.

השכונות היהודיות שנבנו בירושלים שמחוץ לחומות בשנות השמונים של המאה הי"ט *

יהושע בן-אריה

בנושא של תהליך היציאה היהודית מחוץ לחומות בירושלים במאה הי"ט כבר פתחתי בדיון במקום אחר¹. באותו מאמר עסקתי בשכונות היהודיות שניבנו עד לראשיתה של העלייה הראשונה. ענייניו של מאמר זה הוא בשכונות שניבנו בשנות השמונים של המאה הי"ט²: לשחזר את היקף תהליך היציאה היהודית מחוץ לחומות בעשור הבדון, על רקע ההתפתחות הכללית של העיר, ובהשוואה לגידול שחל בכלל הקהילה היהודית שבעיר, כולל זו שנמצאה בעיר העתיקה שלה; לבדוק עד כמה המשיכו השכונות החדשות שנבנו בעיר לשאת קווי אופי דומים לשכונות הראשונות ואם חלו בהן שינויים; לגסות להגיע למיון מסוים של השכונות היהודיות לסוגי שכונות, ולבדוק האם כבר הושפע תהליך הבנייה בירושלים בשנות השמונים מן העובדה שקמו מושבות יהודיות בחלקי הארץ האחרים בעשור זה ומעובדה ההתחלה של מה שנודע בארץ כתקופת 'העלייה הראשונה'. כמו במאמר הקודם כך גם במאמר זה יהיה עיקר ענייניו בצד הגאוגרפי-יישובי שבהתפתחות השכונות מיקומן, גודלן, תהליך הבנייה בתוכן, אוכלוסייתן ומערכן הגאוגרפי.

שכונות 'החברות' — מזכרת משה ואהל משה,

והמשך הבנייה בשכונות 'דרך יפו'

במאמר הקודם עמדנו על כך כי בסוף שנות השבעים חל משבר חלקי בבניית השכונות

* מאמר זה, כמו גם מאמרי האחרים על ירושלים במאה הי"ט, הינם חלק ממחקר מקיף על הגיאוגרפיה של ירושלים במאה זו שנסתייע ב'קרן המחקר המרכזית' של האוניברסיטה העברית בירושלים. רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים המשמשים במאמר זה — בסוף המאמר, עמ' 58.

1 ראה, בן-אריה, עמ' 331–376. ספרות כללית נוספת בנושא של בניין השכונות מחוץ לחומות בירושלים, ואשר לא צוינה על ידינו במאמר הנזכר מובאת בזה: ח'ז' הירשברג, 'המפנה במעמדה של ירושלים במאה הי"ט'. בקובץ: יד יוסף יצחק ריבלין, ספר זכרון, רמת-גן תשכ"ד, עמ' 78–107; ב' קצבורג, 'קווים להתפתחותה של ירושלים מחוץ לחומה', שם, עמ' 37–46; הג"ל, 'תעודות לתולדות החוק העות'מאני בדבר רכישת נכסים על-ידי נתינים זרים', שם, עמ' 151–159; פירסט, עמ' רד-רכז; י' פרס, תהית ירושלים העברית ותולדות ישובה עד הכיבוש הבריטי, ספר פרס, ירושלים תשכ"א, עמ' 34–80; ספר הווי על השכונות ראה: יהושע, חלק ד: שכונות בירושלים הישנה.

2 על שלבי היציאה מחוץ לחומות ראה: Y. Ben-Arieh, 'The Process of the Jewish Community's Emergence from within Jerusalem's Walls at the End of the Ottoman

היהודיות שמחוץ לחומות. במיוחד יש לציין את ההפסקה שחלה בבנייתן של השכונות 'אבן ישראל' ו'משכנות-ישראל'. בראשונה נבנו רק שלוש דירות בקירוב מתוך חמישים ושלוש הדירות המתוכננות. ובשנייה – ארבעים וארבע מתוך מאה וארבעים בתי הדירה שנועדו להיבנות במקום. ההפסקה בבנייה גמשה מספר שנים, אך הגידול הנמשך של הקהילה היהודית שבעיר הביא בראשית שנות השמונים לחידוש הבנייה במקום ולהקמתן של שתי שכונות חדשות: 'מזכרת-משה' ו'אהל-משה'.

בנייתן של השכונות החדשות נתאפשרה בעיקר בעזרת הסיוע הכספי שקיבלו מקרן 'מזכרת-משה', היא הקרן להצנחת פעלו של סר משה מונטיפיורי אשר נוסדה בשנת 1874 לאחר מלאת תשעים שנה לשר ולאחר התפטרותו מנשיאות ועד שליחי הקהילות. לא גרע כאן את הדיבור על קרן זו, נציין רק כי את תפקידה הדוחק ביותר ראתה בסיוע לבניין בתים בשביל יהודים מבני המעמד הבינוני בירושלים על-ידי מתן הלוואות ללא ריבית לזמן ממושך. בראשית פעולתה תמכה הקרן במתן הלוואה של מאתיים ליש"ט לגמר הבתים ב'מאה שערים' וב'משכנות-ישראל'. כערוכה לפרעון ההלוואה שימשו הבתים שכבר נבנו. אך גולת הכותרת של פעילות הקרן בהמשך הזמן היא הצלתן מהתפוררות של חברות הבניין 'מזכרת-משה' ו'אהל משה'. הקרן הלוותה לחברות אלו את הסכומים הדרושים לבניין, והשכונות נקראו על שמה. מאוחר יותר בנתה הקרן שלוש שכונות נוספות בירושלים: ימין משה – 1894; זכרון-משה – 1904; וקרית-משה – 1924.³

על ההחלטה להקים את שכונת 'מזכרת-משה' ו'אהל-משה' כבר מוסר עתון 'הלבנון' מינואר 1882. העתון מציין כי הוחלט לבנות מחוץ לחומות ירושלים מאתיים בתי דירות. הסכום שהוקצב הוא חמשת אלפים לירות שטרלינג. את המקום הוחלט לקרוא על שמו של משה מונטיפיורי.⁴ הבנייה במקום החלה בקיץ 1882. היא נעשתה במספר שלבים וארכה שנים. המגמה הראשונה היתה להקים ב'מזכרת-משה' מאה ושמונים בית ו'אהל-משה' – מאה ועשרה בתים. השכונה האחת נועדה לבני עדת האשכנזים והאחרת לבני עדת הספרדים.⁵ בשנת 1885 כבר מוסר עתון 'הצבי' על סיום בנייה בשכונות כדלהלן: 'השבוע הזה כלתה מלאכת בנין בתי האשכנזים הנבנים בעזרת הועד מלונדון למזכרת משה. עתה יש בשכונה הזאת – שלושה ושמונים בתים. בשנים מהם יתפללו ובאחד יהיה בית תלמוד-תורה ויתרם לדירות לחברי השכונה. גם בבתי הספרדים הטילו השבוע הזה גורל על בתים החדשים אשר נגמרה מלאכתם ולא יאריכו הימים וגם חלק הספרדים ישלם... הבתים נבנו במרובע ישר, ובתוך המרובע מקום פנוי ושם ינטעו עצים ופרחים והיה המקום

Period'. Proceedings of the Sixth World Congress of Jewish Studies. Vol. 2, Jerusalem 1975, pp. 313–329.

3 גת, עמ' 300–302; וראה במפורט בניין הקרן והשכונות, מיזל, עמ' 27–70.

4 'הלבנון', 19 בינואר 1882, שנה 19, מס' 3, עמ' 23.

5 ספר הישוב, עמ' 28–29. וראה גם: 'המגיד', ו' באייר תרמ"ד (1884), שנה 28, גל' 17, עמ' 141, המוסר על בניית עשרים בתים נוספים ב'מזכרת משה' לאשכנזים ולספרדים גם יחד.

הזה לתפארת ירושלים⁶. באותה שנה (1885) גם מביא אותו עתון ידיעה על הנוכח בית-הכנסת 'ישמח משה' בשכונת 'מזכרת משה' בירושלים⁷. נראה כי במשך הזמן נתוספו בשתי השכונות הרבה בתים ועליות, כמו גם בתי כנסת ובתי תלמוד תורה, אשר גהנו מתרומות של גדיבים שונים⁸. מיזל מעריך את מספר המשפחות בשכונת 'מזכרת משה' בשנת 1901 במאתיים ועשרים (מאה עשרים ושמונה במזכרת משה, ותשעים ושתיים — ב'אהל-משה'). אך את מספר הבתים במאה ושלושה בלבד (חמישים ושניים — ב'מזכרת משה' וחמישים ואחד — ב'אהל משה'⁹. דומה כי בהגדרתו כלל בית כמה דירות מגורים, שכן לונץ במפקדו משנת 1897 כבר קובע את מספר בתי הדירות בשכונת 'מזכרת משה' — במאה ועשרה¹⁰. על סמך הרשימה שהובאה לעיל מן 'הצב', אכן נראה כי יש לקבל את נתוניו של לונץ. מבחינת זמן דיונו אנו דומה שיש לקבל כי עד לסוף שנות השמונים כבר היו בנויים בשכונות הנדונות רוב בתיהן, כך שנראה לנו שיש לקבוע כי בשנת 1890 התגוררו ב'מזכרת משה', לפחות מאה משפחות יהודיות, ושמונים משפחות יהודיות, לפחות, ב'אהל-משה'.

עם ייסודה של 'מזכרת משה' הוקם בה ועד שכונה שנבחר על-ידי בעלי הדירות. לוועד בחרו גם בעלי דירות שלא גרו בשכונה. הבחירות התקיימו לעיתים רחוקות ביותר. הוועד טיפל בעניינים הבאים: מים, בטחון, בית-הכנסת, מקווה, מאפיה ופנקסי הכנסות הוצאות. שירותי השכונה נתממנו ממקור כספי פנימי, שכן רק משנת 1905 קיבלה על עצמה עיריית ירושלים את הדאגה לנקיון הרחובות בעיר והתאורה בה. המתנחלים הראשונים בשכונה היו יוצאי העיר העתיקה, אשר נחשבו לסלחה ושמנה של ירושלים. בראשיתן נחשבו השכונות לשכונות יוקרה, לפי שאנשים ידועי שם התגוררו בהן. שכונת 'מזכרת משה' נועדה לאשכנזים, אך ברשימת המתנחלים הראשונה מצויים שישה ספרדיט מתוך רשימה כללית של שישים ושניים מתנחלים¹¹.

פרטים נוספים בקשר לבנייה של שתי השכונות מצויים אצל גראייבסקי. הוא מציין כי המגרש של שתי השכונות נקנה במחיר של שלושה גרושים האמה על-ידי הוועד של 'אבן-ישראל' ו'משכנות-ישראל', הודות לסניף של 'קרן מזכרת השר מונטיפיורי' בלונדון שבא כוחו בארץ היה ר' יחיאל מיכל פינס ז"ל. הבתים נבנו בעזרת הלואות כסף לתשלומים

6 'הצב', ג' באלול תרמ"ה, שנה א, גל' מא, עמ' 1. נראה כי לאזור זה מתייחסת גם המודעה בעתון 'הצב' מיום ג' בטבת תרמ"ו, המציינת כי 'בעוד ימים מספר יחלו בבניין 50 בתים למכרם בתנאים טובים על האדמה אשר בין בתי רבי נסים ב"ק ובין החצר החדשה של הבנקיר פרוטיגר על דרך המלך. הבתים האלה היותר קרובים לעיר מכל הבתים האחרים. ייגמרו עד ראשית שנת הדירות בשנה הבע"ל ואז יוכל הקונה למסרם לכל החפץ בהם מוכנים לכל'.

ראה: 'הצב', י"ג בטבת תרמ"ו, שנה ב, גל' יא, עמ' 4.

7 'הצב', כ"ג באייר תרמ"ה, שנה א, גל' כה, עמ' 1.

8 ספר הישוב, עמ' 28—29; מיזל, עמ' 67—70.

9 מיזל, עמ' 68.

10 לונץ-קיסל, עמ' 267 (מתוך לוח ארץ-ישראל, ד, עמ' 78—82).

11 מיזל, עמ' 95—97.

בתנאים האלה: החברים ישלמו מחיר המגרש (שלושה גרושים האמה) ושליש מהוצאות הבנינים, והקרן תלווה להם שני הנשארים לשלמם במשך חמש עשרה שנה בלי ריבית. ולבטחון יירשמו המגרשים והבניינים בספרי הממשלה על שם שניים מחברי הוועד 'מכון קרן מונטיפיורי' וככלות שנות התשלומים רק אז יעבירו חברי המכון את המגרשים והבניינים לשם החברים, וכן היה. ומן הכסף אשר הוחזר לקרן נבנו עוד שכונות בתנאים דומים: 'ימין-משה', 'זכרון-משה' ו'קרית-משה'¹².

בשכונות 'מוזכרת-משה' ו'אהל-משה', כמו גם בשכונות רבות אחרות בירושלים נקבעו אבני זכרון לציון בנייתן והמסייעים לבנייה. במקרה של השכונות המצויינות התייחסו כמובן אבני הזכרון למשה מונטיפיורי שעל שמו הן נקראו. בשנת 1887 כבר מסר עתון 'הצבי' על קביעת לחות אבני הזכרון, אבני שיש, בשער שכונת 'אהל-משה'. העתון אף מציין כי על הלוח חרות בעברית: 'אבני זכרון מזכרת, לכבוד ולתפארת, לזכר עולם, יהי צדיק גולת הכותרת, השר הגדול סיר משה מונטיפיורי זלה"ה אוהב את התורה באהבה מסתרת תנצ"ב מעוטרת אמן'¹³. מעל שער 'מוזכרת-משה' נקבעה אבן שיש שנחרתה עליה בעברית, ערבית ואנגלית המלים הבאות: 'מוזכרת-משה אשר לחברת משכונות ישראל לזכרון השר משה מונטיפיורי, נולד ד' חשוון שנת התקמ"ה ונפטר בשם טוב ביום ט"ז מנחם אב שנת התרמ"ה'¹⁴ (מיקום השכונות ראה מפה 1).

מבחינת התכנון בנויות השכונות 'מוזכרת-משה' ו'אהל-משה' כמיבנה ריבועי-ריכוזי. שורות גושי הבתים ערוכים ברציפות ובהמשכיות מסביב לחצר מרכזית, שאליה מופנים חזיתות הבתים. ואילו אחורי הבתים פונים כלפי חוץ ויוצרים מעין חומה רציפה ששערי כניסה ויציאה לחצר קבועים בה והם נעלים היטב בלילות. החצר משמשת להולכי רגל בלבד ולעניינים ציבוריים שכונתיים. בתוכה מצויים בורות ומאגר מים תת-קרקעיים. לשכונה מערכת שלימה של שירותים משותפים, כמו מאפיה, מקווה, מאגר-מים, בית-כנסת, תלמוד-תורה וכדומה. השכונה מהווה יחידה אורגאנית שלמה החיה את חייה רבי הפנים¹⁵.

שכונות 'מוזכרת-משה' ו'אהל-משה' הן דוגמא לשכונות רבות שנבנו בירושלים גם לפנייהן וגם לאחריהן. שכונות אלה ניתן לסווג כשכונות ה'חברות' או ה'אגודות'. את השכונות הללו מאפיינת העובדה שהן הוקמו על יסוד התאגדות של אנשים שאמנם לא היו בעלי רכוש ובעלי אמצעים כספיים, אולם היו מוכנים לפעול יחדיו מתוך עקרון של עזרה הדדית.

12 ספר הישוב, עמ' 28–29.

13 'הצבי', כ' באלול 1887, שנה ג, גל' כה, עמ' 5.

14 א"מ לונץ, 'ירושלים ב, תרמ"ז, עמ' 139–140; ספר הישוב, עמ' 28–29. תיאורי הווי על שכונת 'אהל-משה' ראה יהושע, חלק ד, עמ' 92–131.

15 לעניין המערך הפנימי של השכונות, ראה ג' גולני, סקר אורבני של שכונת מגורים קיימת בירושלים כבסיס לריהביליטציה, שכונות 'אהל-משה' ו'מוזכרת-משה', חיפה 1965; D. H. K. Amiran, 'The Development of Jerusalem 1860-1970', in: *Urban Geography of Jerusalem A Companion Volume to the Atlas of Jerusalem*, Jerusalem 1973, pp. 31–32.

להקמתה של כל שכונה קדם דבר ייסוד 'חברה', שחבריה נתנו מכספם לקופה משותפת, השיגו הלוואות רכשו בכוות משותפים נחלת אדמה ולאחר מכן התחילו לבנות בה קימעה קימעה, שלב אחר שלב; הזוכה בגורל נכנס ראשונה לגור בביתו החדש בסיוע כספי הקופה הכללית. חבר זה הוסיף לשלם לקופה את יתרת חובו גם לאחר שהשתקע בדירתו, וכך נתאפשרה המשכת הבנייה והקמת הבתים למשתכנים הבאים אחריו.

פרטי הפרטים על סדרי התשלומים, מטרת הבנייה וצורתה, ואף אורח החיים המיועד לשכונה נקבעו ונכתבו מראש בספרי ה'תקנות'. לכל אלה נצטרפה הכרה עמוקה כי מעשה הבנייה אינו מכוון לתועלתם של המשתכנים גרידא, אלא לכבודה ולגדולתה של ירושלים הנגאלת משממנה. מבחינה זו זהות שכונות 'מזכרת-משה' ו'אהל-משה' לשכונות 'חברות' רבות אחרות. ייחודן של השתיים הנדונות היה בסיוע הכספי שניתן להן על-ידי 'קרן מזכרת-משה' אשר סייעה והקלה עליהן את פעולת הקמתן.

***

אף השכונות 'אבן-ישראל' ו'משכנות-ישראל', שקמו בשלב הראשון של היציאה מחוץ לחומות, היו שכונות 'חברות'. בשנות השמונים בתחילת הבנייה בתוכן ונוספו בהן דירות רבות. לונץ במיפקדו לשנת 1897 קובע 126 דירות לשכונת 'אבן-ישראל' ו-103 — למשכנות ישראל¹⁶. ספק אם זה היה מספר הדירות בהן כבר בסוף שנות השמונים. נראה כי לגבי זמן זה יש לקבל כי בכל אחת מהן נמצאו שמונים דירות מגורים בקירוב.

***

שכונה חשובה אחרת, אף היא שכונת 'חברה', שנמשכה בה הבנייה בשנות השמונים ושגדלה כנראה במידה ניכרת לרגל מיקומה על דרך יפו, היא 'נחלת-שבעה'. דרך משל, עתון 'הצבי' משנת 1885 מוסר על פעולת בנייה של 9 בתים במקום, כאשר בחלק מן הבתים הפועלים הם יהודים¹⁷. מרדכי בן הלל הכהן שסייר בעיר בשנת 1889. קובע כי שכונה זו היא השכונה היותר גדולה בעיר ונוקב בשלוש מאות את מספר הבתים בתוכה בעת ביקורו¹⁸. לנו נראה מספר זה גבוה מדי, ומקובלים עלינו יותר נתוניו של לונץ. במיפקדו לשנת 1897 מנה לונץ בשכונה 160 בתי מגורים¹⁹. לפיכך נראה כי בסוף שנות השמונים נמצאו בשכונה לפחות 120 דירות מגורים.

16 לונץ-קיסל, עמ' 266—267 (מתוך לוח ארץ-ישראל, ג, תרנ"ו, עמ' 59—71); תיאורי הווי על שכונת אבן-ישראל ראה יהושע, חלק ד, עמ' 42—91.

17 'הצבי', י"ט באב תרמ"ה, שנה א, גל' לט, עמ' 1.

18 מסעות מרדכי בן הלל הכהן, חשו"כסלו תר"ן (1889), אצל יערי, מסעות, עמ' 651—732, במיוחד ר' עמוד 701.

19 לונץ-קיסל, עמ' 266—267 (מתוך לוח ארץ-ישראל, ג, תרנ"ו, עמ' 59—71).

***

שתי שכונות-חברה ותיקות נוספות, אשר חל כנראה גידול מה במספר דירותיהן בשנות השמונים הן: 'קרית נאמנה' (ניסן ב"ק) ו'בית יעקב'. בראשונה, נראה לנו, הוכפל מספר הדירות משלושים לשישים (ב-1897 מונה לונג – מאה ועשרים דירות בשכונה זו), ובשנייה מעשרים לשלושים (ב-1897 נשאר לונג במספר של שלושים דירות לשכונה זו).²⁰

הקמתן של 'מזכרת-משה' ו'אהל-משה' מחד גיסא, והגידול בשכונות היהודיות הוותיקות שנמצאו על דרך יפו מאידך גיסא, הביאו להתפתחותו של ריכוז יהודי חשוב על ציר התנועה הראשי של העיר החדשה. התפתחות זו התחזקה עוד יותר בהמשך שנות השמונים, עם הקמת שכונות יהודיות נוספות בציר זה, שבהן גדון בהמשך מאמרנו.

שכונות התימנים – 'משכנות', 'כפר-השילוח' ו'נחלת-צבי' שתי שכונות נוספות שקמו בירושלים בזמן מקביל לערך להקמתן של 'מזכרת-משה' ו'אהל-משה' הן שתי השכונות הראשונות של התימנים: 'משכנות' ו'כפר-השילוח'. מבחינת גודלן היו אלו שכונות קטנות. במיוחד הראשונה שבהן. חשיבותן העיקרית היתה כמובן בייתרון כשכונות של עולי תימן הראשונים.²¹ הידועה והגדולה שבהן היתה זו של 'כפר-השילוח', אם כי ראשונה הוקמה דווקא השכונה הקטנה, הידועה כ'משכנות התימנים', אשר נבנתה ליד שכונת 'משכנות-ישראל' (ראה מפה 5).

לאחרונה נתפרסמו שני מכתבים המתייחסים לנושא של הקמת בתי התימנים בירושלים. המכתב הראשון משנת תרמ"ד מתאר את מצבה של העדה התימנית בירושלים. הכותב מציין כי רוב בני העדה תמכו בו בהתנגדותם לתוכנית של יישוב התימנים בכפר-השילוח, לרגל ריחוקו של המקום מיישוב ישראל, וכי יוסף נבון גדב קרקע בשכונת 'משכנות-ישראל' להקים עליה י"ג בתים ליהודי תימן. המכתב השני מופנה לגדבנים בלונדון וקשור בבניית ג' הבתים בשכונה. במכתב מודה הכותב לגדבנים מלונדון על פעולתם ומבקש מהם להוסיף על מעשיהם הטובים ולבנות בתים נוספים, ובמיוחד בית-כנסת החסר להם. מן המכתב אנו למדים גם על מצבם הקשה של יהודי תימן בירושלים באותן שנים.²²

גם עתון 'הצבי' משנת 1885 מוסר בכמה מגלינותיו פרטים על הקמת בתי 'משכנות-התימנים'. העתון מוסר כי הועד של אנשי לונדון בירושלים קנה קרקע בשכונת 'משכנות-

20 שם, שם.

21 על עליית התימנים הראשונים לירושלים ישנה ספרות רבה. נכון כאן ביניים אך לתיאור של ש' אלשיך, 'עלית יהודי תימן לא"י', ביערי, מסעות, עמ' 640–650, ולמאמר של א' יערי, 'עלית יהודי תימן לא"י', בקובץ: שבות תימן, עמ' 11–37.

22 י' טובי, 'משכנות – השכונה הראשונה ליהודי תימן בירושלים', פרקים, א, עמ' 202–204, בית הכנסת בשכונה גודע בשמו בית כנסת 'הגורל' ובחצרו – אבן זכרון.

ישראל' על מנת לבנות עליה שלושה עשר בתים בעבור התימנים. יתרונו של מקום זה מבניית שכונה על קרקע שיכלו להשיגה חינם ליד קבר שמעון הצדיק וקבר רחל היה בכך. שהקרקע נמצאה בקירבת שכונות יהודיות, ורבים מן התימנים עבדו בשכונות אלו. בניית שלושה עשר הבתים נסתיימה בשנת 1885 וחלוקתם היתה כדלהלן: שנים עשר מהם ניתנו למשפחות, והבית השלושה עשר נקבע לשמש כבית תפילה. הבתים ניתנו לתימנים על פי גורל לזמן קצוב של שנתיים, ורק לכאלה שיש להם פרנסה ועלו עד שנת תרמ"ד ואשר הודיעו בראשית שנת תרמ"ה כי הם חפצים בבתים. חלק מן המשפחות התיישבו עוד לפני כן באהלים מול השכונה היהודית, ודבר זה הביא לזירוז בניית הבתים²³.

***

מובן כי בניית שלוש עשרה דירות מגורים בשכונות 'משכנות' לא יכלה לפתור את מצוקתם של עולי תימן הראשונים שהגיעו לירושלים בראשית שנות השמונים. מעניין כי גם במקורות לא יהודיים מסופר על מצבה הקשה של העדה. עתון קרן החקר הבריטית משנת 1887 מוסר את הפרטים הבאים על עולי תימן: לפני חמש-שש שנים בקירוב, החלו באים לירושלים יהודים רבים על משפחותיהם מתימן. יהודים אלה היו כמעט כולם עניים ביותר ונזקקו לנדבתם של יהודים ונוצרים. הקושי העיקרי היה מציאת מקום מגורים לאכסונם. בקיץ גרו בחוץ. לקראת החורף קנו בעבורם מספר תושבים יהודיים קרקע סלעית מדרום לסילואן שממזרח לנהל קידרון וגניו בשליש מדרון הגבעה. עד לכתיבת הדברים, מציין העתון, כבר נבנו בעבורם כעשרים חדרים המיועדים כל אחד למשפחה, אבל הצפיפות שם רבה עד שלעיתים גרות שתי משפחות בחדר אחד. מעל הכניסה של כל חדר כתוב בעברית שמו של הנדבן או הבונה שלו. לראשונה נבנו החדרים כשהסלע החשוף משמש להם קיר רביעי, והכניסה ממערב. במשך הזמן הוסיפו קומות שניות. כאשר בהן הכניסה ממזרח. ליד כל חדר הושארה חלקת קרקע קטנה המיועדת לסוכה בחג. מים מגיעים לישוב מביר איוב. הבנייה לא תמיד סימטרית — יש בניין שבו שלושה חדרים בקומת הקרקע ושלושה מעליהם, ויש בניין ששני חדרים מצויים בקומת קרקע וארבעה מעליהם. ישנה דרך המובילה מהישוב לעמק²⁴.

בכתביו של י"ד פרומקין, שנערכו על-ידי קרסל לפי הדיווחים בעתון 'החבצלת', אנו מוצאים גם כי העלייה של יהודים תימנים חסרי-כל היוותה בעיה רצינית בירושלים, שכן אלה לא היו זכאים לכספי 'החלוקה'. הוצעו שלוש הצעות עזרה למענם: בנימין יחזקאל יהודה התנדב לתת למספר משפחות את שדותיו במושב קולוגיה, עליהם יהיה רק למצוא כסף לשם בניית בתים שם. ויטנברג נדב מגרשים מחוץ לעיר, שיכלו להספיק לעשר

23 'הצבי', כ"א בשבט תרמ"ה, שנה א, גל' טז, עמ' 3; שם, כ"ט באלול תרמ"ה, גל' מה, עמ' 2. שם, ד' בחשוון תרמ"ו, שנה ב, גל' ג, עמ' 1.

24 רבעון קרן החקר הבריטית, 1887, PEF.QS, עמ' 156.

משפחות. וכן עשה ר' בועז אשר נדב קרקע לבניית שמונה עשר בתים למשפחות על מורדות הר-הזיתים. גם כסף נדבו להם לצורך בניית הבתים על הקרקעות שקיבלו.²⁵ באחד ממכתבי התימנים שנתפרסמו לאחרונה אנו למדים גם בקשר לקרקע בכפר השילוח שנדבה בועז הבבלי. כמה יחידים מבין העולים התימנים החלו בונים בתים במקום עוד בשנת תרמ"ד, אלא שנסיגם נכשל. רק בכ"ו כסלו תרמ"ה התקיימה החנוכה הרשמית של הבתים הראשונים שהוקמו לתימנים במקום בסיועה של חברת 'עזרת-גידחים'.²⁶ ביטוי לנסיון ההתנחלות 'הפרטיזני' הראשון של התימנים בכפר השילוח ניתן למצוא בדבריו של ר' יוסף בן שלמה מסעוד בעתון 'החבצלת' מאייר תרמ"ה: 'אח"כ נתועדו ח"י בעלי בתים מחברתינו ויצאו חוץ לעיר מקום ששמו סלואן אשר על מי השילוח, לקחו קרקע במתנת גביר א' ששמו בועז יצ"ו ואמרו כי הם יעשו לעצמם בנין דירת ארעי מרוב דחקם והתחילו לעשות במלאכה ולא יכלו, כי הוא קשה עד מאד, ואח"כ מהם ישבו במחילות ומערות ומהם עזבו והלכו להם'.²⁷

לעזרתם של התימנים בירושלים באה החברה שציינו אותה קודם, היא אגודת 'עזרת גידחים'. החברה הוקמה על-ידי קבוצה ממשכילי ירושלים בראשות י"ד פרומקין, בן-יהודה, נסים בכר ואחרים. מטרתה היתה לסייע לנזקקים, ובמיוחד שלא יזדקקו לסיועו של המיסיון הנוצרי.²⁸ כמו שכבר ראינו, עורר מצבם הקשה של עולי תימן בירושלים תשומת לב גם אצל הקהילה הנוצרית ובמיוחד הפרוטסטנטית שבעיר, ונציגי המיסיון שלה החלו כנראה לדגו ב'מים עכורים' אלה. אנשי 'המושבה האמריקאית', שהחלו מתבססים בירושלים בשנות השמונים, מספרים גם הם על קשריהם עם עולי תימן ועל הנסיגות שהם עשו לעזור להם.²⁹

לונץ מציין בקשר להברת 'עזרת-גידחים', כי מטרתה העיקרית היתה אך להציל את הנלכדים או העומדים להילכד ברשת המיסיון בשלושה דרכים אלה: (א) לעזור לאלה מהעולים לשוב לארצם ולמולדתם; (ב) להושיע לאלה אשר יכלו להתפרנס פה מיגיע כפם, על-ידי מלאכה ומסחר; (ג) לדאוג בעד נערים עזובים, ללמדם מלאכה המחיה את בעליה. אבל לאט לאט התפשטה עזרתם גם לשטחים אחרים.³⁰

25 מבחר כתבי י"ד פרומקין, בעריכת ג' קרסל, עמ' 31–33, מתוך 'החבצלת', תרמ"ד, שנה יד, גל' 22. וראה גם צ' מדמוני, 'התישבותם של יהודי תימן בכפר השילוח', פרקים, א, עמ' 250–259 ו'האסיף' (בעריכת נ' סוקולוב), תרמ"ו, שנה ב, עמ' 195–197.

26 טובי (לעיל הערה 22), עמ' 202–204; מדמוני (לעיל הערה 25), עמ' 255; תאור ההגיגה ראה ב'החבצלת', א' בטבת תרמ"ה, שנה טו, גל' 10, עמ' 73–76.

27 ספר הישוב, עמ' 32–33; על בועז הבבלי ראה גם מ"ד גאון, יהודי המזרח, ירושלים תרפ"ח, עמ' 734.

28 י' טריואקס וא' שטינמן, ספר מאה שנה, תל-אביב 1938, עמ' 243 (מתייחס לערך לשנת 1887).
29 Vester (Spafford) H. Bertha, *Our Jerusalem: An American Family in the Holy City 1881-1949*, London 1951.

30 לונץ-קרסל, עמ' 252, שנים תרמ"ג–תרמ"ד (מתוך ירושלים בארבעים שנה האחרונות בלוח ארץ-ישראל, טו–יט).

על בועז הבבלי, שתרם את המגרש הראשון לשכונת התימנים בכפר השילוח, מספר גרעיבסקי בספר הישוב, כי היה בין החובבים הראשונים גואלי הארץ שרכשו להם בחלאות, לא לשם עושר וכבוד, אלא לשם חיבת ציון. 'לא עשיר גדול היה ר' בועז אבל חובב ארץ־ישראל בכל רגשי ליבו ובשנת תרמ"ד כשנתעוררה שאלת התימנים בירושלים והדאגה לבתים בשבילים ויהי הראשון ר' בועז בנדבתו; מחצית מנהלתו מסר לכולל הספרדים לבנות בתים לשמונה עשרה משפחות של אחינו התימנים. אמנם שטרי המקנה אשר לו לא היו מקוימים כראוי אך מנהלי כולל הספרדים הוציאו עוד 16 לירות טורקיות וקיימו שטרי המקנה כדת כך שמחצית הנהלה עברה לו ומחציתה לידי כולל הספרדים שגתנוה לבנין בתים לתימנים'.³¹

גרעיבסקי וגם אחרים טועים בקובעם את שנת תרמ"ט כשנת ייסודה של שכונת השילוח. נראה כי בניין הבתים הראשונים בשכונה הסתיים כבר בשנת 1885. בחודש טבת באותה שנה מוסר העתון כי ועד חברת עזרת־גידחים חנך שלושה בתים במקום, וכי הונחו יסודות לבניית עוד שני בתים.³² ועתון 'הצבי' מאדר שנה זו מציין ששני בתים חדשים אשר נבנו במקום נהנכו, וכי הונחו יסודות לשבעה בתים נוספים.³³

בשנת 1886 מוסר עתון 'החבצלת' על בניית בתים במקום ומציין כי 'בשבוע הבא ייחנכו אי"ה 8 הבתים החדשים אשר נבנו מאת החברה "עזרת־גידחים" על הבתים אשר בנתה קודם לצלע הרהזיתים על עין מי השילוח. הבתים האלה יחולקו בגורל לשלוש שנים לשמונה משפחות ממשפחות התימנים'.³⁴

לשנת 1886 מוסר עתון 'הצבי' כי מספר עולי תימן בירושלים הגיע כבר למאתיים משפחות. הם מצטופפים בעיר ופרנסתם בדוחק. גם הנשים והילדים שלהם עובדים: בבנין, כמשרתים, כובסות, בוררות חטים וכד'. בעייתם הקשה היא הדיור. אין בהם תועלת רבה לעיר, רק תוספת עוני.³⁵ וב־1888 מוסר אותו עתון כי באותו שבוע עלו שלוש עשרה משפחות תימנים גוספות לירושלים, וכי ישגן עוד מספר משפחות בדרך.³⁶

הפטרוני העיקרי של שכונת התימנים בכפר השילוח היתה אגודת 'עזרת־גידחים' שבראשה עמד י"ד פרומקין. בנו גד פרומקין מספר בספר זכרונותיו על שכונת תימנים זו. הוא מציין כי פעם בשבוע או פעמיים בשבוע היה אביו יוצא רכוב על חמורו לכפר השילוח בצלע הרהזיתים לפקד את עדת התימנים, שראו בו את מיטיבם ואיש חסדם.³⁷

31 ספר הישוב, עמ' 32—33.

32 'הצבי', א' בטבת תרמ"ה, שנה א, גל' ט, עמ' 2. וראה גם 'הצבי', כ"א בחשוון תרמ"ו, שנה ב, גל' ה, עמ' 1, שבו מדובר באופן כללי על בניית בתים אחדים, לתימנים בסילואן.

33 'הצבי', כ"ו באדר תרמ"ה, שנה א, גל' כא, עמ' 1.

34 'החבצלת', כ"ד בטבת תרמ"ו (1886), שנה טז, גל' 15, עמ' 115; וראה גם 'הצפירה', כ"ז בטבת תרמ"ה, שנה יב, גל' 1, עמ' 5—6 (שבו מדובר על שלושה בתים בלבד).

35 'הצבי', י"ט באב תרמ"ו, שנה ב, גל' מב, עמ' 3.

36 'הצבי', כ"ד באדר תרמ"ח, שנה ד, גל' יד, עמ' 5.

37 ג' פרומקין, דרך שופט בירושלים, תל־אביב תשל"ו, עמ' 62 (מתייחס לשנת 1885 לערך).

לונץ מעריך לראשית המחצית השנייה של שנות השמונים את מספר הבתים שנבנו על-ידי חברת 'עזרת-גידחים' בעבור עניי התימנים בעשרים בית, אשר ישבו בהם חניכיהם של שנים חליפות³⁸. בתאריך מאוחר יותר, במורה הדרך שלו לארץ-ישראל (1891), כבר מעלה לונץ בהרבה את מספר הבתים בשכונת התימנים בסילוואן. הוא מציין כי במקום כחמישים בתים קטנים, שנבנו לעניי התימנים בהשתדלות חברת 'עזרת-גידחים', וכי כעת יושבים בהם גם עניי שאר המקהלות, חניכיהם של שנים חליפות³⁹.

נראה כי לאחר שלב ההקמה הראשון של השכונה בעזרתה של חברת 'עזרת-גידחים', החלו גם יחידים מעדת התימנים בונים בתים במקום. כמו-כן הוקמו במקום עשרה בתים מגדבת הבארון משה הירש. במיפקדו משנת 1897 כבר קובע לונץ את מספר הבתים במקום במאה ושלושים. שישים וחמישה בתי החברה 'עזרת-גידחים', השאר — עשרה שנבנו מגדבת השר משה הירש, ואחרים בהשתדלות רבנים ונדיבים אחרים. בה יושבים עניי כל העדות שלוש שנים חניכיהם. כמו-כן בנו להם יחידים בתים רבים אצל בתי החברה ובמקום נמצאו גם שני בתי-כנסת⁴⁰.

על בניית עשרת הבתים מכסף הבארונות הירש מוסר עתון 'החבצלת' משנת 1898. העתון מציין כי כלתה בניית עשרה בתים במקום בין בתי חברת 'עזרת-גידחים' וגמסרו לעשר משפחות עניות: חמש ספרדיות וחמש אשכנזיות, לגור בהם שלוש שנים⁴¹. גם דוד ילין מספר על בניית בתים אלה, ומציין שהבארונות שלחה כחמישה עשר אלף פראנק לבניית עשרה בתים מעל לגגות בתי עניי התימנים, אשר הקימה חברת 'עזרת-גידחים' על הר-היהודים אצל הכפר סילוואן, 'ולהושיב בהם עניים מבני כל העדות השונות... ואף בור גדול ייכרה להם שמה ולא יוסיפו עוד להתעשק עם שכניהם האכזריים הערביים על אודות מי השילוח אשר החלו הולכים בשנים האחרונות לאט עוד יותר מאשר בימי ישעיהו'⁴². לסיכום פרשת בנייתו של כפר השילוח נזכר לציין כי עד לסוף שנות השמונים הוקמו במקום חמישים בתים בקירוב. מבחינת משפחות סביר להניח כי מספרן היה אף רב יותר וכנראה הגיע אף עד לשמונים (מיקום השכונה ראה מפה 5).

במאורעות שנות השלושים של המאה העשרים ניטש המקום מתושביו היהודיים מטעמי בטחון, על פי דרישתם של השלטונות הבריטיים⁴³.

38 לונץ-קרסל, עמ' 252, שנים תרמ"ג-תרמ"ד (מתוך ירושלים בארבעים שנה האחרונות בלוח ארץ-ישראל, טו-יט).

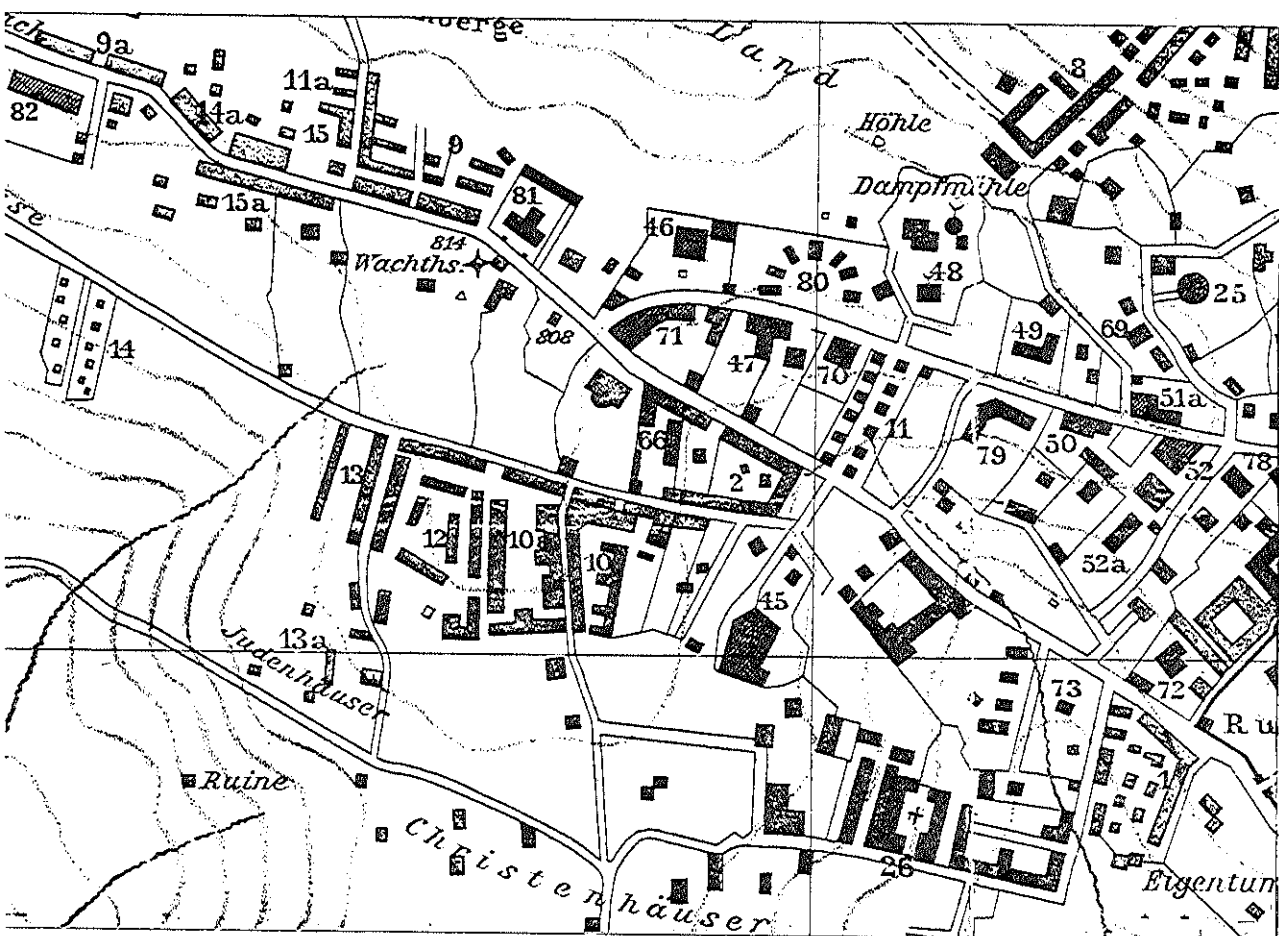
39 א"מ לונץ, מורה דרך בא"י, 1891, עמ' 134.

40 לונץ-קרסל, עמ' 270 (מתוך לוח ארץ-ישראל, ג, תרנ"ו, עמ' 59-71); ספר הישוב, עמ' 32-33.

41 'החבצלת', כ"ח באייר תרנ"ח (1898), שנה 28, גל' 30, עמ' 221.

42 ד' ילין, כתבים, א, ירושלים תשל"ב, עמ' 178 (ד' בחשוון תרנ"ח).

43 ספר הישוב, עמ' 32-33; ראה גם י"א אורנשטיין, 'יומן הכותל, ירושלים תשכ"ח, המראה בעליל כי עדיין ב"ג בסיוון תרנ"ץ (12.6.38) גרו יהודים בכפר השילוח.

מפה 1: אזור דרך יפו (1894, שיק בהערה 103)

[הסבר המספרים המופיעים במפה לפי שיק]

52a. בית יתומים יהודי	14a. זכרון טוביה **	1. נחלת שבעה
66. בית ספר 'אליאנס' הישראלי	15. שערי צדק	2. אבר ישראל
69. קונסוליה אנגלית	15a. בית יעקב	8. שערי משה
70. קונסוליה גרמנית	25. כנסייה אתיופית	9. מחנה יהודה
71. קונסוליה אוסטרית	26. כנסייה ואכסניה גרמנית-קתולית	9a. שבת אחים *
72. קונסוליה פרסית	45. "טליית קומי"	10. משכנות ישראל
73. קונסוליה איטלקית	46. בית ספר אנגלי לנערות	10a. מזכרת משה
78. בית חולים רוטשילד	47. מלון קאמניץ	11. עזרת ישראל
79. בית חולים גרמני	48. בני קימר	11a. שערי ירושלים *
80. סנטוריום של החברה המיסיונרית האנגלית	49. בית ספר של האחיות סנט ג'וזף	12. אהל משה
81. בית חולים עירוני	50. בית נשים רוסי	13. ללא שם **
82. בית החולים 'שערי צדק'	51a. 'תבור' ביתו של שיק	13a. כנסת ישראל
	52. בית ספר יהודי לנערות	14. בתי התימנים ***

* טעות: מספרי שערי ירושלים ושבת אחים התחלפו במפה.

** טעות: זכרון טוביה היא במספר 13, ואינני יודע לאיזה שכונה התכוון ב-14a. אולי 'להל שלמה'.

*** שכונת בתי התימנים נקראה גם 'בתי פח' ו'שבת צדק'.

***

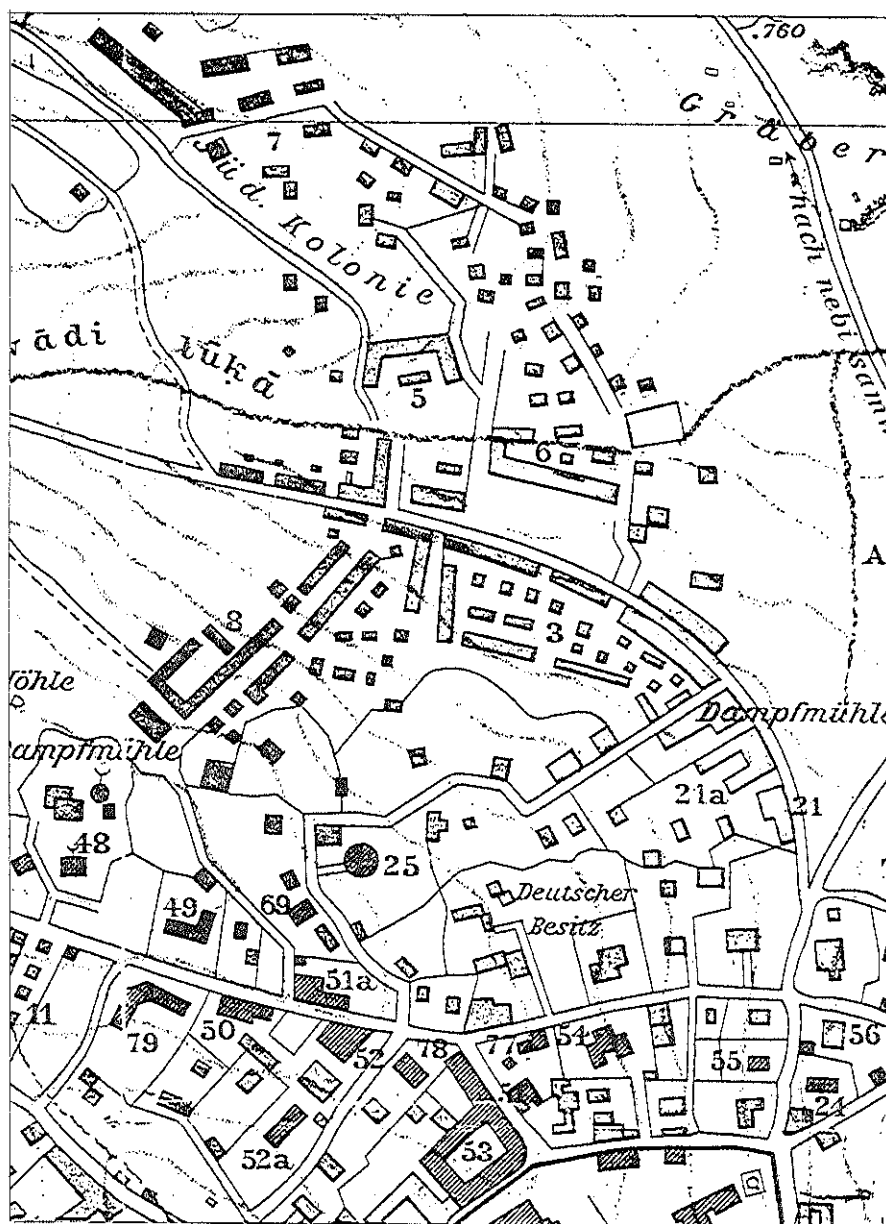
שכונת תימנים שלישית שקמה בירושלים, אם כי קצת מאוחר יותר, היא 'נחלת צבי'.
לונץ מוטר לשנת 1889, כי היא מצויה בצד מאה-שערים, והינה בת שלוש בתים קטנים
שמחיר כל אחד שמונה מאות פראנק. הללו נבנו בעד עניי התימנים שישלמו את מחירם
בתשלומים נמוכים של פראנק אחד לשבוע. השכונה נבנתה בכספי הנדיב הבארון מ"ד
הירש בהשתדלות האדון גסים בכר. כן סייעה למתיישבים חברת 'עזרת-נדיחים', על-ידי מתן
הלוואות בתנאים נוחים מאד.⁴⁴ גראייבסקי מציין אף הוא, כי השכונה נוסדה בכסף הבארון
משה ד' הירש, על מנת לשלם בתשלומין קטנים במשך חמש עשרה שנה, והכסף שנגבה
נועד לבניין בתים אחרים בשביל עניי העדה. הוא מוסיף כי בשלב הראשון נבנו במקום
רק שלוש דירות, אך לאחר מכן הוסיפו התושבים עוד ארבעים וחמש דירות, כך שמספר
כלל הדירות הגיע לשבעים וחמש. הוא אף מציין כי נמצאו נדיבים שהקדישו במקום
בתים וחצרות לכולל 'ארץ-תימן', לתמיכה בתלמידי חכמים שתורתם אומנותם. כן בנו
בשכונה הזאת בית מדרש לתורה ולתפילה. אחד הנדיבים, ר' יעקב אריה ד"ר סאלאוונדי
מדירקיהיים, הקדיש בשנת התרנ"ו שלושה בתים ובור מים לבית תלמוד התורה, 'תורה אור'
בשכונה הזאת. על בור המים נחקק הדבר במצבת אבן שנקראה 'באר-יעקב' על שמו.⁴⁵
לשלב השני של בניית הבתים בשכונה מתייחסים ככל הנראה, הדברים של אחד המקורות
המסכמים, המציין כי 'בשנות תר"מ—תר"ן התעוררו אחדים מיהודי תימן שהתגוררו לא
רחוק מן הכותל המערבי במקום הנקרא "מייאדן", ויעבירו קול במחנה לעלות ולבנות.
ויקנו שטח אדמה מערבה למאה-שערים מחברת "כל-ישראל-חברים" וחלקוהו לארבעים
ואחד מגרשים בן 175 אמה כ"א במחיר 100 נאפוליאון בתשלומים שבעיים של חמשה
גרשים במשך 40 שנה ויסדו את השכונה (בשנת תרנ"ד) ויקראוה בשם נחלת-צבי. כמוכן
שסגנון הבנייה היה תימני. רחובות ופרוזדורים די צרים, עליות בתים ומרתפים, הכל
בצפיפות רבה. מקור זה מוסיף כי בשכונה הקטנה נבנו מספר רב של בתי-כנסת — חמישה,
ואחת הסיבות לכך היא תמותת הילדים הרבה ששררה בתקופה, וכתוצאה, בנייה של בתי
כנסת על-ידי המשפחות האמידות לזכר בניהם הנעדרים, או לשם סגולה.⁴⁶
לונץ מסכם ביחס לשכונת 'נחלת-צבי' לשנת 1897, כי בה שבעים וחמישה בתים,
שלושים בתים נבנו בכספי השר הבארון משה ד' הירש ו"ל לשלם את מחירם בתשלומים
הקלים מאד במשך חמש עשרה שנה; ארבעים וחמישה בתים נוספים בנו אחר כך
המתיישבים עצמם.⁴⁷ מבחינת שלב דיונונו אנו נראה, כי בסוף שנות השמונים נמצאו במקום
חמישים בתים בקירוב, אותם שנבנו על-ידי הבארון הירש וחלק מן הנוספים.

44 לונץ-קרסל, עמ' 255 (מתוך לוח ארץ-ישראל, טו—יט); שפירא, עמ' 59—60.

45 ספר הישוב, עמ' 49.

46 שפירא, עמ' 59—60; בתי השכונה ומיקומה ראה מפות 2 ו-5.

47 לונץ-קרסל, עמ' 269 (מתוך לוח ארץ-ישראל, ג, תרנ"ז, עמ' 59—71).

מפה 2: אזור מאה-שערים

מפה 2: אזור מאה-שערים (1894, שיק בהערה)

[הסבר המספרים המופיעים במפה לפי שיק]

3.	מאה-שערים	50.	בית נשים רוסי
5.	שערי-פינה	51.	תבור, ביתו של שיק
6.	בית-ישראל	52.	בית-ספר יהודי לנערות
7.	אהל-שלמה	52a.	בית יתומים יהודי
8.	שערי-משה	53.	אכסניה רוסית
11.	עזרת-ישראל	54.	בית החברה המיסיונרית האנגלית
21.	סוכות שלמה*	55.	בית החברה המיסיונרית הכנסייתית
21a.	" "	56.	'מחנים' בית הפטריארכט הקתולי
24.	כנסייה פרוטסטנטית ערבית	69.	קונסוליה אנגלית
25.	כנסייה אתיופית	77.	בית-חולים לילדים
48.	נמי קימר	78.	בית-חולים 'רוטשילד'
49.	בית-ספר של האחיות סנט ג'וזף	79.	בית-חולים גרמני

* כאן טעה, כנראה, שיק והחליף את סוכת שלום בעיר שלום (בתי-פרלמן), (שתיהן שכונות 'חברות מסחר' שנבנו בסיוע שלום קונסטרום), וקבע את מקום שתיהן ליד מאה-שערים.

התרחבות אזור מאה-שערים והקמת שכונות בתי הקדש ;

שערי-פינה, שערי-משה (כולל ורשא), בית-ישראל

הקמתה של שכונת התימנים השלישית שצויינה על ידינו, נחלת-צבי, בקירבה רבה לשכונה הוותיקה 'מאה-שערים' מצביעה על תופעה בולטת שהיתה אופיינית בהתפתחותה של ירושלים היהודית שמחוץ לחומות. שכונות קטנות רבות נבנו בצמידות לשכונה גדולה זו, אשר הפכה להיות מרכז מוקד יישובי חשוב בתחומיה של ירושלים החדשה.

שכונה קטנה נוספת שנוסדה בשנות השמונים ליד מאה-שערים היא 'שערי-פינה'. גראייבסקי מוסר על בנין שכונה זו כדלהלן: בשנת תרמ"ז—תרמ"ח התעסקו רבים ב'בנינה של ירושלים'. מי לשם מסחר ומי לשם מצווה. בהם ר' בצלאל לאפין ור' מאיר שמעון ליבראכט; הם עם חבריהם ר' אליהו גודל ור' זאב ספיר יסדו אז 'חברה לבנין בתים ע"פ תוכנית', שנתנה את האפשרות לכל אחד לרכוש לו בית בתנאים נוחים על ידי תשלומים לשיעורים. הם הצליחו אמנם להקים שכונה, בין מאה שערים לבית-ישראל, והיא היא שכונת 'שערי-פינה', בת ארבעים דירות הקיימות עד היום, בתוספת דירות מספר של יחידים, רובם ככולם תימנים. מייסדיה, שרצו לייסדה על בסיס מסחרי, לא הצליחו והפסידו הרבה מכספם⁴⁸. נראה כי קירבתה של שכונה זו לשכונת התימנים 'נחלת-צבי' הביאה לכך שבחלק מבתיה וכן בבתים נוספים שניבנו בה התנהלו בני העדה התימנית. אחד מספרי

48 ספר הישוב, עמ' 31; מיקום השכונה ראה מפות 2 ו-5.

הסיכום מציין כי השם 'שערי-פינה' ניתן לה משום שבפינת השכונה היה מבוא, כעין שער. במשך הזמן איבדה השכונה את ייעודה הראשוני כשכונת מגורים מסחרית, ובין המשפחות הרבות שגרו בה נוצר מיעוט בולט של תימנים בתוך רוב של אשכנזים⁴⁹.

***

סוג מיוחד של שכונות שנוסדו בירושלים שמחוץ לחומות הן אותן שידועות כשכונות 'בתי הקדש'. בדרך-כלל ניתן להבחין בשכונות אלו בשני סוגים: (א) שכונות 'בתי הקדש' שנבנו על-ידי נדבנים יחידים; (ב) שכונות 'בתי הקדש' שנבנו על-ידי ה'כוללים'. המונח 'בתי הקדש' מתייחס לבתים שנבנו על ידי גורם כלשהו שלא גר בהם, נדבן, קרן לטובת עניים, כולל וכדומה, אשר מימן את בניית הדירה או קנייתה והקדיש אותה לעניים למגורי חינוך בתנאים מסויימים. מספר 'בתי-ההקדש' שקמו בירושלים ברבות השנים היה רב ביותר, עד שהיו כאלה שניסו לקבוע ולומר כי אין אולי בעולם שום כרך בו ישנם בתי הקדש במידה כה מרובה כפי שמצוי הדבר בירושלים⁴⁹.

מבחינה מסויימת ניתן לראות גם בחלק מבתי התימנים בשכונות 'משכנות', 'כפר השילוח' ו'גחלת-צבי' בתי הקדש, שכן נדיבים וחברות תרמו וסייעו בבנייתם. ברם, הדבר שאיפיון ביותר שכונות אלו היה דבר היותן מוקמות בעבור בני העדה התימנית; כן הפכו דייריהן במרוצת הזמן להיות תושבי הקבע והבעלים של בתי המגורים עצמם.

מבין שני הסוגים העיקריים של 'בתי ההקדש' הוקם לראשונה בירושלים שמחוץ לחומות הסוג של בתי הנדיבים. הכוללים נרתמו לפעולות הקמת 'בתי הקדש' בעיקר רק החל מראשית שנות התשעים, כאשר הוברר מעל לכל ספק כי עתיד התפתחותה של הקהילה היהודית בירושלים הוא בשטח שמחוץ לחומות, וכי יש לבנות מקומות מגורים לחברי ה'כוללים' באזור זה של העיר.

שכונות בתי ההקדש שבנו נדבנים יחידים היו בדרך-כלל שכונות קטנות, שנבנו לרוב על-ידי נדיב חשוך ילדים אשר ביקש להנציח את שמו על-ידי הקמת הבתים. השכונה יועדה למגורי חינוך לעניים, שהתחלפו בדרך-כלל אחת לשלוש שנים. משכנות-שאננים, השכונה הראשונה שהוקמה בירושלים, יכולה לשמש למעשה כאבטיפוס של שכונות בתי ההקדש. היא נבנתה בכספי עזבון יהודה טורא וגסתייעה בעזרתו של נדיב שני — מונטיפיורי. אך מאחר שלא קויימה בשכונה התקנה שלפיה אין לדיירים חזקה על הדירות, חרגה זו במידה רבה משכונות ההקדש האחרות שנבנו בירושלים.

49 שפירא, עמ' 60—61.

49* אנה בריטישגייסמר, 'תנאי הדירה והחיים במשכנות העתי בירושלים', הסוכנות היהודית לארץ-ישראל — המכון לחקר הכלכלה, בעיות השיכון בארץ-ישראל, ירושלים 1938, עמ' 82—8.

ראשון למתגדרים לבניית בתי ההקדש בירושלים שמתוך לחומות היה ר' דוד רייז ינובר, שבנה את השכונה הקטנה 'בית-דוד' עוד בשלב הראשון של הבנייה מחוץ לחומות, בשנת 1873.⁵⁰ שאר השכונות שנבנו בשלב זה היו שכונות-חברות.

**

השכונה הבאה שנבנתה על-ידי גדיב היא זו שנתכנתה בשם 'שערי-משה' ונודעה גם כ'בתי ויטנברג'. שני השמות הם על-שם מייסדה משה ויטנברג. גם שכונה זו לא תאמה את עקרונות שכונות ההקדש, כמו שצוינו על ידינו קודם, שכן בונה הבתים, ר' משה ויטנברג, לא יעדם למגורי חינום אלא להשכרה חליפות לאנשים. על בנייתה של שכונה זו כבר מוסר עתון 'הצבי' משנת 1885. המציין כי ליד שכונת מאה-שערים הוקמו תשעה עשר בתים שנועדו להשכרה, ושכר הדירה אשר יתנו מדי שנה יחשב להם לתשלום מחיר הבית כך שבעבור מספר שנים יהיו בבעלותם דבר שלדעת הכותב בעתון עדיף על הקמת בתי מחסה כמו כולל הורדנא, בתי יהודה טורא, ובתי דוד יאנובר וכדומה. העניים אמנם מקבלים פעמיים שלוש בחייהם דירה חינום אבל כל הכסף שהוצא על הבתים אינו נושא פרי ואילו היו הולכים בדרך של 'בתי ויטנברג' היו עתה אנשים רבים בעלי בתים ובכסף המושב יכלו לבנות עוד בתים.⁵¹

על שכונת 'שערי-משה' מספר גם יצחק שריון, המציין כי בשנת תרמ"ה (1885) בנה ר' משה ויטנברג שכונה בת שלושים ותשע דירות על מגרש גבוה ויפה למעלה משכונת מאה-שערים, מצד מזרחית-דרומית וקראה בשם: 'שערי-משה'. הרחוב העובר על יד השכונה הזאת נקרא בזמן האחרון בשם 'רחוב ויטנברג'.⁵² בהמשך הוא מספר כי את הדירות בשכונה זו, כמו גם ביתר בתיו, היה ר' משה ויטנברג משכיר לדיירים פרטיים. אך תמיד במחירים מוזלים.⁵³ לונץ מציין אף הוא לשנת 1885, כי מספר בתי השכונה הוא שלושים ותשעה וכי היא נבנתה כולה בפעם אחת מאת הגביר מר משה ויטנברג ז"ל, שהקדיש הכנסת השכונה עזבון למסדות צדקה וחסד שונים אשר בארץ הקודש.⁵⁴

**

שכונה נוספת, שתחילת הקמתה בערך באותו זמן כמו 'שערי משה' ושניתן לראות בה אולי את שכונת 'בתי ההקדש' הראשונה של כולל, הם 'בתי ורשא'. הגסיון הראשון להקימם נעשה בשנת 1885 מכספי תרומות של יהודי ורשא. הללו שלחו את כספם לאדם

50 בן-אריה, עמ' 351–353.

51 'הצבי', ל' בתשרי תרמ"ו, שנה ב, גל' ב, עמ' 1.

52 שריון, עמ' 50 (מתייחס לשנת 1885 לערך).

53 שם, עמ' 55; מיקום השכונה ראה מפות 2 ו-5.

54 לונץ-קיסל, עמ' 253 (מתוך לוח ארץ-ישראל, טו–ט).

בשם ר' דוד בידרמן מטלוב, והוא אשר קנה את מגרש השכונה. אך רוב התורמים הסתפקו במשלוח הכסף ולא עלו ארצה. עתון 'הצבי' משנת 1886 מוסר כי בני כולל ורשא קיבלו תרומה שתאפשר לבנות כעשרים בתים לבני הכולל. הבעיה היא מי יקבל את הבתים שייבנו⁵⁵. על בניית הבתים עצמם קוראים אנו רק בתאריכים מאוחרים יותר, כך שמבחינת הבנייה עצמה ראוי לשבץ את השכונה לזמן מאוחר של תהליך היציאה מחוץ לחומות בירושלים.

**

שכונה גדולה אשר החלה להיבנות ליד מאה-שערים כבר בשנות השמונים היא שכונת בית-ישראל. את הסיבה להקמתה של השכונה מסביר גראייבסקי בכך, שדמי הדירות במאה-שערים היו גבוהים. הרב אליהו גודאל הגה אפוא רעיון להקים חברה שתתמוך בעניים הרוצים להתיישב מחוץ לחומה, ולשם כך הוקמה חברה 'בית-ישראל'. מטרת החברה היתה לאסוף מאה חברים שיקבלו על עצמם לבנות מאה מעונות⁵⁶. גראייבסקי מספר כי המגרש הראשון בשכונת חב"ת 'בית-ישראל' נקנה בשנת תרמ"ו על-ידי הרב הרשלר יחד עם חברי הרחבת הבניינים בירושלים. שטחו 45,000 אמות מרובעות⁵⁷. במקום אחר מציין גראייבסקי כי הגאון ר' יצחק צבי ריבלין היה ראש וראשון לייסוד שכונת 'בית-ישראל'. יחד עם חבריו קנה את הנחלה בשנת תרמ"ד במחיר גרוש אחד כל אמה⁵⁸ (מיקום השכונה ראה מפות 2 ו-5).

עתון 'הצבי' מוסר לראשונה בשנת 1885 כי נוסדה בירושלים חברה מבטיחה חב"ת 'בית-ישראל', וכי מטרתה להקים בית מסחר גדול ולהעסיק בו את טובי בעלי המקצוע ולהשקיע כספים. היא תווסד על שטרות⁵⁹. בחשון 1886 מוסר אותו עתון, כי כבר נחנכו עשרת הבתים הראשונים בשכונה⁶⁰. באדר 1886 מופיעה ידיעה בעתון 'הגל', כי החברה קנתה אדמה נוספת ליד מאה-שערים ומתכננת לבנות בקיץ הבא שלוש בתים נוספים⁶¹. באייר 1886 מודיע העתון על עריכת חוזה עם קבלנים לבניית תשעה בתים⁶². באותו חודש

55 'הצבי', ר' בתמו תרמ"ו, שנה ב, גל' לו, עמ' 1; במקום אחר מוסר עתון 'הצבי' על נסיון בנייה נוסף: יוצאי קרלין הקימו חברה לבנין על קרקע שקבלו חינם מהנדיב ויטנברג, שרצה לתת אותה לתימנים, אך הם לא רצו לקבלה. האנשים אינם בעלי אמצעים וניסו לאסוף כמה שיכלו עבור בניין ולתחילת המלאכה החלו לחפור בור מים. למרות מאמציהם לא השיגו אמצעים אפילו לסיים את חפירת הבור ('הצבי', י"ט בחשוון תרמ"ה, שנה א, גל' ג, עמ' 2).

56 גראייבסקי, זכרון ראשונים, חוברת ז, עמ' 29.

57 גראייבסקי, גנזי ירושלים, חוברת ד, תר"ץ, עמ' 16.

58 גראייבסקי, זכרון ראשונים, חוברת ו, תרפ"ו, עמ' 44.

59 'הצבי', ז' בשבט תרמ"ה, שנה א, גל' יד, עמ' 2.

60 שם, א' בחשוון תרמ"ז, שנה ג, גל' א, עמ' 3.

61 שם, י"ד באדר תרמ"ו, שנה ב, גל' כ, עמ' 1.

62 שם, ב' באייר תרמ"ו, שנה ב, גל' כו, עמ' 1.

מופיעה ידיעה נוספת ב'הצבי' המפרטת כי חברת 'בית-ישראל' בירושלים הינה חברה הכוללת מאה חברים. בבתים שהם בונים השטח לבניין הוא גדול, ולכל בית ישנה חצר מרווחת. אורך כל בית הוא 11 מ' והרוחב — 6 מ'. לכל שני בתים — בור מים. תיקוני הבתים וכו' מוטלים על בעלי הבתים עצמם, והללו יוכלו לעשות בהם כהפצם. הוצאות הבתים בהתאם לבניין הבית עצמו, והתחשיב שייעשה לכל בעל בית יהיה בהתאם לחובותיו.⁶³ בשנת 1887 מודגש בעתון 'הצבי' כי ישנן כוונות ששכונת בית-ישראל לא תיהפך לשכונה צפופה ומלוכלכת כ'מאה-שערים', אלא תישאר שכונה מרווחת ופתוחה יותר. כן מצויין כי עומדים לבנות במקום ארבעה בתים נוספים ויחד עימם מיבנה אחד גדול שישמש בית תפילה.⁶⁴ קצת מאוחר יותר מדווח אותו עתון כי בנוסף לארבעת הבתים, שנמסר שהם מיועדים לבנייה החלו לבנות כאן עוד בניינים הנראים יפה יותר מאלה שבשכונות אחרות. בשטח השכונה מצויה גם בריכת מים וכן מצוי בה שטח פנוי נוסף.⁶⁵

מקור מסכם מצויין כי שטח 'בית-ישראל' נקרא לפני הקמת הישוב במקום בשם 'בירכה', בגלל בריכות מים עכורים שנתהוו בו ממימי הגשמים. כן כונה המקום גם בשם 'מסאבן', ופירושו בערך 'שפך תדשן'.⁶⁶ בקשר לעניין 'שפך תדשן' מצויין אחד המבקרים בעיר בשנת 1911, כי לא רחוק מ'קברי המלכים' נבנית שכונה יהודית, וכי השטח בו היא נבנית לא היה מעולם מבונה. הוא מוסיף, כי בזמן חפירת היסודות לבניינים, נתגלו שרידים רבים של עצמות חיות ואפר רב. וכך הוא חוזר על דעה שהיתה נפוצה בזמנו כאילו לכאן השליכו את אפר הקרבנות שהוקרבו בבית-המקדש.⁶⁷ הסבר אחר, המתקבל הרבה יותר על הדעת הוא, כי ערימות האפר היו שפכים של פסולת מתעשיית הסבון בעיר, דבר שצינונו נוסעים רבים שביקרו בירושלים בתקופת המאה הי"ט.⁶⁸

לסיכום התפתחותה של שכונת בית-ישראל נביא את מצבה לפי המיפקד של לונדון משנת 1897. מקור זה מצייין לאותה שנה כי כבר היו בה מאה ושישים בתים ושני בתי כנסיות.⁶⁹ לנו נראה כי עד לסוף שנות השמונים ניתן להעריך את מספר הבתים שנבנו בבית-ישראל בשישים בקירוב.

פ

63 שם, כ"ג באייר תרמ"ו, שנה ב, גל' ל, עמ' 1.

64 שם, כ"ח בגיסן תרמ"ו, שנה ג, גל' ה, עמ' 2.

65 שם, כ"ח בסיון תרמ"ז, שנה ג, גל' יב, עמ' 1.

66 שפירא, עמ' 62—63.

67 G. E. Eranklin. *Palestine Reputed and Described*, N.Y. 1911, pp. 93—94.

68 E. Robinson & E. Smith, *Biblical Researches in Palestine*, II, London 1841, pp.

95—96.

69 לונדון-קרטל, עמ' 269 (מתוך לוח ארץ-ישראל ג, תרנ"ו, עמ' 59—71).

פרט לבניין של שכונות נוספות סביב מאה־שערים, חלה גם פעילות של בנייה נוספת בתוך השכונה עצמה, ופעילויות נוספות בקירבתה. בשכונה עצמה נבנו בתים רבים נוספים, אשר השלימו את תכנונה הראשוני. הבתים נבנו בצפיפות כש אחד נוגע במשנהו, והם מתלכדים כלפי חוץ בכמעין חומה. התבנית הזאת של מלבן, מבצר בועיר אנפין, עם שישה פתחים מוגנים בשערי ברזל, הממששים לכניסה מעברים שונים. בפנים השתרעה כיכר מרכזית ובה בית־הכנסת הגדול 'ישועות יעקב', מקוה טהרה, בורות־מים, תנור לאפייה ותנויות אחדות. במשך הזמן החלו גבנים בנייני מגורים ובנייני ציבור נוספים בתוך הרחבה עצמה, והצפיפות בשכונה הלכה וגדלה.

בשנת 1885 מוסר עתון 'הצבי' על בניית תלמוד־תורה במאה־שערים. העתון מוסיף כי עד כה היו הילדים צריכים ללכת לעיר העתיקה על מנת ללמוד שם, ועתה הצליחו להקים במאה־שערים תלמוד־תורה משלהם. אנשי השכונה ישלמו מס בעבור התלמוד תורה, כדי לכסות את ההוצאות.⁷⁰ על התפתחותה של מאה שערים, הקמת התלמוד־תורה והישיבה הגדולה בתוכה מוסר דברים מפורטים לונץ כבר לשנים תרמ"ג—תרמ"ד: 'שכונת מאה־שערים הלכה ונתגדלה, חבריה הוסיפו בנינים על בניניהם ואצל בניניהם, וגם בנינים של יחידים נוספו מכל עבריה עד כי הסביבה הזאת קיבלה כבר אז צורה של עיר מיוחדת, המתרחבת ומתגדלת משנה לשנה וכבר נמצא הדרישה והצורך ליסד בה בית תלמוד־תורה לבלי ייאלצו הילדים הרבים לכתת רגלם ללכת להתלמוד־תורה ובפנים העיר. והרב הגאון כמו"ה שאול חיים הורביץ... עלה בעת ההיא ירושלימה ויתיישב בשכונת מאה־שערים... מהר ליסד תלמוד־תורה וישיבה שקראה בשם תלמוד תורה וישיבת מאה־שערים... זה היה תחילת ביסוסה של מאה שערים לקהילה שלמה מיוחדת ומשוכללת בכל צרכי הציבור'.⁷¹

בקשר לבתי־הכנסת מוסר וייס בספרו, בפרק המתייחס לסוף שנות השמונים לערך, על עוד שני בתי־כנסת בשכונה, של ר' שוורץ ושל גב' דוים 'אהל־שרה'.⁷² כן הוא מציין כי ליד השכונה, בכיוון בתי אונגרין, נמצא מגרש עם טחנה שהיתה שייכת ליהודי, ר' ליב פרידלנדר. הטחנה נמצאה מחוץ ל'חומות' מאה־שערים, לכן נקרא השער הפונה אליה מתוך השכונה בשם: 'שער הריחים'.⁷³ לגבי אותו פרק זמן הוא מוסיף גם על הקמת מעין שיכון לעולים ליד שכונת מאה־שערים, שנועד לקלוט כמה משפחות מן העלייה הגדולה שבאה מרוסיה. המקום היה תחצר של שרה מבריסק שליח השכונה; בה שמונה חדרים כפולים שארבעה מהם נשכרו בעבור העולים. כן גבנה שם בית חדש.⁷⁴

70 'הצבי', ג' בכסלו תרמ"ה, שנה א, גל' ה, עמ' 2.

71 לונץ־קיסל, עמ' 250, שנים תרמ"ג—תרמ"ד (מתוך ארץ־ישראל, טו—יט).

72 י"א וייס, בשעריך ירושלים (זכרונות ורשימות), ירושלים תש"ט, עמ' 49 (מתייחס לשנת 1889 לערך).

73 שם, עמ' 44—45.

74 שם, עמ' 49.

עתון 'הצפירה' משנת 1890 אף מוסר על הקמת חברה מיוחדת 'אהל יעקב', שמטרתה היתה בניין בתים ליד שכונת מאה-שערים בירושלים.⁷⁵

לונץ קובע במיפקדו, לגבי שנת 1897, כי מספר הבתים בשכונת מאה-שערים הגיע לשלוש מאות.⁷⁶ לנו נראה שבמשך שנות השמונים גדלה השכונה מכדי מאה וארבעים בית בראשית העשור לכדי מאתיים בית לפחות בסופו. גידולה של שכונת מאה-שערים עצמה והתוספת של שכונות רבות בקרבתה הביא ליצירת ריכוז יהודי חשוב ביותר בשטח זה שמחוץ לחומות.

שכונות חברות המסחר והתרבות אזור מחנה-יהודה :

עיר שלום, בית-יוסף, סוכת-שלום, מחנה-יהודה, שערי-צדק, זכרון-טוביה סוג נוסף של שכונות שקם בירושלים בשנות השמונים הן אלה שניתן לכנותן בשם 'שכונות חברות המסחר'. אלו שכונות שנבנו על בסיס מסחר, כאשר קבוצת בעלי הון עומדת מאחורי קניית המגרשים ובניין הבתים. עם זאת בדרך-כלל היה צריך גם בחברות אלה להתאגדות של עסקנים פעילים, שניסו לסייע ביישובן. שכונת 'שערי-פינה' שכבר צוינה על ידינו ושהוקמה ליד מאה-שערים, בעצם היתה אף היא שכונה מעין זו. שכונה נוספת מסוג זה, שנבנתה ליד מאה-שערים, היא זו שנודעה כ'בתי פרלמן', ואשר שמה המקורי היה 'עיר שלום'. ביחס לשכונה זו מספר דוד ילין כי היא היוותה שורה של בתים מזרחיים לשכונת מאה-שערים, וכי את השכונה החל בונה הבנקיר פרוטיגר בעבור יהודים אשר שילמו לו את מחיר הבתים בתשלומים. היא נקראה 'עיר שלום' על-שם שלום קונסטרום, שבתיווכו נבנו הבתים. מאוחר יותר נודע המקום כ'בתי פרלמן'. הוא אף מוסיף כי לא תמיד נמכרו הבתים במקום ליהודים; חלק מהם נמכרו לנוצרים, ובתוכם גם 'בית למסית' ערבי מרוניטי.⁷⁷

לונץ אף הוא מציין לשנת 1897 ביחס לשכונה, כי נוסדה מחברת מסחר, אך לא נשארה כולה בידי אחינו. מספר בתי אחינו בשנת מיפקדו—חמישה עשר.⁷⁸ גראייבסקי מציין כי השכונה החלה להיבנות בשנת תרמ"ח בשם 'עיר-שלום', אך נתודעה לאחר מכן בשם 'בתי פרלמן' על שם ר' אלימלך פרלמן שקנה יחד עם קרוביו את כל המספרים והוסיף עוד בתים בסביבה. הוא מוסיף כי בין הקונים היו בעלי בתים חובבים גלחבים למעשה הרחבת הישוב, והוא מונה שמות של רבים מהם. הוא אף מוסר פרטים על קניית מגרשים נוספים בסביבה, ועומד במיוחד על חלקו של ר' ישראל מרדכי טנגבוים בקניית מגרשים אלה.⁷⁹ (מיקום השכונה ראה מפות 2 ו-5).

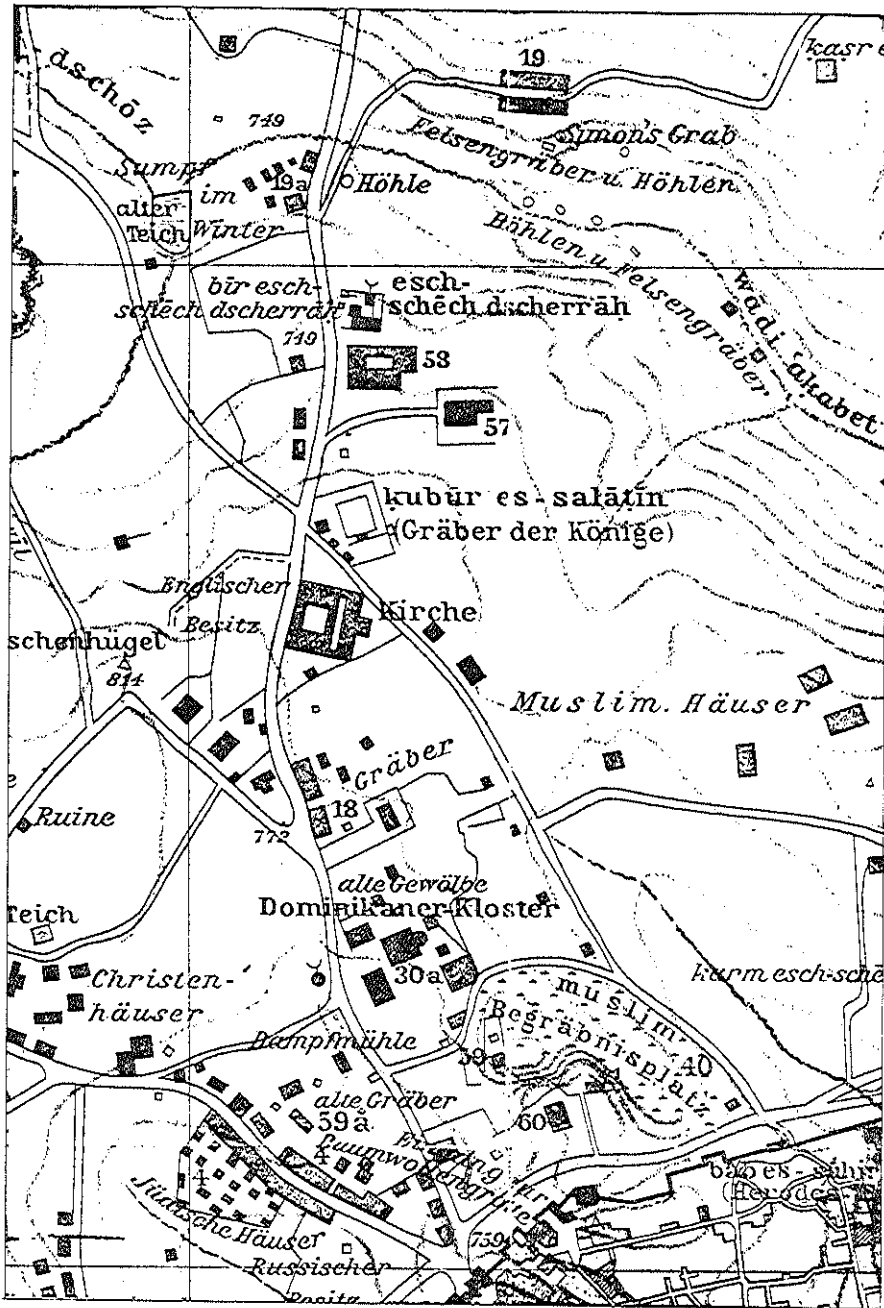
75 'הצפירה', ז' בחשוון תרנ"א (9.10.1890), שנה יז, גל' 220, עמ' 909.

76 לונץ-קרטל, עמ' 268 (מתוך לוח ארץ-ישראל, ג, תרנ"ז, עמ' 59—71).

77 ילין, כתבים, א, עמ' 9 (מתייחס לשנת 1896 לערך).

78 לונץ-קרטל, עמ' 268 (מתוך לוח ארץ-ישראל, ג, תרנ"ז, עמ' 59—71).

79 ספר הישוב, עמ' 31.

מפה 3: שכונות דרך שכם — צפון ירושלים

מפה 3: שכונות דרך שכם – צפון ירושלים (1894, שיק בהערה 103)

[הסבר המספרים המופיעים במפה, לפי שיק]

41. מערת ירמיהו	4. בתי ניסן ב"ק
57. ביתו של סלים ביי, ראש העיר	18. ללא שם
58. ביתו של רבא אפנדי	19. שמעון הצדיק
59. קבר ישו לפי גורדון	19a. בתי בוכרה *
59a. קבר ישו לפי קונדר	30a. שרידי כנסיית סט'סטיפן
60. מאגר נפט	40. בית קברות מוסלמי

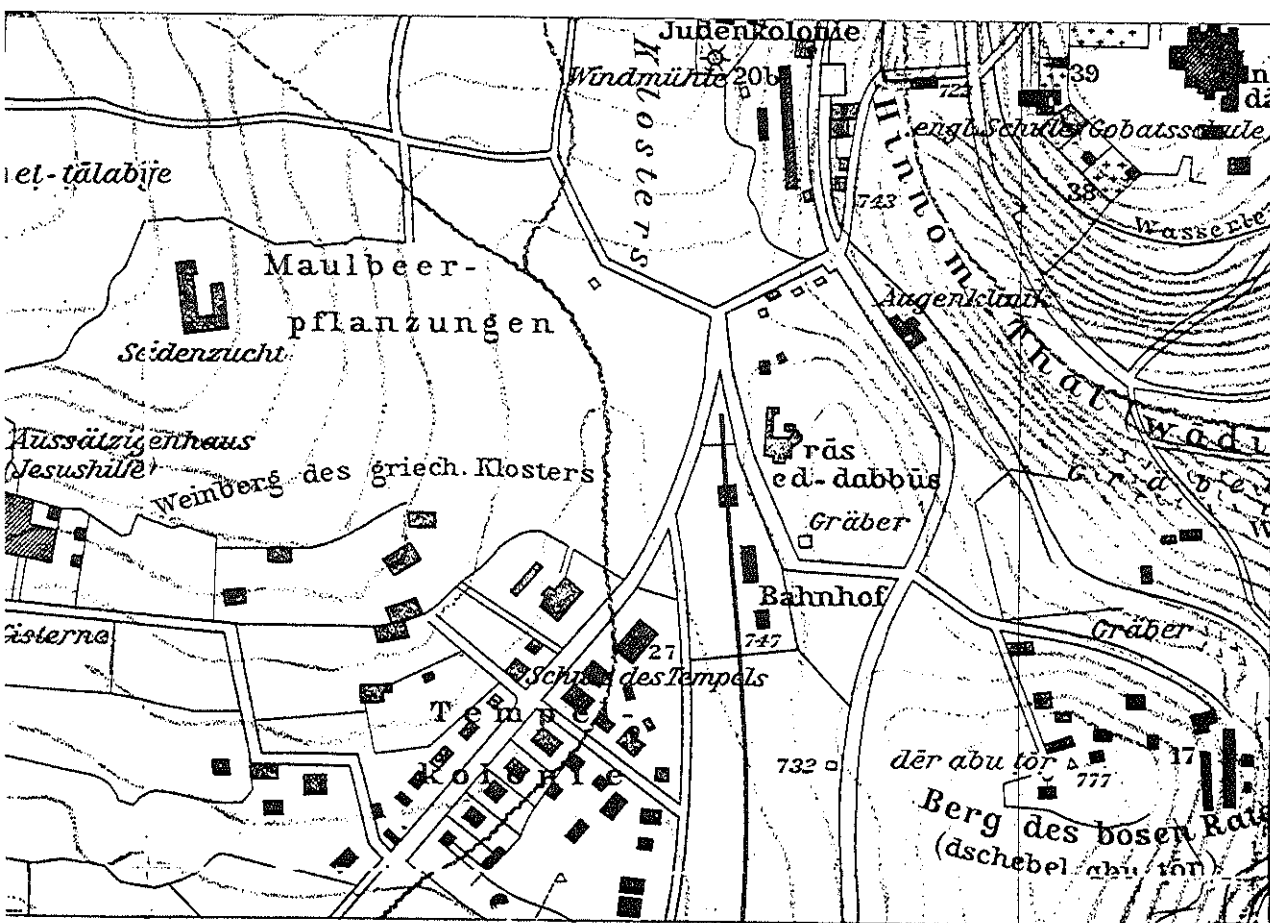
* טעות: שכונת הבוכרים, כמובן לא היתה במקום זה. השכונה היהודית כאן נקראה 'נחלת שמעון'.

מקור מסכם מציין כי דברי ימי השכונה מתחילים עוד משנת תרמ"ז; כי השכונה נקראה על-שם מייסדה האחרון, ר' אלימלך פרלמן ז"ל. צורת השכונה היא סימטה צרה ברוחב 'אמת איש' הנמשכת מדרום לצפון שבסופה עוקמת מזרחה וסכום בתיה שמשני צדדיה מגיע לכמנין חצאי⁸⁰.

***

שכונה נוספת שנבנתה על יסוד מסחרי היא בית-יוסף. גם מאחורי בנייתה עמדה קבוצת הבונים בעלי ההון, שכללה את יוסף גבון ביי, קונסול הולנד ובלגיה בירושלים, ומר שלום קונסטרום. הם גסתייעו במימון בכספי הבנקאי השווייצרי נוצרי, פרוטיגר, שפעל רבות בירושלים באותם ימים. יעקב פרוטיגר היה נוצרי פרוטסטאנטי ממוצא גרמני. הוא עלה משווייץ וייסד את בנק פרוטיגר ושות'. קניותיה של קבוצה זו ידועות בעיקר בקשר לשכונת מחנה-יהודה, אך כמו שכבר ראינו היתה הקבוצה פעילה גם בראשית התקמה של עיר-שלום (בתי פרלמן). כן עמדה מאחורי בניית שכונת בית-יוסף, בדיר אבו-טור, הידועה כיום כגבעת חנניה.

80 שפירא, 'עמ' 42.

מפה 4: אזור דרך בית-לחם ותחנת הרכבת
(1894, שיק בהערה 103)

[הסבר המספרים המופיעים במפה, לפי שיק]

- 17. בית-יוסף
  - 20b. יהודית (חלק משכונת מונטיפיורי)
  - 27. כנסייה ואכסניה גרמנית
  - 38. בית קברות פרוטסטאנטי (גרמני ואנגליקני)
  - 39. בית קברות יווני-אוניטארי
- הערה: שים לב למערך הבתים של המושבה הגרמנית; לתחנת הרכבת, למבנה החאן שממולה; לשכונת בית יוסף (17) ומשכנות-שאננים (20); לבית-ספר גובאט על הר ציון ולבית החולים למצורעים והמנזר היווני שבשמאל המפה.

על תחילת בניית השכונה במקום מוסר עתון 'החבצלת' משנת 1888, המספר כי בתחילת השנה החלה בניית חמישים בתים על דרך חברון על-ידי חברת בית-יוסף.⁸¹ לגבי אותה שנה (1888) מוסר לוג' כי את השכונה בנה הבנקאי פרוטיגר, על הגבעה שמדרום-מערב הר-ציון בדרך ההולכת חברונה, למען עניים שאין ידם משגת לקנות בשכונות על דרך יפו. בחפץ מיסדה היה לבנות חמישים בתים, אבל לא עלה בידו לבנות, רק חציים כי מרבית החברים משכו ידם ממנה מפאת ריחוק מקומה וימכרו את הנשארים לבוחרים. במאוחר יותר, הוא מעיר, עזובה גם המשפחות היהודיות האחדות שהתאחו בה.⁸² מקורות אחרים מוסיפים, כי כנהוג באותם ימים נמכרו חלקות עם בתים שבהקמתם החל במקום זה לקונים יהודים שונים. בשכונה נבנו שני תריסרי בתים בשתי שורות של בתים צמודים זה לזה. רובם חד-קומתיים, אך גם ארבעה בתים דו-קומתיים, בסגנון האופייני לבנייה היהודית של אותה תקופה, כולל גגות רעפים. אך מסיבת המרחק הרב משכו חלק מהמגויים את ידיהם (מן השכונה) והפסידו את תחילת הפרעון אשר נתנו.⁸³ לגבי שנת 1897 מציין לוג', ביחס לשכונת בית-יוסף, כי לא נשארה כולה בידי אחינו, וכי מספר בתי אחינו בה הוא חמישה עשר בלבד.⁸⁴ (ראה מפות 4 ו-5).

**

שכונה נוספת שנבנתה על-ידי קבוצת פרוטיגר, בסמיכות לשכונת 'משכנות' הוותיקה, היא שכונת 'סוכת שלום', שהחלה אף היא להיבנות בשנת 1888. נבנו בה עשרים בתים ועליות שנמכרו ליהודים.⁸⁵ גראייבסקי מציין כי מגרשה כבר נקנה בשנת תרמ"ז (1887) על-ידי שלום קונסטרום ויוסף גבון, ולפיכך נקראה על-שם שלום קונסטרום.⁸⁶ לוג' במיפקדו לשנת 1897 חוזר על המספר של עשרים בתים בלבד בשכונה זו.⁸⁷

**

השכונה החשובה ביותר שבנייתה קשורה בבנקאי פרוטיגר ושותפיו, היא כידוע שכונת 'מחנה יהודה', אשר נבנתה על הדרך הראשית שהובילה מיפו לירושלים העתיקה. בעתון 'החבצלת' כבר מופיע בתאריך מוקדם ביותר יחסית (תרמ"ב) קול קורא מאת יוסף

81 'החבצלת', ג' בתשו"ת תרמ"ח, שנה 18, גל' 2, עמ' 10.

82 לוג' קרסל, עמ' 254, שנת תרמ"ה (מתוך לוח ארץ-ישראל, טו-יט); וראה גם יהושע, חלק ד, עמ' 235-237.

83 י' ילין, זכרונות לבן-ירושלים, ירושלים תרפ"ב, עמ' 168; גראייבסקי, בשעריך ירושלים; רבעון קרן החקר הבריטית, PEF QS, 1891, עמ' 280-281.

84 לוג' קרסל, עמ' 270 (מתוך לוח ארץ-ישראל, ג, תרנ"ז, עמ' 59-71).

85 ספר הישוב, עמ' 30; בספר 'מוסד היסוד' וכן בספרו של גלים, שכונות בירושלים, ירושלים תשכ"ו, נכתבו דברים בלתי מדויקים ביחס להקמה של שכונה זו.

86 גראייבסקי, גנוי ירושלים, הוברת ד, תר"ץ, עמ' 16; מיקום השכונה ראה מפה 5.

87 לוג' קרסל, עמ' 267 (מתוך לוח ארץ-ישראל, ג, תרנ"ז, עמ' 59-71).

גבון ביי להקמת השכונה. 'מודיע אני הח"מ לאחב"י תושבי ירושלים כי יש את גפשי לתת במתנה עשרת אלפים אמה קרקע — מהקרקע שיש לי מחוץ לשער העיר על מסילת יפו — לא רחוק מנחלת בית יעקב — לחמשים משפחות, מאתים אמה לכל משפחה, ואני מוכן ומזומן לכתוב תיכף ומיד קושאנעס (שטרי מקנה) על שמם בנימוס אבל תנאי אחד אני מתנה עמם ועל מנת כן נותן אני להם את המתנה הזאת אם כל אחד ממקבלי המתנה יבנה בית על הקרקע הנתונה לו מאת, ועליהם להתחיל בבנין במשך ששה חודשים מיום קחתם הקרקע ממני ולא יאוחר ואם יעברו ששה חודשים ולא יתחילו לבנות, עליהם להשיב לי דמי הקרקע שלש מאות גרוש בעד המאמץ אמות קרקע ולבטחון כי יקיימו התנאים, על כל משפחה להשליש במקום בטוח שלוש מאות גרוש, והיה אם יתחילו לבנות יושב הכסף להם ואם לא יבנו יינתן הכסף לי והקרקע תקום להם לאחוזת. הוצאות הקושאן והפלאן — חמשה ועשרים גרוש לכל משפחה — עליהם ומבלעדי זה אין הוצאה אחרת אף פרושה.

'בדבר הבנין לא אחזה דעה וכל א' יוכל לבנות אם בית אחד או שנים תחתים שנים ושלישים כחפץ לבו באין מונע. כל החפץ בדבר הזה, ספרדי אשכנזי או מערבי יפנה אל מו"ל מ"ע "החבצלת" לחתום שמו ובהאסף חמשים חתימות ויגידו התנאים המבוארים למעלה אתן לכל אחד מהם קושאן על הקרקע אשר אועד לו^{*87}. דומה ש'הקול קורא' לא עזר הרבה וחמשים שנים מאוחר יותר התארגנה קבוצת פרוטיגר והחלה בבניית השכונה.

איתורה הראשון של שכונת 'מחנה־יהודה' היה בצד הצפוני של רחוב יפו. רק מאוחר יותר התפשטה השכונה לצידו הדרומי של הרחוב, שבו מרכזת כיום. במערבה שכנה שכונת בית־יעקב שכבר הוקמה בשלב הראשון של היציאה מחוץ לחומות. הקמתה של שכונת מחנה־יהודה קשורה בעובדה כי השכונות שהוקמו מחוץ לחומות לא סיפקו את הדרישה ההמונית שהלכה וגברה לצאת למרחב ולרכוש דירות. אף נמצאו רבים שתנאי רכישת הדירות בשכונות הקיימות לא היו נוחים להם, כן היו כאלה המעוניינים שיימצא גוף אשר יבנה בעבורם את הדירות. לתמונת מצב זה השתלבה פעילותה של קבוצת באנק פרוטיגר ושות'. באנק זה רכש לו עוד בשנים קודמות שטחי קרקע רבים וגדולים באזורים שונים של העיר, מחוץ לחומות. כאשר עברו שנים רבות ולא נמצאו לקרקעות אלה קונים, החליט הבאנק לבנות עליהם בתים ולמוכרם ליחידים, לפי התנאים שנוסחו על־ידי הבאנק כדלהלן:

(א) כל מגוי הרוצה לרכוש בית צריך לשלם תחילה את מחיר הקרקע, וכשיגמר הבניין הוא יימסר לו. המגוי יתחייב לשלם את מחיר הבניין כמה שתעלה הקרן בתוספת רוחמים שישנה אחוזים למאה לשנה. את הכספים האלה עליו לשלם במשך חמש עשרה

*87 'החבצלת', תרמ"ב, יב, גל' 26, עמ' 207. תודתי לידידי שמואל אבן־אור שהפנה את תשומת לבי לקול קורא זה.

שנה, וכאשר יגמרו כל התשלומים אזי מחוייב המוכר להעביר לקונה בספרי הממשלה על-ידי קושאן (תעודת קניין) לשמו.

(ב) מידת קרקע של כל נומער הוא 500 אמה, לאמור 10 רוחב על 50 אורך.

(ג) כל נומער יכיל 2 חדרים, חדר לפנים מחדר ומטבח ולבעלי יהיה חלק בבורות אשר ייבנו באמצע השכונה.

(ד) בעת אשר ישלם הקונה את התשלום הראשון (מחיר הקרקע שהיה אז בערך פראנק אחד לאמה), ימסור המוכר לקונה פנקס חוזר אשר בו יהיו רשומים כל התנאים הנזכרים בתומים בידי המוכר ושב ירשם תשלום כל שנה בחתימת המוכר.

זו היתה תוכנית מסחרית מובהקת, שהצריכה השקעה כספית גדולה, וכן הון חוזר שיאפשר מימון הבנייה עד לגמר כל התשלומים. והיא מצאה לה את מבצעה בבאנק פרוטיגר ושות'. משנודעה התוכנית ברבים, רבו הקופצים על הדירות. לפי רשימה (הכתובה צרפתית) נרשמו תוך חודש ספטמבר 1887 שלושים ותשעה חברים לשתי שורות הבתים שעתידות היו להיבנות זו מאחורי זו בצד הימני של רחוב יפו (כשבאים מן העיר). כעבור שנה, בסוף 1888, כבר עמדו על תילן חמישים דירות. בין הרשומים ברשימה הנ"ל מוצאים את הרב הראשי ר' רפאל מאיר פאגל, הרב אליהו גבון ובנו יוסף ביי, ר' שלום קונסטרום, ר' ישראל דוב פרומקין — מו"ל החבצלת, מר אפרים כהן, המדפיס יצחק גושציני ואחרים. אחדים מהם רכשו שתי דירות צמודות.⁸⁸

על פי תנאים אלה נבנתה שכונת 'מחנה-יהודה'. את השם קבע יוסף גבון ביי לזכר אחיו יהודה, שמת בדמי ימיו. מחיר הבניין של כל מספר יחד עם חלק בעל הבית בבורות ובדרכים ובצירוף הרווחים היה לערך מאה וחמישים נאפוליאון. על הקונה היה לשלם בראשונה רק עשרים ותשעה נאפוליאון מחיר הקרקע, ואת הסך — מאה וחמישים נאפוליאון במשך חמש עשרה שנה. אחרי שנבנו חמישה ועשרים הבתים הראשונים שעל אם הדרך, רבו המגויים ורבו הקונים אחד מן השני. לשנים תרנ"ז (1897) ותרנ"ח (1898) מעריכים לונץ וגראייבסקי את מספר הבתים בשכונה זו במאה שישים ושניים.⁸⁹

**

התבססותה על שכונת 'מחנה-יהודה' בצמוד לשכונת 'בית-יעקב' שקדמה לה, הביא ליצירת גרעין יהודי חשוב נוסף בשטח שמחוץ לתומות, שבקרתו החלו גבנות שכונות נוספות. שכונה כזו היא השכונה הקטנה 'שערי צדק', אשר נבנתה בשנת תרמ"ט. גראייבסקי מציין כי המגרש של שכונה זו נקנה על-ידי חברת 'הרחבת בנינים' שבראשה עמד ר'

88 לונץ-קיסל, עמ' 253–254, שנת תרמ"ח (מתוך לוח ארץ-ישראל, טו–יט); עמ' 266 (מתוך לוח ארץ-ישראל, ג, תרנ"ז, עמ' 59–71) ורשימה מפורטת בנושא של שושנה הלוי, בעתון 'הארץ', 29.4.72; מיקום השכונה ראה מפות 1 ו-5.
89 לונץ-קיסל, עמ' 267 (מתוך לוח ארץ-ישראל, ג, תרנ"ז, עמ' 59–71); ספר הישוב, עמ' 30.

יוסף ריבלין בשנת תרס"ח — 1888⁹⁰. במקום אחר מספר גראייבסקי בקשר לשכונה זו כדלהלן: השכונה הזאת 'שערי־צדק', בת שלושים וחמש דירות נוסדה בשנת תרמ"ט על ידי ר' יוסף ריבלין, ר' פנחס המבורגר, ר' דוד פיינשטיין, ר' יוסף מיוחס ומר סיטון⁹¹. לונץ מוסר בשנת תרמ"ט ביחס לשכונה זו כי 'הר"ר יוסף ריבלין (סופר ועד כל הכוללים) אשר מרבית החברות לבנין בתים על ידו נוסדו, ולו חלק גדול בהרחבת ישוב עי"ק מחוץ לחומתה, יסד בימים האחרונים את החברה הזאת וכבר התחילו לבנות אחד עשר בתים (מול בתי מחנה יהודה) ובמשך שנתיים או שלוש שנים יגמרו כל ארבעים בתים אשר לה'⁹² (מיקום השכונה ראה מפות 1 ו־5).

**

בסכמו את השכונות היהודיות שנבנו בשנת 1888 מונה לונץ ביניהן את השכונות הבאות: מחנה־יהודה, בית־יוסף (בינתים בת עשרים וחמישה בתים); שערי־הפיגה — שלושים בתים; שערי־צדק — אחד עשר בתים; מזכרת־צבי — שלושים בתים⁹³. לשנה יותר מאוחר — 1889 — כבר מציין לונץ כי בשכונה שבנו סוחרים אצל מחנה־יהודה — ארבעים בתים⁹⁴. אך בסיכומו לשנת 1897 הוא קובע לשכונה — שלושים ואחד בתים בלבד ובית־כנסת ספרדי בתוכה⁹⁵.

כאן המקום לציין כי יש להבדיל בין שכונת 'שערי־צדק' ושכונות קטנות אחרות שקמו מאוחר יותר, בשנת 1894, בקירבת אזור 'מחנה־יהודה', כ'שערי־ירושלים' ו'אהל־שלמה'. חשוב גם להפנות את תשומת הלב לכך כי השכונה העתיקה שממול לבית־החולים 'שערי־צדק' היא שכונת 'שערי־ירושלים' ולא 'שערי־צדק'. מיקומה של האחרונה הוא, כפי שכבר צויין על ידינו, מצפון־מערב לשכונת מחנה־יהודה המקורית. שכונות 'שערי־ירושלים' ו'אהל־שלמה' אף נבנו בדומה ל'מזכרת־משה' ו'אהל־משה', זאת אומרת, חצר גדולה מוקפת בתים בני קומה אחת כנגד זה, גבנתה שערי־צדק בסגנון העיר העתיקה, מעין מבוא עם בתים דו־קומתיים סביבו. בתוכה נמצא בית־כנסת בשם 'זכור לאברהם'⁹⁶.

**

שכונה נוספת שנוכיר, ושהוקמה בסוף פרק הזמן שעליו נסוב דיונו, בשנת 1890, בקירבת 'מחנה־יהודה', היא שכונת 'זכרון־טוביה'. גראייבסקי מביא ביחס לשכונה זו

90 גראייבסקי, גנזי ירושלים, חוברת ד, תר"ץ, עמ' 16.

91 גראייבסקי, בשעריך ירושלים.

92 לונץ, ירושלים, שנה ג, תרמ"ט, עמ' 204—205.

93 שם, עמ' 203—205.

94 לונץ־קיסל, עמ' 255, שנת תרמ"ט (מתוך לוח ארץ־ישראל, טו—יט).

95 שם, עמ' 268 (מתוך לוח ארץ־ישראל, ג, תרנ"ז, עמ' 59—71).

96 שפירא, עמ' 97—98; מיקום השכונה ראה מפה 1.

ציטטה מן 'הצפירה', בה מודיע הסופר המנוח מר ח' מיכלין מירושלים על ייסוד חברה חדשה בירושלים לבניין בתים, ושמה 'זכרון-טובה'. גם כאן עומד בראש המייסדים 'הרה"ח א' יוסף ריבלין ב"ר... אשר כמעט הוא החיה ערמות עפר קדשנו בתיוותו המעורר והמעשה לבנין בתים מחוץ לעיר'. מספר הבתים המצויין לשכונה הוא שלושים-ארבעים, כן מוזכר גם ר' שמואל צוקרמן כאחד מן המייסדים והמנהלים שלה.⁹⁷ במקום אחר מציין גראייבסקי, כי מגרש השכונה נקנה בשנת 1890⁹⁸, ולונץ מוסר ביחס לשכונה זו, בשנת 1897, כי נוסדה על-ידי חברת מסחר בשנת תר"ן (1890) ומספר בתיה שלושים.⁹⁹ אחד מספרי הסיכום מעיר כי השכונה היתה בעצם רחוב אחד רחב.¹⁰⁰

**

שתי שכונות נוספות שניתן לראות את ראשיתן בסוף העשור של שנות השמונים הן אלה של 'שבת-צדק' — 'בתי פח' ו'בית-משה', שנוסדו כתוצאה מפינוי שכונת הפחונים שקמה באופן פראי על קרקעות 'כרם משה ויהודית' שקנו על-ידי משה מונטיפיורי. בשנת תרמ"ט כבר מוסר לונץ, בקובץ ירושלים ג, תרמ"ט (1889) את הפרטים הבאים ביחס לשתי שכונות אלו: 'עניי עירנו אשר נאחזו בכרם משה ויהודית (למרות רצון האפוטרופסים שעל עובון השר ז"ל וראשי עירנו), ויבנו למו שם צריפים וסוכות עץ, גאלצו באחרונה לעזוב את המקום הזה בפקודת הממשלה, והשר הישר באדם רשאר פאשא, פחת עירנו, הואל בטובו לבקש מאת ראשי עדת האשכנזים והספרדים כי יתמכו בידי העניים האלו לקנות למו אחוזות נחלה. והאשכנזים קנו להם כפרת ארץ אצל בתי משה (וויטעמברג) והספרדים והתימנים קנו להם חלקת שדה סמוך ל"בית-יעקב" ויכוננו שם סוכותיהם ומעט מעט תהיינה גם שם מושבות לאחינו. אך לדאבון לבנו השכונה האחרונה, הנשקפת לכל עובר בדרך יפו, תעורר זועה וגועל נפש במאד, כי מרבית יושביה הם עניים מרודים יתר הרבה מהראשונים, וסוכותיהם אשר בידיהם בנו להם לא תואר ולא הדר להם, עשויים משברי לחות ומכוסים בחתיכות פח ישנים, אין רצפה ואין גג וגם בארות למקוה מי המטר ובתי מחראות אין למו, ויושביהם נתונים כמעט בסכנה בימי הקור והגשם, עד כי כל המבקר את השכונה הזאת ישום וישרוק ויאמר אך שכונת יהודים צוענים היא השכונה הזאת'.¹⁰¹ דברים אלה מבהירים בהחלט כי כבר בשנת תרמ"ט החלו קמות שכונות 'שבת-

97 ספר הישוב, עמ' 32; וראה גם ח' מיכלין, בראי הדורות, עמ' 67.

98 גראייבסקי, גנזי ירושלים, חוברת ד, תר"ץ, עמ' 17.

99 לונץ-קרסל, עמ' 267 (מתוך לוח ארץ-ישראל, ג, תרנ"ז, עמ' 59—71).

100 שפירא, עמ' 108; מיקום השכונה ראה מפת 1 ו-5.

101 לונץ, ירושלים, ג, תרמ"ט, עמ' 205; פירסט, ב'רבעון ירושלים', ערך רשימה של השכונות שנבנו בירושלים מחוץ לחומות. בתקופה הנדונה על-ידינו הוא מוסיף גם את שכונת 'כרם' אך לא מצאתי פרטים נוספים המאשרים כי השכונה הנ"ל כבר הוקמה בתקופה הנדונה. קיימים אי-דיוקים נוספים בתאריכי הייסוד שהוא קובע לשכונות השונות.

צדק' רבני-משה, אך אנו נשאיר את עיקר הדיון בהן להודמנות אחרת, שעה שנעסוק בשנות התשעים, שכן המשך תהליך הפיגור של עניים אלה מאדמות 'כרם משה ויהודית', המשך הקמת השכונות החדשות וייסודה של שכונת 'ימין-משה' על האדמה שפונתה, כל אלה הם מאורעות שאירעו כבר בראשית שנות התשעים.

סיכום, דיון ומסקנות

1. תיקוף הבנייה בשכונות בשנות השמונים: סיכום נושא בניית השכונות היהודיות מחוץ לחומות בשנות השמונים מורה כי חל גידול ניכר במספרן. לפי חישובו בוסדו עד לשנת 1890 ארבע עשרה שכונות נוספות; יחד עם תשע השכונות הקדמות, הגיע מספרן בסוף שנת 1890 לעשרים ושלוש, וזאת מבלי לכלול את 'שבת-צדק' רבני-משה, שעיקר בנייתן כבר היתה בראשית שנות התשעים.

בהתייחסו לבנייה היהודית שמחוץ לחומות, מדגיש לונץ בשנת 1891, כי 'בבנין חלק העיר הזה לקחו אחינו חלק גדול ונכבד, כי המה היו כמעט הראשונים אשר תחלו להתישב בהמקום הזה. ומהם התאחדו לאגודות וחברות למען יוכלו לבנות להם בידך מספר בתים בתשלומים למניות, ובמשך 20 השנים האחרונות בנו להם 16 שכונות אשר באחדות מהן נמצאים כ-400 בתים ואלה שמותם: ברחוב יפו—נחלת שבעה, אבן-ישראל, משכנות-ישראל, מזכרת-משה, אהל-משה, זכרון-טוביה, בית-יעקב, מחנה-יהודה, שרי-צדק; לפני הדרך ההולכת שכמה—מאה-שערים, בתי משה (וויטענבערג), בית-ישראל, שער-הפינה, מזכרת-צבי, קריה נאמנה, ועוד שכונות אחדות עומדות להיבנות במשך השנה הבאה. העיר החדשה הזאת תתפשט גם לפאת מערב העיר הישנה, ושם בנויים בית משכנות-שאננים (מעזבון יהודה טורא)' ¹⁰².

לונץ לא דייק במספר השכונות שקמו עד שנת 1891. לפי השמות שהוא מציין מגיע מספר השכונות לשישה עשר, אך הוא איננו מונה בסיכום שלעיל את שש השכונות הבאות: מחנה-ישראל, בית-דוד, בית-יוסף, סוכת-שלום, עיר שלום (בתי פרלמן) וכפר-השילוח. אם נוסיף גם את משכנות-התימנים שנבנתה ליד שכונת משכנות-ישראל, ונמנה אותה כשכונה נפרדת, יגיע מספר השכונות לשנת 1890 למספר שציינו לעיל—עשרים ושלוש. תיאור על התפשטות הבנייה של השכונות היהודיות בירושלים שמחוץ לחומות בשנות השמונים מוסר גם עתון החברה הגרמנית ה-ZDPV משנת 1893, כדלהלן: מספר תושביה היהודיים של ירושלים עלה תוך עשר השנים 1881–1891 מ-13,920 ל-25,322 איש. ולכן ברור שלא ניתן לשכן אותם בשכונה היהודית המסורתית בעיר העתיקה בין הרי-הבית להר-ציון. כתוצאה מכך החלה התופעה של 'העיר החדשה' אשר נבנתה בעיקר מערבה וצפונה לעיר העתיקה. העתון מציין שמונה עשרה שכונות חדשות שנוסדו בעיר החדשה

וזאת על-ידי חברות שעשו יד אחת לבניית השכונות. כאלה הן 'אהל-משה', 'שערי-צדק', 'מתנה-יהודה' ועוד; ומעניין, מוסיף העתון, שלכל אחת מהן נקבע שם עברי¹⁰³. נראה כי גם תיאור זה ביחס לשכונות היהודיות לא היה מדויק ומעודכן לשנת 1891, שכן כמו שראינו כבר הגיע מספר השכונות בשנה זו לעשרים ושלוש. גם בקשר לכלל האוכלוסיה היהודית הראינו במקום אחר כי הנתון של 13,920 יהודים בעיר מתאים לשנת 1876 ולא לשנת 1881¹⁰⁴.

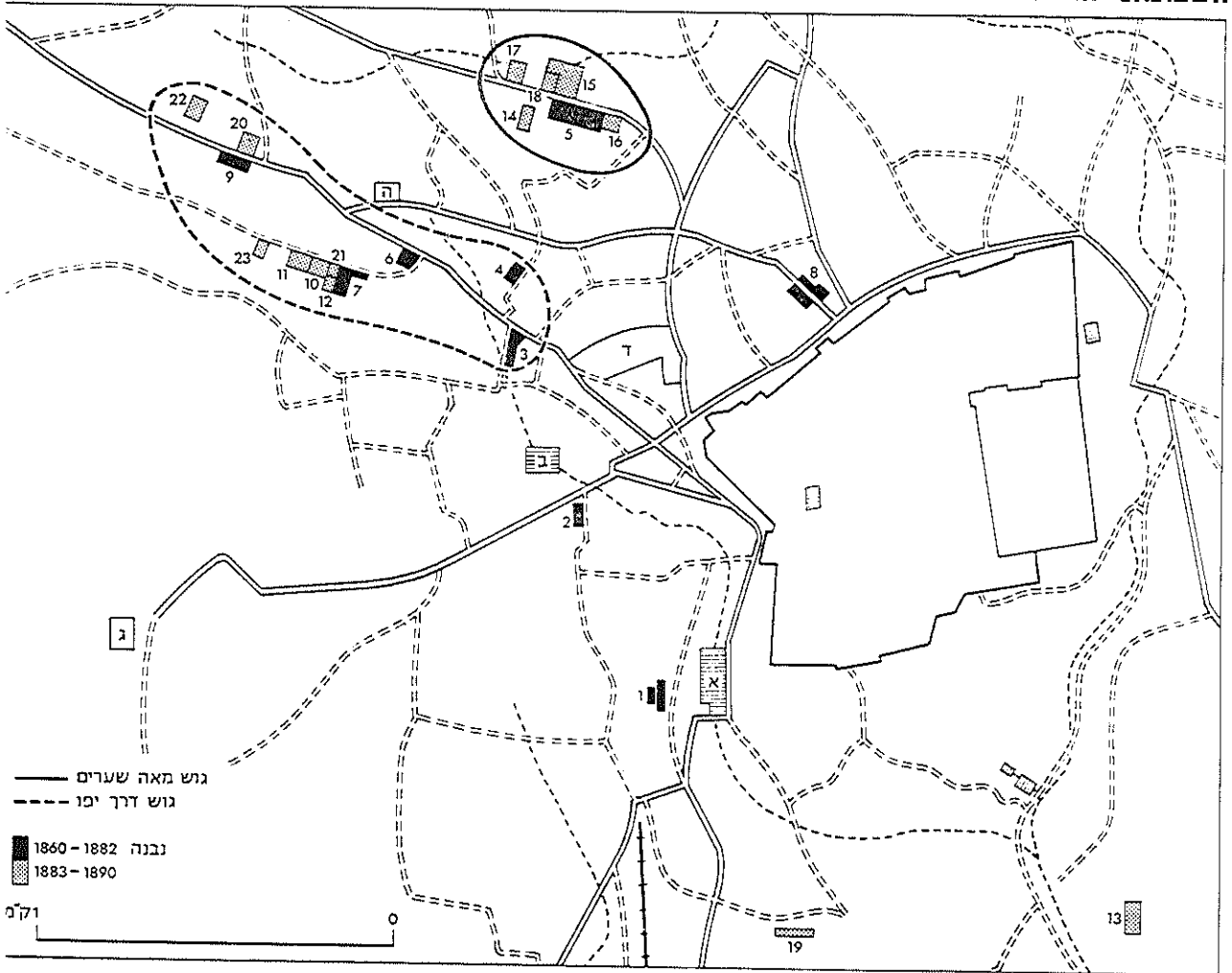
נראה כי גם מספר הבתים — ארבע מאות — שצוינו בעתון הגרמני כאילו הם קיימים, לא היה מדויק. כמו שהראינו במאמרנו בשלם, א, כבר היה מספר דירות כזה בשכונות היהודיות בסוף השלב הראשון של הבנייה שמחוץ לחומות. בשנות השמונים נוספו ארבע עשרה שכונות. כן חל גידול רב בקצת מן השכונות הוותיקות. לפי הנתונים המפורטים שהבאנו במאמרנו נראה לנו הפירוט הבא ביחס למספר דירות המגורים-משפחות בשכונות הוותיקות והחדשות בירושלים בשנת 1890 (המספרים בסוגריים בשכונות הוותיקות מציינים את מספר דירות המגורים-משפחות שהיו בהם בסוף השלב הקודם של היציאה מחוץ לחומות. באלה שלא צויין מספר בסוגריים לא נוספו דירות מגורים בשלב דיוננו).

שכונות חדשות		שכונות ותיקות	
100 —	10. מזכרת-משה	26 —	1. משכנות-שאננים
80 —	11. אהל-משה	30 —	2. מתנה-ישראל
12 —	12. משכנות התימנים	120 (70) —	3. נחלת שבעה
80 —	13. כפר-השילוח	10 —	4. בית-דוד
50 —	14. נחלת-צבי	200 (140) —	5. מאה-שערים
40 —	15. שערי-פינה	80 (30) —	6. אבן-ישראל
39 —	16. שערי-משה	80 (40) —	7. משכנות-ישראל
60 —	17. בית-ישראל	60 (30) —	8. קריה נאמנה
15 —	18. עיר-שלום	30 (20) —	9. בית-יעקב
15 —	19. בית-יוסף		
20 —	20. סוכת-שלום		
50 —	21. מתנה-יהודה		
31 —	22. שערי-צדק		
30 —	23. זכרון-טוביה		

סה"כ דירות מגורים 1,248

C. Schick, 'Die Braugeschichte der Stadt Jerusalem etc...', ZDPV XVII, 1894, 103 pp. 264-276
 104 י' בן-אריה, 'גידול הקהילה היהודית בירושלים במאה הי"ט'; פרקים, א, עמ' 99-100.

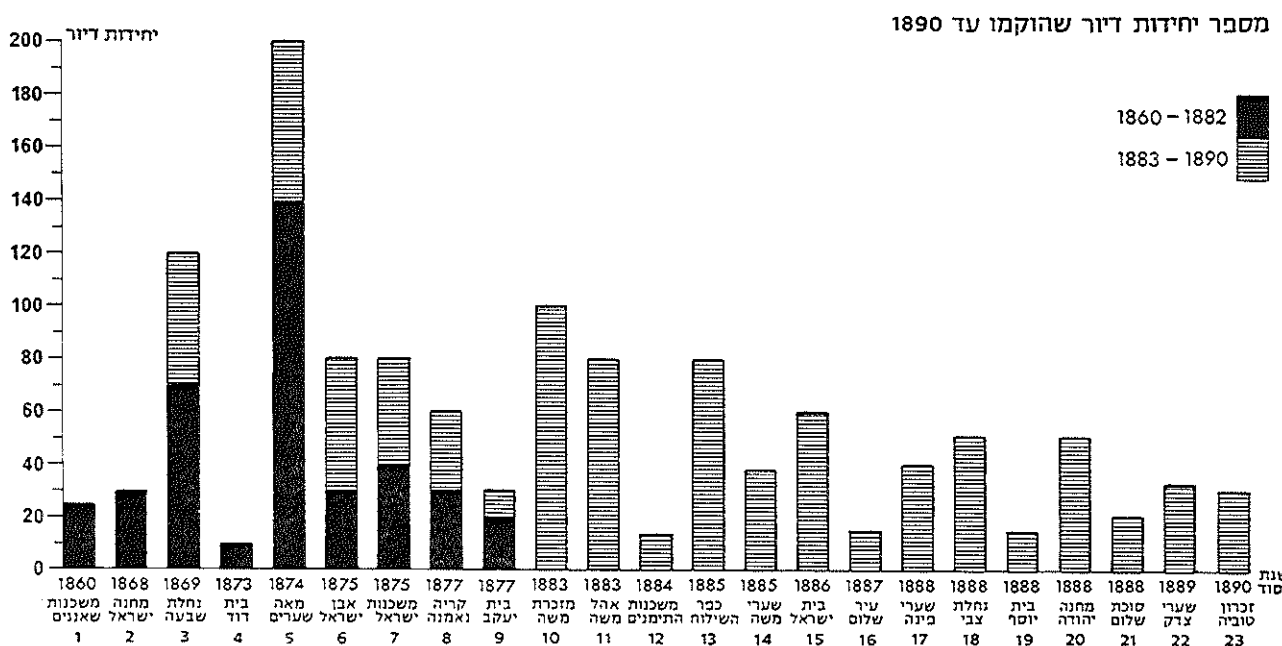
השכונות "החלוציות" ושכונות "שנות השמונים" בירושלים שמחוץ לחומות

מפה 5

הערה: סימוני האותיות הם לאתרים הבאים: (א) בריכת הסולטאן; (ב) בריכת ממילא; (ג) מנזר המצלבה; (ד) מגרש הרוסים; (ה) בית החולים האנגלי.
סימוני המספרים מתייחסים לשכונות לפי הסדר שבטבלה שבמאמר, ובדיאגרמה 6.

השכונות "החלוצית" ושכונות "שנות השמונים" בירושלים שמחוץ לחומות

אם נקבל את המקדם של חמש נפשות למשפחה נמצא כי בשנת 1890 כבר גרו 6,240 יהודים בקירוב מחוץ לחומות. דומה כי המספר אף היה גדול קצת יותר, שכן עלינו להוסיף גם את מאות התושבים העניים שהתנחלו בצורה פראית בשטח של 'כרם משה ויהודית' ואשר חלק מהם כבר עבר לשכונות 'שבת-צדק' ו'בני-משה'. כך שמספר של 6,500—7,000 תושבים בשטח שמחוץ לחומות בסוף שנות השמונים נראה לנו כסביר בהחלט. מספר זה, לעומת המספר של 2,000 בראשית העשור, מצביע על גידול מרשים באוכלוסיית האזור היהודי שמחוץ לחומות, אך מראה כי ההכרעה לגבי המגורים מחוץ לחומות לבין המגורים בתוך העיר העתיקה עדיין לא היתה שלימה. גם בעיר העתיקה עדיין גדלה בעשור זה האוכלוסייה היהודית, שכן הגידול הכללי באוכלוסייה היהודית בירושלים בעשור השמונים היה לערך מ-17,000 בראשיתו לכדי 25,000 בסופו¹⁰⁸. אם נקבל שמחוץ לחומות היה הגידול ב-5,000, נותר לעיר העתיקה גידול של 3,000, אף הוא גידול משמעותי. עדות נוספת היכולה לאשר כי לא הגזמנו בשיעור האוכלוסייה היהודית שגרה מחוץ לחומות

108 שם, עמ' 108.

ירושלים בשנת 1890 נוכל לקבל מתיאור המסע של מרדכי בן הלל הכהן לירושלים בשנת 1889. מרדכי הכהן התעניין בשכונות היהודיות שמחוץ לחומות, ואלה דבריו על מספר המשפחות היהודיות שגרו בהן בעת ביקורו: 'לפי המספרים אשר אספתי יתגוררו בבתים החדשים אשר בנו להם יחידים וחברות שונות כאלף וחמש מאות משפחות'¹⁰⁶. אם נקח את המקדם של חמש נפשות, כפי שעשינו ביחס למספרים שלנו, שוב נמצא כי באותה שנה גרו בעיר שמחוץ לחומות — 7,500 נפש.

נראה כי בעשור השמונים עדיין המשיך המרכז היהודי שבעיר העתיקה לשמור על מעמד הבכורה שלו בעיר כולה. הצפיפות הגוראה ברובע היהודי, התנאים הסניטאריים הקשים שגרמו למחלות ומגיפות, מצוקת הדור, התעללות משכירי הדירות הערבים והאמרת דמי השכירות, כל אלה דהפו ליציאה אל מחוץ לחומות, אך עדיין היו קיימים מעצורים רבים בפני יציאה זו. חלק מהם היו מעצורים סובייקטיביים, כמו קדושתה המיוחדת של העיר העתיקה, שאותה שיחרו רבים מן העולים בבואם לירושלים, וכוח ההרגל. אך היו גם מעצורים אובייקטיביים, כמו חוסר הבטחון, שעדיין היה גדול ביותר מחוץ לעיר, הצורך בהתארגנות קבוצה גדולה יחסית של אנשים לצרכי בניית שכונה מחוץ לחומות, אך במיוחד הדלות באמצעים כספיים.

רבים מן התושבים היהודים המשיכו להעדיף את המגורים בעיר העתיקה. 'הכוללים', לפחות חלק ניכר מהם, המשיכו עדיין להתנגד לרעיון היציאה מחוץ לחומות וכמעט ולא נטלו בו חלק. ישיבות גדולות וחשובות המשיכו לקום בתוך העיר העתיקה. התנחלות מגורים יהודית המשיכה להתפתח בעיר העתיקה עצמה, במיוחד ברובע המוסלמי. נראה כי תוך כדי העשור עצמו חלו שינויים ניכרים, ואין המחצית השנייה שלו, ובמיוחד סופו, דומים למחצית הראשונה שלו, ובמיוחד לתחילתו. התמורה בולטת במחצית השנייה, במיוחד החל מן השנים 1887—1888, והיא מוצאת את ביטוייה בהקמה של חברות המסחר. הטיב לתאר זאת לונץ בהתייחסותו לשנים תרמ"ז (1887) ותרמ"ח (1888): 'ובשנת תרמ"ז פשט דבר בנין השכונות מעליו את צורת טובת הכלל וילבש צורה פשוטה של עסק ומסחר. כי כאשר ראו בעלי הכסף שבעירנו, כי יש קונים לבתים בתשלומים למציות, החלו גם לייסד חברות ולבנות שכונות על פי האופנים הנזכרים והראשון שבהם היה הבנקיר פרוטיגר. ועל ידו נוסדו שתי שכונות אשר בתיהם נבנו בפעם אחת, האחת על דרך יפו בעלת שני חדרים, והשניה בעלת חדר אחד מהלאה לדרך חברון, למען יוכלו כל יושבי העיר, הבינוניים כעניים, לרכוש להם בית, וספרי המקנה של השכונות האלה נמכרו מאז, ומיד אחרי אשר נבנו הבתים הראשונים עלה מחירם בסכום לא מצער'¹⁰⁷. ולשנת תרמ"ח (1888): '...ואת השנה הזו נוכל לכנות בשם שנת הבנינים, כי בה החלו לבנות ונבנו שכונות חדשות גדולות וקטנות, וגם בנינים ציבוריים גדולים ויפים מבני עמנו ויתר העמים.

106 ביציר, מסעות, עמ' 700—701.

107 לונץ-קרסל, עמ' 266 (מתוך לוח ארץ־ישראל, ג, תרנ"ז, עמ' 59—71).

בלימוד נעשה במקצוע הזה דבר חדש, כי אלה שחפצו לבנות להם בית בתשלומים למגרות לא נאלצו לחכות עד אשר תיוסד חברה כזאת, רק השיגו את חפצו באופן מסחרי...¹⁰⁸. נראה אכן, כי תופעת ההקמה של חברות המסחר היא המסמלת את ראשית תהליך היתרון של העיר החדשה על זה של העיר העתיקה.

2. ההתפתחות הכללית של העיר: גידולה של ירושלים היהודית מחוץ לחומות היה חלק נכבד בהתפתחותה הכללית של העיר בעשור זה. גם על הגידול הכללי של העיר ישנם בידינו תיאורים רבים. נראה כי עד ראשית שנות התשעים השתרע השטח הבנוי של ירושלים בגזרת רחוב יפו (זאת אומרת בכיוון למערב) עד מעבר למחנה-יהודה, ובגזרה הצפון-מערבית עד מעבר לשכונת מאה-שערים בכיוון לשכונת הבוכרים. שטח זה היה בעיקרו יהודי. כנגד זה, בחלק הצפון-מזרחי של העיר התפתחו בעיקר שכונות לא יהודיות, בחלקן ערביות ובחלקן של נוצרים אירופיים, כגון המושבה האמריקאית (1881), שהחלה מתבססת באזור זה. מאוחר יותר החלו קמים כאן גם מוסדות תיאולוגיים, בעיקר המכון התנ"כי הצרפתי והמכון האמריקאי למחקר ארכאולוגי. כן גדל האזור הנוצרי בחלק הדרום-מערבי של העיר, במיוחד הלכה והתרחבה כאן המושבה הגרמנית של הסמפלרים. 'מגרשי-הרוסים' גדל גם הוא, ונוסף לו אזור חדש בצפון. באזורי גת-שמנים והר-הזיתים נבנו מיבנים מרשימים. אכסניית הצליינים של הנוטרדאם ובית-החולים סנט-לואיס הצרפתיים הוקמו מול חומת העיר העתיקה, במקום שלימים נפרץ השער החדש. בית-החולים רוטשילד היהודי החל מוקם ברחוב הנביאים, ומיבנים נוצריים רבים חדשים החלו נוספים גם בו. דרך יפו הפכה להיות ציר ההתפתחות המרכזי של העיר כולה. בחלק הקרוב לעיר העתיקה קמו בעיקר מוסדות נוצריים, בעוד שהשכונות היהודיות התרכזו במעלה דרך זו, מנחלת-שבעה ומערבה. חנויות מסחר, בתי מלאכה ובתי מלון החלו מתבססים לכל אורכה של הדרך, אשר רוצפה והפכה דרך עגלת-כרכרות חשובה וציר תנועה ראשי של ירושלים. (קו הרכבת נפתח רק ב-1892). מיבנים חשובים נבנו על הדרך עצמה החל מהגראנד ניו-הוטל, עם קומפלקס של חנויות מתחתיו שנבנה ליד שער יפו, ועד למיבנה הקונסוליה הבריטית (כיום משטרת מחנה-יהודה) ובניין פאר ממולו (כיום משרד הבריאות), אשר יועד להיות בית מגורים של אחת המשפחות העשירות בעיר, במעלה הדרך.¹⁰⁹

בשנת 1891 מסכם לונץ את ההתפתחות הכללית של העיר כדלהלן: 'העיר החדשה משתרעת באורך משער יפו עד לפני מגדל השני של שומרי הדרך (מתלך $\frac{1}{2}$ שעה) וברחוב עד לפני שער שכם. רחובותיה רחבים ומרכבות תלכנה בהם רצוא ושוב. על פני רחוב יפו בנויים

108 שם, עמ' 253–254 (מתוך לוח ארץ-ישראל, טו–יט).

109 לונץ, ירושלים, ב, תרמ"ז, עמ' 167–184 וירושלים, ג, תרמ"ט, עמ' 201–223; רבעון (לעיל, הערה 24), עמ' 158–160, 215; על בנייה של לא-יהודים והתפתחות כללית של העיר בשנות השמונים, ראה גם: וסטר-ספורד (לעיל, הערה 29), עמ' 83–85.

בשני צדי הרחוב מדרכות להולכים. מרבית בתיה בנויים בטעם ודרך בנייני אירופה, ובהרבה מהם נמצאים גגות ופרדסים יפים, ובימים האחרונים הואילה בית מועצות העיר לעשות גן כללי, במגרש אשר לפני בית מקלט הרוסים, אשר שעריו יהיו פתוחים לכל יושבי העיר. בעמק רפאים כוננו להם האשכנזים בני ההיכל מושבה גדולה הבנויה כולה בטעם בנייני ארץ מולדתם. בחלק העיר הזה יושבים כל צירי הממשלות ורוב בני אירופה והרבה מעשירי ונכבדי האזרחים וגם היושבים בפנים העיר יקחו להם בימי הקיץ בתים למעון בחלק העיר הזה¹¹⁰.

על הפעילות בעיר החדשה, במיוחד לאורך דרך יפו, מספר גם אוליפנט שביקר בירושלים בשנת 1885. הוא מציין כי לאורך דרך זו מתפתח פרבר מודרני חדש, ומחיר הקרקע כאן האמיר בחמישים אחוז וממשיך לעלות. בתי מלון וחנויות חדשות נפתחו בו, והרחוב סואן ומלא תנועה¹¹¹.

בראשית שנות התשעים כבר מציין אחד המקורות האירופיים, כי החלק של ירושלים שמחוץ לחומות הוא עכשיו יותר גדול מאשר העיר שבתוך החומות עצמה. שלושים שנה קודם לכן לא היה בית אחד מחוץ לחומות, ועכשיו משתרעות שכונות יהודיות לכל הכיוונים במרחק של מייל אחד מן החומות. הבתים החדשים בנויים מבלוקים מרובעים וגדולים של אבן גיר בצבע ורוד בהיר וחום¹¹².

אם לסכם את שנות השמונים ביחס לכלל הבנייה בירושלים, נוכל לומר כי עשור זה מציין תקופת פריצה נוספת בבנייה שמחוץ לחומות. המענק הוא, כי אותן תכונות מבדילות, שציינו בין הבנייה היהודית והלא־יהודית בשלב הראשון של הבנייה, הלכו ונתחזקו בשלב זה. היהודים בנו שכונות מגורים בעלות רמת דיור נמוכה לקליטת אוכלוסייה הולכת וגדלה. הנוצרים בנו מיבנים מרשימים לאכסניית צליינים, מוסדות פילאנטרופיים לבריאות חינוך וחסד, ומבני ייצוג יוקרתיים. היהודים הלכו וביססו להם גוש רצוף במערב העיר במרחק מה מן העיר העתיקה. הנוצרים והמוסלמים בנו בקירבה לרובעיהם בתוך העיר העתיקה, באתרים קדושים להם, ובדרכי התנועה הראשיות של העיר: דרך יפו ורחוב הנביאים, הדרכים היוצאות משער שכם והדרך הפונה דרומה לבית־לחם וחברון. השלב השני אך המשיך וחזק את העקרונות המבדילים אשר בלטו וצוינו בתקופת ההתפתחות הראשונה של בניין העיר שמחוץ לחומות.

3. שכונות 'השמונים' והשכונות 'החלוציות': השוני העיקרי בין שכונות

110 לונדן, מירה דרך, 97–99.

111 L. Oliphant, *Haifa on Life in Modern Palestine*, London 1877. בתרגום העברי, הוצאת כנען ויד בן־צבי, ירושלים תשל"ו, עמ' 206–207. על בתים פרטיים יהודיים: תווילתו של יוסף ביי גבון; הבית של בנין ועוד; ראה יהושע, חלק ד, עמ' 13–19.

112 N. T. Carpenter. *In Cairo and Jerusalem — An Eastern Note Book*, N.Y. 1894, p. 188.

השלב השני לאותן של השלב הראשון הוא בכך, בעוד השכונות ה'חלוציות' הוקמו כאילו בחלל ריק מבחינת עובדת המגורים של אוכלוסייה יהודית באזור שמחוץ לחומות, הרי שכונות השמונים כבר הושפעו רבות, מבחינת מיקומן, בעובדות שנוצרו על-ידי השכונות שקדמו להן. נראה כי ניתן להצביע על שלוש תופעות עיקריות בקשר למיקומן של שכונות השמונים. התופעה הראשונה הבולטת היא ההיצמדות של שכונות אלו לשכונות השלב הראשון: שכונות מזכרת-משה, אהל-משה, משכנות התימנים (סוכת-שלום) נצמדות וממשיכות את שכונות אבן-ישראל ומשכנות-ישראל. שכונות גחלת-צבי, שערי-פינה, שערי-משה, בית-ישראל ועיר-שלום נצמדות מרחיבות ויוצרות את הגוש של מאה-שערים. מחנה-יהודה, שערי-צדק וזכרון-טוביה יוצרות גוש חדש, שגרעינו הראשוני היא שכונת בית-יעקב. ריכוז זה מתפתח על דרך יפו ובקירבה יחסית לגוש הראשון של השכונות שהוזכר על ידינו. עם זאת, חשוב לציין כי לא תמיד קיימת התפתחות והתרחבות של השכונות הראשונות שנוסדו. התופעה השנייה הבולטת היא, שמספר שכונות שנבנו בשלב הראשון כאילו אינן זוכות להמשך. הבולטות ביניהן הן: מחנה-ישראל, משכנות-שאננים וקריה-נאמנה. נראה כי המיקום הצדדי שלהן הוא בעוכריהן. בקירבתן קמים מיבנים ומגורים של לא-יהודים. אין בסמוך להן שטחי קרקע מתאימים להקמת שכונות נוספות. הן נשארות מבודדות ומתחילות להיות מקופות גורמים עוינים, ובבוא שעת משבר, בזמנים הרבה יותר מאוחרים, הן ניטשות, לגמרי או בחלקן, מתושביהן היהודים. התופעה השלישית הבולטת בנושא מיקום השכונות היהודיות הוא שגם בשלב השני השכונות שנבנות במיקום צדדי ולא ליד המרכזים העיקריים של ההתנחלות היהודית במערב, אינן מצליחות להיקלט וניטשות. כזה הוא גורלה של בית-יוסף כבר מראשיתה, וכזה הוא בסוף גם גורלו של כפר-השילוח.

לסיכום ניתן לציין, כי אפשר לראות השפעה ברורה במיקום שכונות השלב השני בכך שהן נצמדות וממשיכות את שכונות השלב הראשון, אך זה נעשה רק במקום שהיה בו 'מרחב מחיה' להקמת שכונות חדשות, זאת אומרת, שהיו שטחי קרקע פנויים שניתן לרוכשם ואשר התאימו להקמת שכונות מגורים רבות, דבר שהיה קיים בעיקרו במערב העיר.

תופעה נוספת שראוי לעמוד עליה בהשוואת שכונות 'השמונים' עם השכונות 'החלוציות' שנבנו בעיר, היא הדמיון הרב עד כדי זהות מוחלטת כמעט בצורת ההקמה של השכונות היהודיות בשני השלבים. צורת אירגוןן ודרך פעולתן של ארבע עשרה השכונות החדשות שהוקמו בשנות השמונים, היתה זהה כמעט לחלוטין לזאת של תשע השכונות שהוקמו לפני תחילתן של עשר זה. שכונות 'חברות' רבתי הקדש' מוצאים אנו ללא הבדל בשני השלבים. ההבדל היחיד הוא בכך שבשלב השני אנו כבר מוצאים גם את השכונות של 'חברות-המסחר'. אך הבדל זה נבע, ללא ספק, מן הגידול בתהליך היציאה ומריבוי המעוניינים בו, דבר שהחל להפוך את דבר הקמת השכונות למפעל מסחרי.

התכונה האחרונה שתשוב להצביע עליה ביחס לשכונות השמונים, כמו גם ביחס לשכונות החלוציות, היא העובדה הבולטת שבדרך־כלל פעלו ודחפו להקמת השכונות בשני השלבים כאחד קבוצות מצומצמות של עסקנים פעילים, שהיו בלהבים לרעיון, ושגררו והפעילו אחריהם קבוצות גדולות הרבה יותר. אותם עסקנים שהקימו את שכונות החברות הראשונות המשיכו אחר־כך להקים שכונות חברות נוספות, כשהם עצמם עוברים מחברה לחברה ודוחפים להקמתן של השכונות. שכונות 'בתי־ההקדש' השונות הוקמו אף הן בדרך כלל על־ידי אותם הנציגים והקבוצות שמספרם היה מצומצם גם הוא. ולאחרונה, גם בשכונות חברות המסחר השונות אנו מוצאים את אותם בעלי ההון והמתווכים הפעילים בהקמתן של השכונות השונות, כאשר מספרם אף הוא מצומצם ביותר. בנושא ההקמה של השכונות היהודיות מחוץ להומות בירושלים חוזרים אנו ומוצאים את התופעה הבולטת גם בהתפתחויות חברתיות רבות אחרות, שקבוצות מצומצמות של אנשים ('מנהיגים', 'קבוצות עילית') מובילות ומנהלות אחריהן קהל רב, גדול הרבה יותר. הצלחתן של 'קבוצות העילית' מותנית לרוב באפשרויות הביצוע של הנושא לקראתן הן מובילות. בירושלים של המאה ה־י"ט היה נושא הבנייה שמחוץ להומות נושא נדרש ורב חשיבות.

4. היציאה מחוץ לחומות—תהליך ירושלמי פנימי: אחת המטרות העיקריות שעמדו לפנינו בלימוד ההתפתחות המפורטת של שכונות שנות השמונים בירושלים הוא הרצון לבדוק אם היתה איזה שהיא 'הקרנה' מראשית הפעילות של תנועת 'חובבי ציון' בארץ והקמת המושבות העבריות הראשונות על נושא התפתחותה של ירושלים החדשה. דומה שהתשובה על כך היא באופן מוחלט שלילית. עדות מעניינת על חוסר הקשר והניתוק שהיה קיים בין אנשי תנועת 'חובבי ציון', המושבות אשר הוקמו על ידה והעיר ירושלים, ניתן למצוא בתיאור המסע המענין של מרדכי בן הלל הכהן, אשר סייר בארץ בסוף שנת 1889. כל תיאורו עומד ברוח ההשקפות של איש 'הישוב החדש', הדוחה את דרכם של אנשי 'הישוב הישן'. מטרתו העיקרית בסיורו היתה לבקר את המושבות העבריות החדשות בארץ־ישראל, תחילה לא עלה על דעתו לכלול במסעו ביקור בירושלים, כי בא 'לדרוש אל החיים ולא אל המתים'. ואולם אך דרכו רגליו על אדמת הארץ וכבר ידע בלבו כי 'אל עיר הנצח אשר בהרים גפשו נכספת וכתום ביקורו במושבות יהודה עלה לירושלים'.⁵⁶¹ הוא מבקר בשכונות החדשות ועומד על כך שהקמתן היתה תוצאה של תהליך פנימי בתוך ירושלים, תוצאת הרוח החדשה של חלק מתושבי העיר... 'רעתה לרגלי הרוח החדש, רוח החיים השורר זה שנות מספר בירושלים, החלו יקירי ירושלים ונקיי הדעת שבה השונאים את הקבוצות והמתאמצים לצאת מתחת סבלות הסדרים הישנים—עתה גם המה נתנו לב להביק מה נכבד הענין, והמה מתאחדים לאגודות ומשתתפים יחד לבנות בתים לשבתם בירושלים. פרי הרוח החדש המה הפרורים הרבים

אשר בנו להם אחינו מחוץ לחומת ירושלים, הרחובות והשכונות אשר אגודות שונות יסדון, על פי תנאים ואופנים שונים, ויקראו להם שמות: "גחלת-שבעה", "מאה-שערים", "אבן-ישראל", "סוכת-שלם", "קרית-חנה"¹¹⁴, "שער-הפינה" ועוד רבים כאלה, אשר אם כי ראשיתם היה מצער, אך ברבות הימים רחבו וגסבו. מרדכי הכהן אף ער לכך כי לא הכל כבר נרתמו לבניינה של העיר החדשה, למרות שהדבר כדאי מבחינה כלכלית, והוא קובל: 'וכפי הנראה בגין הבתים הוא גם עסק טוב, כי בבנין הרחובות "סוכת-שלם", "קרית-חנה", "מחנה-יהודה", "בית יוסף" השקיע איש נכרי שלא מאחינו את כספו, והיהודים משלמים לו קמעא קמעא, והוא ראה ברכה בעסק הזה. ומדוע איפוא לא יעשו גם ועדי הכוללים בזה, מדוע לא יבנו גם המה בתים לשבת, מדוע לא יעשו להם לחק להוציא בכל שנה ושנה חלק ידוע מכסף החלוקה על בנין בתים ומקנה קרקעות סמוך לעיר, ולא ישבו אחינו בני ישראל צפופים ודחוקים בירושלים ולא ישאפו אל קרבם אור משחת, ולא יפול כסף עמנו בידי זרים ונחלתנו לא תהיה לנכרים?'¹¹⁵.

נראה, אכן, כי לא ניתן למצוא כל השפעה מצד המושבות הראשונות שהוקמו בארץ על נושא התפתחותה של ירושלים שמחוץ לחומות. אם קיים היה איזשהו קשר בין שתי ההתפתחויות, הרי שהיא היה בכיוון הפוך, בכך שתושבים מבני 'הישוב הישן' בירושלים נטלו חלק בפעילות החקלאית וההתיישבותית שהחלה מתפתחת בארץ בשנות השבעים ובתקופת 'העלייה הראשונה', אך דומה שבכיוון השני לא היתה קיימת כל פעילות. מסתבר שההוכחה הטובה ביותר לכך היא הזהות הרבה עליה הצבענו בסעיפנו הקודם בין השכונות היהודיות שהוקמו בירושלים שמחוץ לחומות בתקופה שלפני 'העלייה הראשונה' ובתקופה זו עצמה. תהליך ההקמה של השכונות היהודיות מחוץ לחומות בירושלים והתפתחותה של העיר החדשה היה תהליך פנימי בלבד, שניזון מגידולו והתפתחותו של הישוב היהודי הקרי 'הישן' בירושלים. העיר העתיקה קטנה היתה מלהכיל את הגידול והצמיחה שאירעו בירושלים בתקופת המאה הי"ט, וכך החלה הולכת וגדלה ירושלים חדשה, ירושלים שמחוץ לחומות. מהגרים ומוסדות חדשים אשר הגיעו לירושלים בתקופת המאה הי"ט הגיעו בעיקרם לעיר העתיקה; רק מכאן הם החלו לצאת להתנחל ולבנות את העיר החדשה. ירושלים היהודית החדשה, זו של התקופה העות'מאנית, נבנתה בעיקרה לא על-ידי אנשים, מוסדות וגופים מחוץ לירושלים ומחוץ לארץ-ישראל, אלא על-ידי אנשים מוסדות וגופים מתוך העיר העתיקה עצמה. התמורות החיצוניות והפנימיות שחלו בשיעורי האוכלוסייה, בהרכבה, בתנאי החיים, ובהשקפות העולם של בני הקהילה היהודית בעיר העתיקה, הן שהביאו להתפתחות ולגידול של העיר החדשה. ירושלים העתיקה היהודית היא שבנתה את ירושלים החדשה היהודית.

114 איני יודע לאיזה שכונה התכוון.

115 יערי, מסעות, עמ' 700–701.

מפתח הקיצורים הביבליוגרפיים

- בן-אריה — י' בן-אריה, היציאה ה'חלוצית' של יהודי ירושלים מחוץ להומות, עד העלייה הראשונה (1882), שלם, א (תשל"ד).
- גראייבסקי, בשעריך ירושלים — פ' גראייבסקי, בשעריך ירושלים, ירושלים הבנויה, ירושלים תרצ"ו.
- גראייבסקי, גנזי ירושלים — פ' גראייבסקי, מגנזי ירושלים, ירושלים תר"ץ.
- גראייבסקי, זכרון ראשונים — פ' גראייבסקי, זכרון לחובבים ראשונים, חוברת ו, ירושלים תרפ"ז; חוברת ז, ירושלים תרפ"ח.
- גת — ב"צ גת, הישוב היהודי בארץ-ישראל בשנות הת"ר—התרמ"א (1840—1881), ירושלים תשכ"ג.
- יהושע — י' יהושע, ילדות בירושלים הישנה, פרקי חז"ל מימים עברו, ירושלים 1971.
- יערי, מסעות — א' יערי, מסעות ארץ-ישראל, תל-אביב תש"ו.
- לונץ-קרטל — א"מ לונץ, נתיבות ציון וירושלים (בעריכת ג' קרטל), ירושלים תשל"ל.
- מייזל — י' מייזל, אלה תולדות קרן מזכרת השר משה מונטיפיורי, ירושלים תרצ"ט.
- ספר הישוב — פ' גראייבסקי, ספר הישוב, הישוב העברי מחוץ להומות העיר, ירושלים תרצ"ט.
- פירסט, ירושלים — א' פירסט, 'ירושלים החדשה', ירושלים (רבעון), בעריכת י' פרס ואחרים (שנה שנייה), ירושלים תש"ט.
- פרקים — פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, א, ירושלים תשל"ג.
- שפירא — י' שפירא, ירושלים מחוץ להומות, תולדת החז"ל, ירושלים תש"ח.
- שריון — י' שריון, זכרונות, ירושלים תש"ג.

הבארון, הפקידות והמושבות הראשונות בארץ-ישראל — הערכה מחדש

דן גלעדי

לבי מר יהמה בזכרי את האנשים ההם, רובם משכילים ואנשי לב, שבאו לארץ-ישראל במיטב ימיהם לשם אידיאל נשגב וחלמו עתידות טובים, חירות וכבוד, עבודה תמה וקדושה, תחיית האומה — ומה הם עתה? 20 שנה חנכה אותם האפוטרופסות על-פי דרכה, וחינוכה עשה פרי: האידיאליסטים אנשי חרות היו לקטני-נפש ורכי-לב, החרדים כל אחד רק לפרוטתו הדלה. אבד מהם כל רצון וכל גטייה לפעולה גדולה, כללית, בהשתתפות הכוחות. הייאוש המר מציץ מבין עיניהם והפחד מפני האדון רשום בכל תווי פניהם. איך נהיה כדבר הזה? הרי אנו יודעים כי בלב שלם רצה הנדיב בטובת היישוב בכלל. ומדוע יצא בפועל ההיפך ממחשבתו הטובה? (אחד-העם, היישוב ואפוטרופסיה, תרס"ב).

ואת הגואל והמושיע הזה, עלינו לחשוב כגואל ומושיע לכל ישראל, כי המושיע הזה לא רק שלוש מושבות הקים בישראל, לא רק מספר משפחות הציל ממחסור ורעב, לא רק בילבל שפת המקטרגים בגד ישוב ארץ-ישראל, לא רק סתם פיות צוררינו כי היהודים יתנו את אחיהם למות ברעב, לא רק אלה עשה לנו, כי אם הוא המייסד כיום אבן-הפינה לתחיית הגוי כלו, וכל אשר יעשה אך בעצתו יעשה, כי לולא קם לעזרה, כי אז אבדו אנשי המושבות, ועתה יש תקווה כי יקיה רוחנו ותאמצנו ידינו לעשות' (פרץ סמולנסקין, 'השחר' תרמ"ג, חוברת יא).

התנאים בארץ-ישראל לפני התערבות הבארון דבריהם של אחד-העם מזה ושל פרץ סמולנסקין מזה מציגים גישות מנוגדות להערכת מפעלו של הבארון רוטשילד בארץ-ישראל. דברי ההערכה הראשונים נכתבו בידי אחד-העם בראשית המאה העשרים, אחרי ש'הנדיב הידוע' כבר הסיר מעליו את האחריות למושבות והעבירה לרשות חברת יק"א. דברי ההערכה האחרונים נכתבו בידי סמולנסקין סמוך מאוד לראשית בואו של הבארון רוטשילד להצלתן של המושבות הראשונות, שהוקמו בשנת 1882. מבין שתי הגישות המנוגדות הללו קבעה גישתו השלילית של אחד-העם את התדמית המקובלת של 'מושבות הבארון' ושל תקופת העלייה הראשונה כולה. ביקורתו הנוקבת של אחד-העם התקבלה על-ידי בני דורו גם בשל ההשפעה הרבה שנודעה למאמריו וגם בשל העובדה שתנועת העבודה הארצישראלית, מראשית צעדיה, אימצה

לעצמה את השקפתו בעניין זה; בין השאר בשל מאבקה בציבור האיכרים במושבות על הרקע של שאלת 'כיבוש העבודה'. כך אירע כי 'מושבות הבארון' זכו לביקורת נוקבת ושלילית מצד ציונים 'רוחניים', 'מעשיים' ו'מדיניים' גם יחד.¹

כדי שנוכל להעריך את מפעלו ההתיישבותי של הבארון בצורה שקולה ולקבוע את מקומו ואת חלקו בתהליך הקמתה של התשתית הכלכלית של היישוב היהודי החדש בארץ-ישראל בסוף המאה ה'ט', חשוב לעמוד תחילה על התנאים האובייקטיביים ששררו בחלק זה של האימפריה העות'מאנית בשני העשורים האחרונים של המאה ה'ט'. אין כל הצדקה לניסיון שמגמתו להשוות את ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל תחת השלטון הטורקי, למפעלים ההתיישבותיים אחרים, שיצאו אל הפועל בחבלי עולם שונים ובתקופות אחרות. יש לזכור כי למן הרגע שבו החל גל העלייה היהודית לארץ-ישראל בתחילתה של העלייה הראשונה ממזרח-אירופה בשנת 1882 — הוציאה הממשלה בקושטא צו שאסר על עלייתם של יהודים, וכן צווים רבים אחרים שאסרו למעשה על רכישת קרקעות ובניין בתים על-ידי יהודים. כלומר, המפעל ההתיישבותי בארץ-ישראל כולו היה מתחילתו מפעל בלתי-חוקי בהיותו מנוגד להוראות המפורשות של השלטונות, והוא היה צריך להתגבר על מכשולים בלתי פוסקים שהפריעו למתיישבים על כל צעד ושעל. כל הישג, ולו גם הקטן ביותר, תבע מאמצים עצומים אשר בנסיבות הקיימות אז, הגיבו בהכרח פירות דלים. חלק ניכר מן המקורות הכספיים שעמדו לרשות המתיישבים בוזבוזו כתוצאה מתנאים אלו וכתוצאה מההכרח לחפש — ולמצוא — פרצות כלשהן בחומות האיסורים והגזירות של השלטון המרכזי בקושטא ושל עושי דברו בפלשתינה.

דוגמה מובהקת, העשויה לשפוך אור על המצב שבו התחולל מאבק בלתי-נלאה זה, אשר התנהל בין קבוצה של מתיישבים עקשנים ודבקים במטרתם לבין סמכויות שלטון עוינות, מושחתות ובלתי-יעילות, משתקפת ביוזמה של רכישת הקרקעות. אין בידינו נתונים להעריך מהו הסכום שירד לטמיון במאמצים לרכוש קרקעות להתיישבות בגלל הגזירות, שמטרתן היתה למנוע רכישת קרקעות על-ידי יהודים; בגלל הפרוצדורות הבלתי מתקבלות על הדעת, עליהן צריך היה להתגבר כדי לממש זכויות של בעלות, כאשר כבר הצליחו להתחמק מן האיסורים; ולא במקום האחרון — בגלל השחיתות וחוסר היעילות של המערכת המשפטית לדרגיה השונים. אולם אין ספק כי מדובר בסכומים גדולים, שאבדנם צמצם במידה רבה את סיכויי ההתבססות של היישובים שהוקמו, וקבע קצב התפתחות איטי מאוד. גורם מעכב ומכשיל נוסף על דרכן של המושבות היה יחסיהם של השכנים הערבים, שהתנכלויותיהם למתיישבים החדשים חייבו את האחרונים להקצות סכומי כסף ניכרים כדי להבטיח את החיים והרכוש, וזאת — באמצעות קניית חסותם של ראשי

1 אין אני מתכוון לסקור כאן את מכלול דברי הביקורת שהוטחו נגד הבארון ונגד הפקידות מצד גורמים ציוניים שונים, בכללם גם ביקורת שהתייחסה בחיוב למפעל עצמו אך מצאה שגיאות חמורות בדפוסי הפעילות החקלאית.

השודדים והגנבים, על-ידי מתן שוחד לאנשי הסדר והמשפט הטורקים לבל יחרצו דין בשרירות-לב.

גורם חשוב אחר, המסביר את הקשיים האובייקטיביים שבפניהם עמד היישוב היהודי החדש בראשית צעדיו, היה היעדרה הכמעט מוחלט של מערכת שירותים ציבוריים ברמה מתקבלת על הדעת בתחומי הכלכלה, החברה והתקשורת (שלא לדבר על בריאות, חינוך ושירותים סוציאליים וקהילתיים).

גורמים אלה ואחרים הכתיבו בצירופם תנאים אובייקטיביים שליליים ביותר, שהתנו כל התקדמות קלה בצורך לרכוש מאמצים ואמצעים ללא כל יחס לתוצאות. השאלה שאותה יש להציג אפוא כלפי הישגיו של המפעל ההתיישבותי-החקלאי בשנות השמונים והתשעים של המאה ה-19, איננה מדוע היו התוצאות כה דלות במושגים כמותיים מוחלטים? יש לשאול כיצד הצליחו העולים, בנסיבות שתוארו, לקיים ולפתח מפעל התיישבותי, ואפילו היה זה מפעל בעל ממדים ועירים למדי?

תרומתה של 'חייבת-ציון' ליישוב ארץ-ישראל

מה היה חלקו של הבארון רוטשילד בהתפתחות ההתיישבות היהודית לעומת חלקם של גופים אחרים, שפעלו באותה תקופה, ובראש וראשונה של תנועת 'חייבת ציון'? מהשוואה בין תרומתו של הבארון לבין תרומתה של התנועה מתבלט תפקידו המכריע של 'הנדיב הידוע' בעשייה ההתיישבותית. ממדי העשייה של כל הגורמים היהודיים האחרים היו בעלי משקל משני בלבד. הבארון השקיע יותר מפי עשרים מכל הסכומים שגויסו על-ידי התנועה העולמית של 'חייבת ציון', רכש את רוב האדמות שנקנו על-ידי יהודים בארץ-ישראל, וסייע לרוב רובן של המושבות, שהוקמו על-ידו וביזומתו או שנתמכו על ידו. יתר על-כן, לולא התערבותו המיידית אין ספק שהניסיון לחדש את היישוב החקלאי בארץ-ישראל בראשית שנות השמונים היה גידון לכשלון, והיה מותיר אחריו רק זכרונות דומים לאלה, שהותירו נסיונותיהם של בני 'היישוב הישן', חלקם נסיונות בעלי ממדים צנועים כמו ההתיישבות של המדפיס ישראל ב"ק בג'רמק, תכניות מונטיפיורי להקמת כפרים, או הנסיונות הכושלים שנעשו בג'עוני שבגליל ובפתח-תקוזה בשנת 1878. הנחת היסודות להתחדשותו של היישוב היהודי הכפרי בארץ-ישראל, שהחלה בזכותם של חלוצי העלייה הראשונה והתנועה הלאומית שהפיתה בהם רוח — לא היתה הופכת לממש ולמציאות היסטורית בת-קימא לולא פעולתו המהירה והנמרצת של הבארון.

כדי לבחון מסקנה זאת בדבר היקפם של מפעלי הבארון לעומת היקף מפעלה ההתיישבותי של 'חייבת ציון', מן הראוי לבחון בקצרה את מפעלה של התנועה. בשנות השמונים הקימה תנועת 'חייבת ציון' מושבה אחת בלבד — גדרה (1884), שמנתה כעשרה מתיישבים רובם ביל"ויים. אולם התנועה לא הצליחה לגייס מכל מקורותיה גם יחד מימון, שהיה בו כדי לבסס את היישוב הקטן. רק אחרי שניתן האישור הרשמי (בשנת 1890) על-ידי

הממשלה הרוסית, להקים את 'הוועד האודיסאי' (ששמו המלא היה: 'החברה לתמיכה ביהודים בעלי-מלאכה ועובדי-אדמה בסוריה וארץ-ישראל') כמוסד בעל סמכויות פעולה — הושגו הכספים לתמיכה בעשרה מבעלי המשקים בגדרה. בשנות התשעים תמך 'הוועד האודיסאי' במספר משפחות בכמה מהמושבות וגם הקים מושבה קטנה חדשה נוספת: באר-טוביה (קסטינה), אשר נאבקה במשך שנים על עצם קיומה. (הניסיון הראשון להקים את המושבה היה ב-1887, בעזרת הבארו, שנכשל בשל אי-הבנה בין הפקידות למתיישבים שבאו מבסרביה). בכך, פחות או יותר, מתמצת תרומתה הישירה של 'חבת-ציון' למפעל ההתיישבותי בתקופה זאת, כאשר הדברים אינם מתייחסים, כמובן, לחשיבות העצומה שהיה לה בתחומים אחרים כגון חינוך לאומי, תרבות לאומית, תעמולה ציונית וכו'.

התערבותו של רוטשילד וממדיה

מקובל לחלק את ראשיתה של ההתיישבות היהודית החקלאית בשנות השמונים לשני שלבים: השלב הראשון היה זה שבו ניסו המתיישבים בכוחות עצמם לבסס את המושבות אותן ייסדו; לאחר שנכשלו במאמציהם החל השלב השני שראשיתו — כאשר חש הבארו ליעורתם של המתיישבים והצילם מחרפת-רעב ומהתמוטטות.

אולם בחינה מדוקדקת של המקורות מוכיחה, שלמעשה קשה לדבר על 'תקופת העצמאות' של המושבות הראשונות כעל פרק היסטורי עצמאי, שכן שלב זה היה קצר ביותר וכמעט חסר-משמעות. נבדוק, לדוגמה, את התפתחותן של שתי המושבות ראשון-לציון וזכרון-יעקב, חלוצות העלייה הראשונה מרוסיה ומרומניה. חלוצי ראשון-לציון הניחו את יסודות המושבה בט"ו באב תרמ"ב (יולי 1882), ומיד החלו בזריעת דגן ובחפירת באר. שבועיים לאחר מכן כבר יצא אחד המתיישבים, יוסף פיינברג, לבקש סיוע כספי בחוץ-לארץ עבור אותן משפחות, שהיו חסרות אמצעים. במסעו באירופה, תוך כדי חיפוש אחרי גדיבים, הגיע פיינברג לפאריס ושם זכה להתקבל על-ידי הבארו, רוטשילד, שהבטיח מיד את תמיכתו. וכך, כבר באוקטובר 1882, שלח הבארו סכום ראשון של 25 אלף פראנק באמצעות שמואל הירש, מנהל בית-הספר 'מקוה-ישראל', ואיש אמונו. עברו אפוא רק ארבעה חודשים מאז דרכו רגליהם של מייסדי ראשון-לציון על אדמתם, עד שהגיע הסיוע הכספי הדרוש של הבארו. בפרק זמן קצר זה קשה להצביע על הישג התיישבותי כלשהו במושבה. הייבול הראשון היה מאכזב ביותר, מים לא נמצאו, ובתים טרם החלו לבנות. המשך קיומה של המושבה היה מוטל בספק, לולא באה העזרה המדינית ממקור שלא ציפו לו. היחלוצות של הבארו לעזרת זמרין (זכרון-יעקב) התחילה אמנם רק קרוב לשנה לאחר ייסודה על-ידי חלוצי העלייה הראשונה מרומניה, אך מסתבר כי עד אז לא חלה כל התקדמות של ממש בכל הקשור לביסוסה של המושבה. יתר על כן, הוועד הארצי של 'האגודות ליישוב ארץ-ישראל' ברומניה, שהתכנס בעיר גאלאץ, ואשר קיבל על עצמו את מימון הוצאותיה של המושבה, לא היה מסוגל לעמוד בהבטחתן. המשפחות של המתיישבים בזמרין התגוררו

בחיפה בתנאי מצוקה משפילים עד כדי חרפת רעב. הבארון לא קיבל תחת חסותו יישוב שהחל לעמוד על רגליו, אלא משפחות רעבות של מתיישבים מיזאשים ועזובים. שלב העצמאות לא הגיע מעולם לידי מימוש!

פעילותו של הבארון רוטשילד לא התמצתה רק בהצלחתו של המושבות הראשונות ובעזרה לביסוסן של מושבות אחרות (כמו פתח-תקוה, יסוד-המעלה ועוד). כבר בשנת 1883 הקים הבארון מושבה חדשה, היא מזכרת-בתיא (עקרון) ובשנים הבאות הקים מושבות נוספות ביהודה, בשומרון ובגליל. בו בזמן רכש מאות אלפי דונאם בכל חלקי ארץ-ישראל ובחורן, פי כמה יותר ממה שקנו כל הגורמים שעסקו ברכישת אדמות בארץ-ישראל. גם השפעתו בחצר השולטן, לרוב בכוח הכסף, הועילה הרבה למושבות, שהיו נתונות בצרה עקב קשיים משפטיים ואיסורים אדמיניסטרטיביים.

בגל העלייה השני, 1890/91, נוסדו המושבות רחובות וחדרה, ביוזמת המתיישבים עצמם ובמימון עצמי, ולכן נקראו 'המושבות העצמאיות', להבדילן מהמושבות שכבר נמצאו תחת הסתה של פקידות הבארון. אולם, האם הגיעו מושבות אלו לביסוס ללא עזרת הבארון? חדרה נושעה ממגיפת הקדחת, שהפילה חללים רבים מקרב תושביה, שגילו גבורה עילאית בדביקותם במקום, בזכות גיחז הביצות ונטיעת יערות האקליפטוס, מפעל שמומן כולו על-ידי הבארון. גורלה של רחובות שפר בהרבה. זו היתה המושבה היחידה בארץ-ישראל שזכתה, מרגע ייסודה על-ידי אנשי 'מנחתה ונחלה' (בהנהגת לוין-אפשטיין), למינהל מסודר ותקין, ולא ידעה משברים רציניים. אבל ביסוסה הכלכלי נבע, לא פחות מאשר במושבות האחרות, מן העובדה שהיקב של הבארון בראשון-לציון שילם מחיר גבוה לאיכרי המושבה עבור יבול כרמיהם (הגפן היתה הגידול החקלאי היחיד במושבה!), שהעניק לאיכרי רחובות הכנסה נאה.

מניעי פעילותו של 'הנדיב' בארץ-ישראל

קשה להשיב תשובה חד-משמעית על השאלה, מדוע החל הבארון לסייע למושבות, שכן — רק מעטים ממכתביו של רוטשילד פורסמו. יומניו נותרו חסויים לפי שעה והוא עצמו מיעט מאוד בחייו לדבר על כוונותיו ועל שאיפותיו הכמוסות. דבר אחד ברור: יישוב ארץ-ישראל היה יקר מאוד ללב, והתעניינותו בארץ-ישראל חרגה הרבה מעבר לעניין שמגלה פילנטרופ באופייקט הזוכה לגדיבות לבו. רוטשילד לא היה ציוני במובן הפורמאלי של המושג: הוא לא הצטרף להסתדרות הציונית, לא השתתף בקונגרסים, ואף לא קיבל את הנחת-היסוד של הציונות, לפיה צריכה ארץ-ישראל לפתור את בעייתם של כל היהודים בעולם. עם זאת היתה לו השקפה מרחיקת-לכת בדבר החשיבות שיש להצלחתו של מפעל ההתיישבות בארץ-ישראל, לפחות לגבי יהודי מזרח-אירופה הנתונים במצוקה. 'לדעתי יש חשיבות רבה לכך שבניסיון אשר אנו עושים בראשונה משתי המושבות הללו יעלה בהצלחה, כיוון שאם כך יהיה הדבר, וזאת תקוותי, עלול מצבם של יהודי המזרח

להשתנות, בבוא העת, במידה ניכרת. אין אני מהסס אפוא מהביא קרבנות נוספים כדי להבטיח את שגשוגה של מושבה זו, ואני מגדיל עד 50 אלף פראנק את הסכום שבו אתה יכול להשתמש למענה' — כתב הבארוך לשמואל הירש ב-1883. בערוב ימיו התוודה באוזני ד"ר ח' וייצמן: 'עשיתי עבודה זו מפני שהאמנתי באמונה שלמה כי בוא יבוא יום, והשאלה היהודית — של העם וארצו — תעלה בפני העמים, ולכן רציתי להכין עובדה קיימת של ישובים בכל רחבי הארץ, כך שבשםם יוכלו באי-כוחנו לבוא ולצעוק בפני כס' העמים...'.³ ובהודמנות אחרת אמר: 'הציונים ואני דמינו לחופרי מנהרה. משגי קצוות שונים התחילו את עבודתו וכך אחד חתר לעברו — וסופנו שניפגש באחד הימים...'.⁴

כלומר, למרות שלא היה ציוני, ולא הכריז על אמונתו בתקומתה של מדינה יהודית, פעל רוטשילד מתוך מחשבה לטווח-ארוך, דבר המסביר גם את מדיניות רכישת הקרקעות שלו, מדיניות שאותה מימש בפינוי שונות של ארץ-ישראל ועבר-הירדן. הוא לא חשב במושגים של עזרה למספר מצומצם של מושבות, אלא במונחים של מפעל התיישבותי מקיף ובעל ערך לדורות. אין להתפלא אפוא, שרוטשילד דחה על הסף את פנייתו של הרצל אליו, שיתמוך במאמציו המדיניים. שני האישים הללו — רוטשילד והרצל — דגלו בשיטות שונות לחלוטין. הרצל ריכז את כל המאמצים בהשגתו של הצ'ארטר, תוך התעלמות מוחלטת וזלזול גמור ב'עבודה המעשית' בארץ-ישראל, שנעשתה, לדעתו,

2 מכתבו לשמואל הירש כמבוא לספרו של שמואל יבנאלי, תקופת חיבת ציון, ב, ירושלים — תל-אביב תשכ"א, עמ' 68—92.

3 מובא בספרו של יצחק זיראב, שלנו עד עולם, תל-אביב תשכ"ד, עמ' 99.

4 שם, עמ' 101.

5 ראה את ביקורתו הנוקבת של מאפס נורדאו שקבע כי 'מוחה אני בחריפות ובכל תוקף נגד כל נסיון לכרוך יחד את הציונות ואת המושבות הקיימות בארץ-ישראל...'. המושבות הגיעו לסף אבדון: ראשית, משום שהמתיישבים הראשונים היו מהוסרי כל גיסיון וניגשו לעסוק במקצועם החדש — לעבודת-האדמה — כסירותים; שנית, משום שעלו לארץ בלא זכויות, וכמעט כל מה שהרוויחו בשנים הטובות היו מוכרחים להוציא לצורך 'בקשיש' והארגונות הכבדות של הממשלה; שלישית, משום שחלק מהם הוציא על צרכי קיומו יותר מכפי יכולתו החומרית; רביעית — וזה העיקר — משום שנפלו לידי נדבנים, כביכול, שהפקירו אותם ביום מן הימים, לפתע פתאום, בגלל 'מצב-רח' של מליארדר. עלי-כך ראה ביקורתו של נורדאו: 'הנדיב הגדול והמפורסם בא לעזרתם בצורה אחרת. הוא המריץ אותם — מה אני ש? — הוא ציווה עליהם כאדון וכשליט לפנות עורף לחקלאות הזעירה ולעבור לצורות משק של התווך-הגדול. אסור היה להם להוסיף ולגדל ירקות, חיטה, שעורה ובקר, ולעומת זאת הוטל עליהם לנטוע גפנים, עצי-פרי ויתמים שלא הכניסו אף פרוטה אחת במשך ארבע, שש ועשר שנים. הנדיב הגדול שהתנהג באופן זה כלפי המתיישבים שלו, הטיל על עצמו אחריות אימה. הוא חייב לשאת בה — לבדו. אנו הציונים, אין אנו קיימים כדי לפרק מעליו אחריות זו ולהטילה על עצמנו' (מ' נורדאו, כתבים א, עמ' 167—171). בביקורתו הנוקבת של נורדאו לא מתגלית הבנה רבה לבעיות המיוחדות של המשק החקלאי בארץ-ישראל בסוף המאה שעברה. נורדאו תיאר את מגמותיו של הבארוך כמי שביקש להקים 'בית-נכאת ח' בארץ-ישראל, 'פארק לאומי' של יהודים, ודימה את מפעלו כמפעלו של אתנוגרף המבקש להקים שמורת טבע ובה זן מיוחד של יהודים בעל ערך אסתטי-מדעי בלבד. דברים חמורים ובוטים אלה יש בהם כדי לשקף את העיונות של הזרם ההרצליאני כלפי הבארוך רוטשילד ומפעלו.

בצורה שאיננה מעוררת כבוד ואינה מבטיחה הישגים מדיניים של ממש. ואילו הבארון רוטשילד גרס כי בתנאים הקיימים, הדרך היחידה שתבטיח תוצאות חיוביות בעתיד, היא הפעולה העקבית של יצירת עובדות התיישבותיות בשטח, ולו גם בדרך מתחרתית הנוגדת את התביעה למשפט גלוי של הרצל.

הבארון והפקידות

הבארון רוטשילד התעניין מאוד בנעשה במושבותיו. מתוך מכתביו המעטים המצויים בידינו, בעיקר מהשנים הראשונות, אנו למדים עד כמה ירד לפרטים והתערב אפילו בעניינים הנראים פעוטים כמו אישור הלוואה של כמה אלפי פראנקים לאיכר פלוגי, או קביעת המחיר הסופי שאותו יש לשלם לאיכר עבור אדמתו. עיסוק זה בקטנות נראה מוזר לגבי מי שהשקיע עשרות מיליוני פראנקים בארץ-ישראל, ומי שקיבל מפעם לפעם החלטות — כגון רכישת גושי קרקעות בהיקף של רבבות דונאמים — שחייבו אותו בהוצאות כבדות. אין להסביר את התנהגותו בניסיון לקמץ פה ושם בהוצאותיו, אלא ברצונו שהמתיישבים חזיו בצניעות, לא יהלכו בגדולות, ולא ינצלו את נדיבותו לבזבז מיותר. מפליא כיצד התמצא במתרחש בתחום הפעילות החקלאית הנעשית במושבותיו ועד כמה היה מאושר לשמוע על כל הישג ועל כל הצלחה, וגם כיצד ידע להתגבר על האכזבות הרבות שנגרמו לו כתוצאה מרשלנות, ועל הפסדים בלתי-פוסקים.

בביקוריו בארץ-ישראל הביא הבארון בספינתו זנים ומינים שונים של צמחים ובעלי-חיים, שבעזרתם קיווה לקדם את החקלאות במושבותיו. לפי תיאור ציורי אחד, דמתה ספינתו לתיבת-נח, בהכילה מספר רב של בעלי-חיים, אותם אספו אנשי בפירות שונות של העולם.⁶ בפגישותיו עם המתיישבים, אותן קיים לרוב בבתי-הכנסת המקומיים, תבע מהם חריצות והסתפקות במועט, חיי פשטות, עבודה עצמית ועיסוק בהקלאות — ובחקלאות בלבד. הוא הדגיש באוזניהם כי עיני העולם נשואות אל המושבות, ודבר זה מחייבם להתנהגות ההולמת עובדי-אדמה חתיים מיגיע כפיהם. ידוע המקרה בו התרעם, כאשר הבחין בכובעים מקושטי-הנוצות שחבשו לכבודו נשות האיכרים בבית-הכנסת. אולם הבארון, חרף התעניינותו הרבה וביקוריו בארץ-ישראל אחת לכמה שנים, לא יכול היה לדעת את כל המתרחש בה, והמערכת הפקידותית, שצמחה בהדרגה בעקבות התרחבותו של המפעל, היא שניהלה למעשה את פעולות ההתיישבות, ודיווחה לבארון באורח סלקטיבי לפי צרכיה ובהתאם לאינטרסים שלה, שלא תמיד עלו בקנה אחד עם כוונותיו המקוריות.

מערכת פקידותית מסועפת זו, שפונתה 'האדמיניסטרציה', בלעה סכומי-עתק, בהעסיקה

I. Margalith, *Le Baron E. de Rothschild et la Colonisation juive en Palestine*, 6
Paris 1956

סביבה המוגי אנשים, לצורך ושלא לצורך. היא לא זכתה לשבחים רבים בהיסטוריוגרפיה היישובית, ובצדק. רוב הפקידים שמעשיהם ידועים לנו, לא היו שותפים לאדונום באמונתו בחזון ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל, וראו בתפקידם הזדמנות להנתנות אישית, ובמקרים אחדים לפחות, הזדמנות לסיפוק יצרי כבוד ושלטון מופרזים. מאידך, יש להזהר מהצגתם של הפקידים כולם כחבר מרעים, שכל עיסוקו היה נסיעות במרכבות מהודרות, דיכוי האיכרים ופיתוי בנותיהם. ראשית, היו פקידים שגילו יחס של הבנה כלפי אלה הנתונים למרותם, ומערכת היהסים שנוצרו בין שני הצדדים לא היתה מאופיינת אך ורק על-ידי מיצוי תאוות שלטון מתד גיסא והתרפסות מאידך גיסא. שנית, הפקידים עסקו בנייהול פעילות משקית בהיקף לא מבוטל; עשרות אלפי דונאם של מטעים, רבים מהם מרהיבים ביופיים, הקיפו את המושבות ושינו ללא היכר את הנוף של סביבתן. אלפי פועלים, רובם הגדול שכירים ערבים, הועסקו בעבודות אלו, והפקידות היתה זו שפיקחה על הפעילות האינטנסיבית. נסיונות חקלאיים נועזים ומגוונים נעשו במושבות, אמנם בלי שיתוף הצלחה מרשימה (גידול טבק, תה, כותנה, קנה-סוכר ועוד). אולם גם הכשלונות המרובים, שנבעו בחלקם מפתרונותו של הבארון, שאיפשרה להם לבזבז כספים כמעט ללא גבול ('על חשבון הבארון...'), ובחלקם מהיעדר ניסיון קודם בארץ-ישראל בחקלאות מודרנית — לא היו לריק. הלקח, שהושג במחיר יקר מאוד, אשר הופק מנסיונות אלו, הניח את הבסיס לחקלאות יהודית בארץ-ישראל.

'הוצאות הלימוד' הגבוהות ששילם הבארון היו תולדה מהשקפתו היסודית, כי על-מנת לבסס את המושבות יש ליצור תעשייה חקלאית, שתעבד את התוצרת ותשווקה לחו"ל. אין זה מקרה כי בשלב מוקדם למדי החליט הבארון על הקמתו של היקב הגדול והמשוכלל בראשון-לציון, ואחר-כך גם בזכרון-יעקב. אלה היו מפעלים תעשייתיים גדולים שבלטו כתופעה יוצאת-דופן במציאות של ארץ חקלאית, מפגרת וחסרת תשתית של תעשייה מודרנית. מגמה זו מסבירה גם את הקמתו של בית-החרושת להפקת בושם מצמחי היסמין, שגודלו ביסוד-המעלה, ושל בית-החרושת לאריגה בראש-פינה, שאמור היה לנצל את פקעות המשי שגידלו במטעי התותים בסביבה (שני המפעלים הללו לא עלו יפה). היקבים הצליחו להפיק יין באיכות משביעת-רצון, אך במחירים שהסבו הפסדים עצומים. יחד עם זאת יש להעריך את ראייתו למרחוק של הבארון, שתיכנן מלכתחילה את שילובה של החקלאות עם התעשייה כבסיס לכפר היהודי, והקדים בכך בכמה דורות את ההתפתחות המאוחרת יותר.

היחס לאיכרי המושבות

מקובלת ההנחה המוטעית כאילו היה יחסם המשפיל של פקיד הבארון כלפי האיכרים — יחס שהביא למרידות הידועות בהרבה מהמושבות — גיגוד מוחלט לגישתו של הנדיב. האמת היא כי מקורה של הגישה שיש להתייחס בחשדנות אל המתישבים כאל גורם

אנושי שאין לסמוך עליו ואשר יש לפקח עליו ביד רמה, היה בבארון עצמו ובעוזריו הראשיים. הבארון היה שותף לגישה, שהיתה מקובלת על רוב יהודי מערב-אירופה, לפיה יהודי מזרח-אירופה ראויים לתמלה ולעזרה — אך לא ליחס של כבוד. בכל מכתביו כינה הבארון את המתישבים בשם 'מוכי-גורל'. נסיונו הראשון עם אנשי ראשון-לציון חיזק ועודד גישה זאת, בראותו במתיישבים אנשים כפויי טובה, גרגנים ומתרחי-ריב. וכך כתב על-אודותם לשמואל הירש, מנהל בית הספר 'מקוה-ישראל', שהיה איש-אמונו של הנדיב: 'אשר לקשיים שגורמים לך מתישבי ראשון-לציון, הפלגות והיצרים הרעים שפשו בהם, הרוח המאוסה של קנאה וחשדנות המפעמת אותם, הרי זהו מצב שאי-אפשר לו להימשך; ומן הראוי שמסכנים אלה יבינו כי אני הוא שנטלתי על עצמי לשאת לבדי בהוצאות מושבתם; ואם יעוררו שוב התנגדות קלה שבקלות לקבל בתוכם את הסטודנטים הרוסיים אליהם*, או אם במקום לעבוד, במלאם אחרי הוראות הגנן שלי, דיגור, יוסיפו לחיות בינם לבין עצמם באותה אווירה של איבה, שסופה לעשות כל מאמציהם לאל, לא אהסס לשלול מהם את עזרתי תוך 24 שעות ולעזובם לנפשם ולתוצאות המרות של רשלנותם ופלגותיהם. חוסר המשמעת של מסכנים אלה מקשה עליך מאד את תפקיד הפיקוח שנטלת על עצמך לגביהם'.⁷ נוסח חריף זה מסביר את קשיות-הלב שגילה הבארון כלפי 'המורדים' בפקידות בראשון-לציון, ובראשם כלפי יוסף פיינברג, אשר גורש על-ידו מהמושבה בבוסת-פנים מכאן, ותמיכתו הבלתי-מסויגת בפקידיו ואי-נכונותו לשמוע את טענותיהם של המתישבים כלפי פקידיו מכאן. לנגד עיניו של הבארון עמדו לא המתישבים כבני-אדם בעלי כבוד עצמי, אלא המטרות מרחיקות-הלכת של המפעל ההתיישבותי בכללותו. לכן אין הצדקה בתיאור הפקידים כתבורה שסילפה את כוונותיו הטובות של הבארון והכתימה את מפעלו, שהרי במובן ידוע הם פירשו כלשונה את גישתו הבסיסית. אולם גילויים שליליים מסוימים היו תולדה מהתנהגותה של הפקידות עצמה ונבעו משיקולים אינטרסנטיים ומנטיות אופי של חלק מהם.

העברת האחריות על המושבות ליק"א

כשם שאין לקבוע בצורה החלטית מה היו מניעיו של הבארון שעה שנטל את המושבות תחת חסותו, כך גם קשה לקבוע בפסקנות מה הביא אותו להחליט בשנת 1900 להעביר את הטיפול במושבות לידי חברה יק"א. אמנם העברה זאת לא נעשתה בנוסח של 'ברוך שפטרנו', מאחר שהבארון העניק ליק"א סכום כסף, שמפירותיו ניתן היה לקיים את הפעילות המשקית ואף להרחיבה. יתר-על-כן, גם בשנים הבאות המשיך, בצורות שונות, לתרום סכומים ניכרים, בעיקר כתמיכה במוסדות ציבור ביישובים בארץ-ישראל, וכן התמיד בביקוריו ובגילויי ההתעניינות. אך האחריות לנעשה בארץ-ישראל לא היתה מוטלת

* אנשי ביל"ו.

7 מכתב מ"11 בינואר 1883, המובא עליידי יבנאלי (לעיל, הערה 2), ב, עמ' 73.

יותר על כתפיו, ולכן מהווה שנת 1900 נקודת-מפנה חשובה, ובפרספקטיבה היסטורית ניתן לומר שהיתה זאת נקודת-מפנה חיובית בתולדותיו של היישוב היהודי בארץ-ישראל. ייתכן כי להחלטתו של הבארות הביאו גורמים אישיים (מחלתו), כלכליים (הפסדיו הכספיים) או גורמים אחרים. דומני כי ההסבר העיקרי להחלטתו, אם כי לא ההסבר היחידי, הוא בכך, שהבארות ברגע של משבר איבד את האמונה והבטחון בצידקת הדרך שבה הלך במשך שמונה-עשרה שנה, וזאת במיוחד נוכח הביקורת הנוקבת שגמתחה עליו מכל צד. אולי גם עייף מן המעמסה שנטל על עצמו במשך פרק זמן ארוך זה, שבו נשא, כמעט לבדו, בעול בניין הארץ.

רבים היו הכשלונות והמשגים שנעשו ב'תקופת הפקידות'. אולם ספק אם היתה קיימת, בתנאים של שנות השמונים והתשעים של המאה שעברה, אלטרנטיבה אחרת וטובה יותר של דפוסי פעולה, שבה יכול היה הבארות רוטשילד לבחור. היסוד שהניח הבארות ליישוב החקלאי היהודי בארץ-ישראל שימש אבן-פינה לכל מה שנבנה בה בתקופות מאוחרות יותר — אחרי שנת 1900.

השתקפותם של העלייה השנייה והמאבק ל'עבודה עברית' בעיתונות הארצישראלית הכללית

יגאל דרורי

עיתונות ב'יהודה ו'החרות'

מכירים אנו היטב את אנשי העלייה השנייה באמצעות עיתוניהם, פרקי ספרות ופרקי זכרונות רבים שכתבו, וניתן לומר כי תדמיתה של העלייה השנייה ומקומה בתודעה ההיסטורית הארצישראלית עוצבה ונקבעה במידה רבה בידי אנשי עלייה זאת עצמם. פחות יודעים אנו על אנשי העלייה השנייה מפי תושביה היהודים הוותיקים יותר של ארץ-ישראל או מפי תושבים שלא נמנו עם העלייה השנייה — במובן הסוציולוגי והאידיאי של המושג — אם כי הגיעו גם הם לארץ-ישראל בתקופה שנהוג לכנותה בשם תקופת העלייה השנייה. המדובר בכמה קבוצות מרכזיות: איכרי המושבות, שאיתם היה לאנשי העלייה השנייה, המאורגנים במפלגות הפועלים הארצישראליות הראשונות, עימות יום-יומי סביב המאבק על 'כיבוש העבודה' ו'העבודה העברית'; האינטליגנציה העירונית, שהתרכזה בעיקרו של דבר בעיר החדשה תל-אביב, ואשר אנשיה היו גם הם ברובם עולים שהגיעו לארץ מתחילת המאה ועד פרוץ מלחמת-העולם הראשונה; והאינטליגנציה הוותיקה יותר, שהיתה במידה מסוימת חלק מן 'היישוב הישן' הארצישראלי בירושלים, ואשר התרכזה סביב העיתונות של אליעזר בן-יהודה. עמדתן של שלוש הקבוצות הללו כולן כלפי 'העלייה השנייה העובדת' משתקפת בעיתונות הארצישראלית הכללית של אליעזר בן-יהודה. עיתונות זו, ששפתה עברית, נתנה ביטוי הן לעמדותיהן של הקבוצות הנזכרות והן לעמדותיה של 'העלייה השנייה העובדת' עצמה. העובדה שעיתונותו של בן-יהודה לא היתה מזוהה עם גורם פוליטי-מפלגתי מובהק, הלכה בדרכיה של העיתונות האירופית המודרנית, וראתה עצמה חייבת להעניק אפשרות להתבטא לכל הגורמים ביישוב — הביאה לכך שהיא שימשה במה כמעט יחידה שבה יכלו המגמות והדעות השונות ביישוב היהודי להתמודד ולהתפלמס ביגן לבין עצמן בצורה חופשית וגלויה.

תופעה זו בולטת בעיקר כשנשווה את יחסה של עיתונות בן-יהודה לעלייה השנייה עם יחסו של 'החבצלת'. 'החבצלת', שיצא לאור בירושלים בשנים 1869—1911 בעריכת י"ד

1 בעיתונות בן-יהודה הכוונה בעיקר ל'השקפה', שבועון, 1898—1908, ל'הצבי' — 1884—1909, וליזמון מ-1909 עד 1910, ול'האור', 1910—1915.

פרומקין, נוסד תחילה כבן-תחרות 'להלבנון', העיתון העברי הראשון (1863) שבעריכת ישראל ב"ק. עיתון זה ביטא את עמדתם של החסידים והספרדים מתנגדי 'החלוקה' ויריבי העדה האשכנזית הפרושית. עורך 'החבצלת' הצליח לרכוש סביבו כוחות עיתונאיים וספרותיים מעולים כמו אליעזר רוקח, אברהם משה לונץ, יעקב גולדמן, ר' יהודה אלקלעי ואחרים והטיף ל'פרודוקטיביזציה'. בשנים 1882–1884 נפרדו דרכיהם של פרומקין ובן-יהודה — לא מעט בהשפעת הופעתה של העלייה הראשונה. עיתון 'החבצלת' בעריכתו של פרומקין, ראה בעלייה הראשונה והשנייה משום תוספת כוח לגורמים החילוניים המסכנים את קדושתה של ארץ-ישראל ברעיונותיהם החילוניים והמהפכניים. לעומתו, בן-יהודה, שהחל דרכו ב'החבצלת' ככתב העיתון בפאריס, והתמנה למישרת סגן-עורך ב-1881, התייחס בחיוב לעליות החדשות, שהביאו, לדעתו, כוחות חשובים שיסייעו לתקומתו של עם ישראל בארץ-ישראל. ב-24 באוקטובר 1884 יסד בן-יהודה עיתון יומי חדש בשם 'הצבי'. בעוד 'החבצלת' הפך לכלי-מבטאם של מתנגדי העלייה החדשה, שימש 'הצבי' ככלי-מבטאן של מגמות 'ההשכלה' והתחייה הלאומית בארץ-ישראל. היריבות בין עיתונות בן-יהודה ובין 'היישוב הישן' ו'החבצלת', הפכה למאבק חריף, מלווה בחרמות והלשנה אצל השלטון העות'מאני, וגרמה, בין השאר, גם למאסרו של בן-יהודה. ב-1884 היה בן-יהודה מבודד בתוך 'היישוב הישן', שבו דימה לגלות בשנת 1881 נטיות להתעוררות ולשינוי. בן-יהודה מצא את רוב אוזניו במושבות החדשות, אף זכה לתמיכתו של הבארון רוטשילד. עיתונותו של בן-יהודה והעיתון 'החרות', שהופיע בצורה לא סדירה בין השנים 1909–1917 בעריכתם של א' אלמליח וח' בן-עטר, ריכזו סביבם חוג של אינטליגנציה ארצי-ישראלית חדשה: דוד ידולוביץ, יחיאל מיכל פינס, מרדכי אידלמן (מיוחס), דוד ילין, יעקב שרתוק, ישראל בלקינד, א"מ לונץ, יוסף ריבלין, וכן משתתפים קבועים כמו יל"ג, ש"ל גורדון, מאפס גורדאן, מ"י בודיצ'בסקי, ישראל זנגוויל ואחרים, ששלחו את פרי עטם מאירופה והוסיפו ליוקרת העיתונים. כן השתתפו בעיתונים אלו הסופרים יוסף קלוזנר, נחום סלושץ, יצחק אפשטיין, ק"ל סילמן, יהושע ברזילי ואחרים שהמשיכו ליטול בו חלק גם לאחר עלייתם ארצה. תפוצת העיתונים היתה גדולה יחסית לקהל הקורא עברית בארץ-ישראל. בחודש השמיני להופעת 'הצבי' נמכר העיתון ב-1200 עותקים. על-אף שעיתוני בן-יהודה תרמו תרומה חשובה להפצתה של הלשון העברית המתחדשת ולהפצת רעיונות 'ההשכלה' והתחייה הלאומית בארץ-ישראל, לא הצליחו לרכוש את אהדתן של מפלגות הפועלים הארצי-ישראליות שקמו בארץ-ישראל ב-1905. מפלגות אלו גילו יחס עויין לעיתוני בן-יהודה משום נטייתם (ביחוד אחרי שאיתמר בן-אב"י נעשה לעורכם).

2 'החרות' הופיע שלוש פעמים בשבוע בין השנים 1909–1917. המקור הטוב ביותר להכרת התפתחותה של העיתונות הארצי-ישראלית הכללית הוא מחקרה של גליה ירדני, העיתונות העברית בארץ-ישראל בשנים 1863–1904, הוצאת הקיבוץ המאוחד ואוניברסיטת תל-אביב, תשכ"ט.

לבולוואריות, לקלילות, לצעקנות ולסנסאציה; לעומת זאת נחשבו עיתוני הפועלים 'האחדות' ו'הפועל הצעיר' לרציניים ובעלי אופי אידיאולוגי ולא היו אלו עיתונים יומיים גרידא שפגו אל 'קהל רחב'. כך התפתחה סביב עיתוני הפועלים — בעיקר בתל-אביב ויפו — אינטליגנציה ארצישראלית המקורבת למפלגות הפועלים: יוסף אהרנוביץ, יצחק לופבן, יעקב רבינוביץ, יצחק וילקנסקי, יעקב שטיינברג, דוד שמעוניוביץ, אליעזר יפה, א"א קבק ועוד. אמנם גיטסה תחרות מסוימת בין עיתוני הפועלים ועיתונות בן-יהודה אבל אלה היו עיתונים מטיפוס שונה לחלוטין. עיתונות בן-יהודה נועדה לקורא המחפש מידע עדכני על המתרחש בעולם ובארץ-ישראל — וזוהי הסיבה שפתחה את עיתוני בן-יהודה הן לאינפורמציה על כל המתרחש בארץ והן לדעות והשקפות של כל החוגים בציבוריות הארצישראלית החדשה.

חובתם של נותני העבודה : עמדתו של בן-יהודה

יחסה של העיתונות הירושלמית לבעיות שעוררה העלייה השנייה גבע בראש וראשונה מעמדה 'עיתונאית' ולא מהתייחסות אידיאית. כיוון ששאלת קליטתם החברתית והכלכלית של חלוצי העלייה השנייה הפכה במהרה לבעייה חברתית ולאומית ממדרגה ראשונה, היה זה נושא שמצא ביטוי גדל והולך בעיתונות היומית. עיתוני בן-יהודה לא נקטו עמדה חד-משמעית לצד זה או אחר בוויכוח שהתנהל בין הפועלים לבין איכרי המושבות. ניתן למצוא בהם גם את נימוקי הפועלים והתומכים בהם מקרב האיכרים והאינטליגנציה וגם את טיעוניהם של מקטרגים בלשון חריפה ביותר על הפועלים ומפלגותיהם. העיתונות הארצישראלית הכללית פרסמה מכתבי קוראים רבים ומכתבים אלה מהווים אספקלריה חשובה לאווירה הציבורית בארץ-ישראל בתקופה הנדונה.

בן-יהודה עצמו, כעורך שהביע את השקפותיו לא אחת מעל דפי עיתוניו, נקט עמדה ברורה. במאמר בשם 'נותני העבודה', שפרסם בראשית שנת תרס"ט (סוף 1908), בתגובה למאמר מאת מאיר דיזנגוף, קבע בן-יהודה כי מוקד הסכסוך בשאלות 'העבודה עברית' נמצא במושבות. בן-יהודה צידד בזכותם של הפועלים היהודים לעבודה עברית 'כי מלבד אשר כל איש יהודי מחויב לתת עבודה לאחיו, הגה אל ישכחו האכרים כולם כי המה בעצמם קיימים בזכות הצבור היהודי הנותן להם את חבתו היתרה תמיד והמתעניין בכל אשר ימצא אתם'.³ בן-יהודה טען במאמרו כי לציבוריות היהודית זכות מיוחדת להתערב בנעשה בקניינם הפרטי של האיכרים ולתבוע מהם להעסיק פועלים יהודים. הוא תקף את המושבות הוותיקות על כך שהועדים המקומיים אינם דואגים 'לבנות בתי-מלון ובתי-תמחוי בזול בשביל הפועלים העושים במושבתם' ואינם מסייעים להם להקים משקי-עזר קטנים. בעמדת האיכרים ראה עמדה המסכנת את המפעל הלאומי בארץ-ישראל. שנתיים

3 'נותני העבודה', 'הצבי', כ"ה בתשרי תרס"ט.

לאחר-מכן חזר בן-יהודה לנושא במאמר שפרסם בעיתונו 'האור' תחת השם 'השאלה הגדולה של השעה הנוכחית' – עבודה הבו!'. בן-יהודה התריע במאמר זה מפני סכנת הירידה מן הארץ ותבע למצוא מיד מקורות תעסוקה לפועלים.⁴ בשבתות פועלי הדפוס הגדולה בירושלים תמך בן-יהודה בעמדת הפועלים נגד עמדת בעלי בתי-הדפוס, שנתמכו על-ידי ראשי 'היישוב הישן' בירושלים. הוא ניסה לפשר בין הצדדים אך מאמציו ומאמצי זלמן דוד לבונטין, מנהל בנק אנגלו-פלשתינא נכשלו. מכל מקום, 'הצבי' המשיך להופיע גם בימי השביתה – דבר המעיד כי פועלי הדפוס היו נכונים לסייע למי שעמד לצידם במאבק המקצועי.⁵

בן-יהודה לא תמך בהגות האידאולוגיות השונות שהיו חלק מהשקפתו של מפלגות הפועלים הארצישראליות בשאלת 'העבודה העברית'. תמיכתו בעמדת הפועלים היתה 'פראגמטית' ו'צרה' יותר, אבל ברור שהתייבב ללא היסוסים לצידם של הפועלים באשר לעצם החובה המוטלת על האיכרים היהודיים לקבל לעבודה פועלים יהודים במשקי המושבות. יחד עם זאת, נאמן לתפיסתו העיתונאית איפשר בן-יהודה לפרסם מאמר תגובה על מאמרו 'נותני העבודה'. במאמר זה נוסחה אולי בפעם הראשונה בצורה שלמה השקפתם של האיכרים כי 'העלייה השנייה החלוצית' אינה מסוגלת לגשר בין האידאליים המופשטים שלה לבין המציאות האפורה והיום-יומית בארץ-ישראל. כותב המאמר, שהסתתר תחת הכינוי 'איכר צעיר', דחה את האשמתו של בן-יהודה, כאילו האיכרים משתדלים להיפטר מפועלים יהודים, וחילק את הפועלים היהודים לשני סוגים: אלה המדברים על עבודה ואלה העובדים ממש. 'איכר צעיר' טען כי חילוקי-הדעות בין איכרים לפועלים הם חילוקי-דעות הרווחים בין האיכרים לבין אלה מבין הפועלים המאורגנים, שאינם מוכנים לקבל את תנאי העבודה בארץ-ישראל ואינם נכונים להבין שעבודה עברית במושבות היא עניין יקר הפוגע בכיסם של האיכרים ובמושבות. מה גם שמלאכתם של הפועלים האידאליסטיים היא 'מלאכת רמיה'. 'יתרונות רוחניים לא הועילו לניכוש מאומה', כתב בסרקאזם, ועבודה גופנית וחד-גונית איננה מתאימה לאנשי-רוח המבלים את שעות העבודה בפלפולים ואת הלילות באסיפות וויכוחים, ובאים בבוקר לעבודה כשהם עייפים ויגעיים.⁶

קיר הברזל בין פועלים לאיכרים

מהדיווחים ומחליפת הדברים המתפרסמים בעיתונות של בן-יהודה ובעיתון 'החרות' מתבררת תמונה מורכבת ורב-ממדית יותר מן התמונה המצטיירת מדברי האיכרים או מדברי הפועלים לבדם. שונה היה היחס לפועלים במושבות הגליל מהיחס כלפיהם במושבות

4 'השאלה הגדולה... /', 'האור', י"ט באדר ב' תר"ע.

5 השביתה זכתה לפרסום נרחב מעל דפי 'הצבי' בשנת 1908.

6 'איכר צעיר', 'ברור דברים', 'הצבי', י"ב בחשוון תרס"ט.

יהודה והשרון. בקיץ תרס"ח (1908) סיפרה כתבה מהשפלה כי 'קיר ברזל הולך ומתרומם בין האכרים והפועלים. במי האשם? אולי עוד חזון למועד לברר הדבר ולתקן המעוות?'⁷ יחסם החיובי יותר של איכרי הגליל לפועלים הוסבר בכך, שאיכרי הגליל לא הפכו למעבידים אלא נשארו עובדי אדמה קטנים, בעוד שאיכרי המושבות בשפלה היו לנותני עבודה גדולים במשק המטעים (הפרדסים) שלהם.⁸ ניתן ללמוד מעיתונות בן-יהודה גם על העירנות הרבה שהיתה קיימת בציבור האיכרים מתחילת המאה כלפי הבעייה של 'העבודה העברית'. האיכרים כתבו מאמרי הסבר — מהם אפולוגטיים ומהם תוקפניים — ללא גקיפות מצפון. זאת ועוד: הדיווחים בעיתונות הארצישראלית הכללית על בעיות העבודה העברית והערבית חשפו בעיות, שלא זכו להבלטה בעיתונות הפועלים, ואפילו העניקו לעתים את זכות התגובה לפועלים הערבים.⁹ מהכתבות האינפורמטיביות מתברר, למשל, כי העסקתם של פועלים ערבים לא היתה נוחה תמיד וכי גם לפועלים הערבים היו תביעות שונות ביחס לתנאי העבודה והשכר. ה'השקפה' מספר על מעין-שביתה של פועלים ערבים, שהשביתו את העבודה באמצע היום, תבעו תוספת-שכר והאיכרים נאלצו להיכנע לתביעתם זו.

מתברר כי האיכרים היהודים העדיפו להעסיק פועלים ערבים לאו דווקא משום שהאחרונים היו צייתנים יותר, מקבלי מרות ומסתפקים בשכר נמוך ובתנאי עבודה גרועים. הפועלים היהודים, טענו האיכרים במושבות, הם פועלים בררנים; הם אינם מוכנים לעבוד בעבודות פיזיות קשות וחד-גוניות, למרות שאלו הן בדרך-כלל עבודות חקלאות. פועלים יהודים העדיפו עבודות שיש בהן מיסוד ההתמחות ורכישת הניסיון. הם העדיפו את עבודות הפרדס על העבודה בשדות, ומשום כך התמקד המאבק לעבודה עברית לא בשדות הפלחה או הירק אלא בפרדסים. 'מחכים המה לעבודת הפרדס, ולעת-עתה [מוכנים] להיות רעבים וצמאים, ללכת ערומים ויחפים ולשבת ולהתפלסף ולדבר במליצות נשגבות ע"ד דברים העומדים ברומו של עולם, ולא לעשות מאומה. שוכחים הם, כי פועלי שדה אינם שווים לפועלי בתי-חרושת ואם לא יסתגלו לעבוד עבודות שונות במשך כל השנה, וביחוד לא לנוד ממקום למקום אזי בשום אופן לא יכבשו את העבודה בפתח-תקווה'¹⁰. במכתב למערכת טען איכר פתח-תקוואי צעיר בשם דב סקיבין, שמכתבו נדחה לפרסום: על-ידי מערכת 'הפועל הצעיר', כי מתישבי עין-גנים עצמם הזמינו פועלים ערבים לבצע בקבלנות את חפירת הבאר במקומם בשל העבודה הקשה הכרוכה בכך.¹¹

אחת ההאשמות העיקריות שהטילו האיכרים כלפי הפועלים היתה חוסר היציבות של

7 כתבה מבאר-העקב בחתימת 'פלוגי', 'השקפה', כ"ט באלול-תרס"ח. ⁸ 'השקפה', ט"ו בסיוון תרס"ז.

8 'השקפה', ט"ו בסיוון תרס"ז. ⁹ 'השקפה', כ"ט באלול-תרס"ח. ¹⁰ 'השקפה', כ"ט באלול-תרס"ח. ¹¹ 'השקפה', כ"ט באלול-תרס"ח.

10 כתבה מפתח-תקווה בחתימת ה' ציוני', 'השקפה', י' בכסלו-תרס"ה. ¹¹ 'השקפה', י"א בתמוז-תרס"ה.

האחרונים. בראיון עם חמדה בן-יהודה שהתפרסם ב'השקפה' סיפר הא' רוגוף, מהנדס בגליל, כי האיכרים המבוגרים, שבניהם עזבו את המושבה ואת ארץ-ישראל גאלצים לקחת פועלים ערבים המוכנים להתגורר איתם במקום¹². הפועל היהודי לא היה מוכן להפוך ל'בן בית' במשקם של האיכרים. הוא חי בחבורות והיה מוכן תמיד לארוז את צוררו ולגדוד למושבה אחרת או לעקור העירה. לפיכך נטו האיכרים, למרות הבעיות הבטחוניות הכרוכות בכך, להעסיק פועלים ערבים.

מול טיעונים פראגמטיים וכלכליים אלה העלו מצדדי 'העבודה העברית' נימוקים בעלי אופי לאומי. כשנודע ליוהאן קרמנצקי, התעשיין הווינאי שבשליחותו יצא חיים וייצמן לארץ-ישראל לבחון את האפשרות להקים בה תעשיית בשמים, כי באהותו לא מעסיקים פועלים ערבים מטעמים של חסכון, התפרץ ברוגז: 'זהו סקנדל שאין כמוהו. אני מוציא בכל שנה ושנה כמה וכמה אלפים לטובת ישוב עברי בארץ-ישראל, והללו באים ומקמצים בפרוטותי ומזכים אותי שלא בפניי ושלא לרצוני¹³. ב'האור' כתב מנחם אוסישקין דברים שאמר בישיבת הוועד-הפועל הציוני הגדול בברלין בשם 'עבודתנו ותעודתנו בא"י'. אוסישקין קבע שיש להפעיל על האיכרים לחץ מוסרי כנגד הטענות הכלכליות שלהם, והציע גם הוא לקיים משקי-עזר לפועלים כדי לסייע לפרנסתם בעונה שאין בה תעסוקה¹⁴. 'החרות' היה שופר חשוב למאבק באיכרים ועורכו בן-עטר הדגיש את הסיכון הבטחוני הנובע משיקול כלכלי קטנוני וצר-אופק¹⁵. על כך נענה במכתב בעילום-שם, שקבע כי חוקי הכלכלה חוקים מחוקי המוסר ומי שינהל את משקו שלא על-פי חוקי הכלכלה — סופו שיגיע לכלל פשיטת-רגל¹⁶. אותו מכתב גם הזהיר כי דחיקת הערבים מהעבודה במשק היהודי תסייע להתעוררות התנועה הערבית הלאומית אחרי מהפכת הטורקים הצעירים.

עיתונות בן-יהודה שימשה אפוא במה למצדדי 'העבודה העברית' ולמתנגדיה גם יחד, למרות שבעיקרו של דבר תמך העורך בראשונים. המחפש את שורשי-הקרע והחשדנות בין בן-יהודה לבין מפלגות הפועלים הארצישראליות לא ימצא אותם ביחסו האישי של בן-יהודה לשאלת 'העבודה העברית'; ואם עיינו אותו הפועלים על כך שסיפק במה חשובה להפצת טיעוני האיכרים הרי כאן מילא בן-יהודה את חובתו כעיתונאי וכעורכו של עיתון כללי ובלתי-מפלגתי.

12 חמדה בן-יהודה, 'המושבות החדשות בגליל התחתון', 'השקפה', ה' בשבט תרס"ז. וראה תגובתו של איכר ממלחמיה 'מכתב לעורך', 'השקפה', ה' באדר תרס"ז.

13 ר' בנימין, 'בנוגע לענין ב', 'האור', ג' באדר תרע"ב.

14 ר' בנימין, 'עבודתנו ותעודתנו בא"י', 'האור', א' בניסן תרע"ג.

15 חיים בן-עטר, 'לבוני הישוב', 'החרות', כ"ב בתמוז תרע"ג (27.7.1913).

16 'דברים כותרים', 'החרות', י"א בחשוון תרע"ד (11.11.1913).

העבודה העברית: 'תכסיס מפלגתי'

בעיתונות בן-יהודה מצטיירים האיכרים במושבות כשכבה בעלת כוח כלכלי הכפופה למגבלות אובייקטיביות רבות; כוחם הכלכלי התבטא בכך, שהיו בעלי הכנסה קבועה וגדולה יותר מאשר חלקי האוכלוסיה האחרים וסיפקו תעסוקה לעובדים רבים. האיכרות הא"י מצטיירת מהעיתונות הכללית כשכבה לא אחידה בהרכבה. לאיכרים לא היה כלי-ביטוי משלהם (עד ליסודו של 'בוסתנאי'), וכיוון שכך אבדו טענותיהם בין הערימות המצחיבות של העיתונות היומית הכללית והשפעתן על עיצובה של התודעה הציונית והארצישראלית לא היתה רבה. כוחם של האיכרים היה בעיקר בטיעון הכלכלי הפראגמטי, הנשמע חלוש ואנוכי לעומת הטיעון החברתי והלאומי של מפלגות הפועלים באותה תקופה.

ציבור האיכרים נחשב גם כציבור 'אילם', שלא היטיב לבטא את עצמו ולא השאיר אחריו ספרות חשובה. אולם, בעיתונות בן-יהודה התבלטו איכרים אחדים שהיו בעלי כושר התבטאות, אשר עשו מאמץ להעניק לעמדתם צביון של השקפת-עולם רחבה. 'דרומי', איכר בן מושבה דרומית, כתב מאמר בשני המשכים שבו ניסה לנסח את עמדת האיכרים כאידיאולוגיה. לשם כך לא די היה להאשים את הפועלים המאורגנים בבטלנות, בחוסר יציבות, באי-נכונות לעסוק בעבודה קשה וכדו'. תיאורם של הפועלים כ'הולכי בטל', עמד בניגוד בולט לדימוי המקובל של הפועלים כ'כובשי העבודה' העושים כל מאמץ פיזי ורוחני אפשרי כדי להסתגל לתנאי העבודה הקשה כדרך לתמורה מהפכנית במעמד האישי והלאומי. לכן ביקש 'דרומי' להעלות גם גימוקים מהתחום החברתי, וכתב שעולי העלייה החלוצית הביאו איתם לארץ-ישראל רעיונות חברתיים הרווחים ברוסיה, אך אינם מתאימים למצב בארץ-ישראל. 'בכל ארצות אירופה אנו דורשים משפט צדק, שוויון זכויות. ברוסיה יצאו הרבה מאחינו למות על שדי המרד על דרישת הזכויות השוות ובבואנו לארצנו גרחיב את הדעה של גזל זכויות ועוות משפט? היתכן כדבר הזה? בארץ אבותינו אנו בצרות עין לפועלים אחרים?'¹⁷ בעל המאמר תקף בחריפות את השקפתה של העלייה השנייה בדבר חיוניותו ומרכזיותו של מעמד פועלים שכירים, וטען כי הפיתרון הכלכלי הטוב ביותר יהיה להפוך את העולים לאיכרים זעירים בעצמם. מול פועלי העלייה השנייה הציבו האיכרים את הפועלים 'הישנים', החסרים אידיאולוגיה מעמדית ומהפכנית. מאמר בלתי חתום אחר בעיתון 'החרות' מראשית תרע"ד טען כי לאיכרים בארץ-ישראל יש עסק עם צעירים 'שבראו להם תיאוריות שאין להם שום שורש בחיים'¹⁸. אחד המייצגים הנאמנים ביותר אולי של עמדת האיכרים כלפי תנועת העבודה בראשיתה היה הביל"ויי הוותיק מנשה מאירוביץ', שזחתם על מאמריו בשם 'מוקני היישוב'. מאירוביץ' טען שעיתוני הפועלים מסעירים בכוונה תחילה את הרוחות סביב שאלת

17 דרומי, 'שאלת הפועלים', 'הצבי', ו' בתשרי תרס"ט.

18 'דברים כהויתם', 'החרות', י"א בחשוון תרע"ד (11.11.1913).

התעסוקה ומעוררים 'מלחמת מעמדות', תוך גילוי יחס של בוז כלפי אנשי העלייה הראשונה — שהקריבו קרבנות אישיים לא פחות מעולי העלייה השנייה. 'קרבנות!... וכי אין קרבנות החלוצים הראשונים בפתח-תקוה, ראשון-לציון, גדרה, חדרה, יסוד-המעלה, משמר-הירדן וכו' — גחשבים לקרבנות! ¹⁹ מאירוביץ' טען כי עולי העלייה הראשונה ראו בעבודה החקלאית השכירה שלב מעבר לפני הפיכתם לבעלי אדמה, ואילו לעומתם רואים פועלי העלייה השנייה בעבודה החקלאית שלב מעבר — אך לא לקראת הפיכתם לאיכרים זעירים. המאבק 'לעבודה עברית' יותר מאשר הוא מאבק כלכלי הוא מאבק פוליטי מצידם של פועלי העלייה השנייה. אשר לבחינה הכלכלית, מאירוביץ' לא דחה את הטענה, ששכר העבודה המשולם לפועל היהודי אינו מספיק. אבל, טען, אין בכוחם של האיכרים לשלם יותר, ויש על כן צורך להקים קרן ציבורית, שתשלם לפועלים את ההפרש שבין השכר תמורת עבודה לבין ההכנסה הדרושה לשם קיום רמת-חיים הוגנת ²⁰. שיפור תנאי השכר יהיה אפשרי רק אם הפועלים יוכיחו יותר יעילות ובכך יסייעו לרווחיותו של המשק החקלאי ²¹. כל עוד רואים הפועלים את האיכרים כיסוד מנצל ורקוב, שיש להילחם בו עד חרמה, יביטו האיכרים על הפועלים כעל 'צלם בלהות' ואי-אפשר יהיה להגיע לכלל הבנה הדדית בין שני הצדדים. מאמרו של מאירוביץ' עוררו תגובות רבות מצד המצדדים בעמדתם של הפועלים.

בעקבות סכסוך עם מערכת 'הפועל הצעיר' (אחרי 1913), היה גם משה סמילנסקי, איש ציבור ואיכר, ברי-פלוגתא חריף של מפלגות הפועלים. סמילנסקי דרש מהפועלים להסתפק בשכר נמוך, ומחציבוריות היהודית הכללית (כלומר 'חובבי ציון') ביקש לסבסד את שכר העבודה של הפועל על-מנת שיוכל להתפרנס בכבוד ²². סמילנסקי לא התנגד לעבודה עברית וסבר כי יש להגדיל את חלקם של הפועלים היהודים במושבות אך דחה את התביעה לעבודה עברית בלעדית. כמו האיכרים האחרים תלה את קולר הסכסוך בתכונותיהם השליליות של הפועלים עצמם ²³. בעקבות מאירוביץ' ראה במאבק לעבודה עברית סיסמה ומאבק פוליטי יותר מאשר מאבק כלכלי ולאומי; זהו 'תכסיס מפלגתי' — פסק ²⁴. סמילנסקי לא חסך את שבט ביקורתו מן האיכרים אך אף-על-פי-כן ראה מוצא למשבר רק בהפיכתם של הפועלים לבעלי משק-עזר ולבעלי משפחות.

בחודש אלול תרע"ג פרסם סמילנסקי ב'החרות' סדרת מאמרים גדולה בשם 'עם זרם המליצה, ובהם הגיב על מאמרו של האגרונום א' ציוני (וילקנסקי), שהתפרסם ב'הפועל

19 מוקני הישוב, 'כתבה מראשון-לציון', 'האור', י"ט בטבת תרע"ב; 'לקרובים ולרחוקים'. מכתב א ל'החרות', כ"ו בניסן תרע"ד (22.4.1914) ומכתב ב, שם, ה' באייר תרע"ד (1.5.1914).

20 שם, מכתב ג, ד' בסיוון תרע"ד (29.5.1914).

21 מ ס-ק, 'לשאלות הרגע', 'החרות', י"ב באב תרע"ג (15.8.1913).

22 סמילנסקי, 'לשאלת העבודה העברית', 'החרות', ח' באייר תרע"ד (4.5.1914).

23 שם.

הצעיר²⁴. סדרת מאמרים זאת היתה למעשה אפולוגטיקה על דרכה של האיכרות הפרטית בארץ-ישראל. סמילנסקי דחה במאמריו את הטענה כאילו הפועל העברי בארץ-ישראל אינו זוכה לפרנסה מן התעסוקה במטעים וקבע, כי מאות פועלים במושבות מתקיימים מידי הקפיטל של האיכרים. סמילנסקי גם דחה את טענתו של וילקנסקי שיש מקום לעודד בארץ-ישראל רק את האיכרות הפרטית הזעירה שבה מעבד האיכר את נחלתו במו-ידי. איכרות זעירה יקרה מהמשק הגדול ואי-אפשר בתנאים הקיימים לייסד איכרות מעין זו בארץ-ישראל²⁵. לדעתו יש עתיד בארץ-ישראל רק לאיכרות הגדולה. גם ההתיישבות בעין-גנים אינה מתכללת מפירותיה העצמאיים אלא משכר העבודה של המתישבים העובדים ב'משק הקפיטליסטי' של פתח-תקוה. דגניה אינה יכולה למשוך אליה קפיטל — ואילו פתח-תקוה יכולה!²⁶ מכאן ביקורתו של סמילנסקי על המשרד הארצישראלי בראשות

ד"ר א' רופין ועל הפניית משאביה של התנועה הציונית לחוות החקלאיות השיתופיות. ברם, בעיתונות הארצישראלית הכללית התפרסמו גם מאמרים של איכרים שצדדו בעלייה השנייה העובדת. כזה למשל היה יצחק באראג, שבשנת תרע"ב (1912) כתב למערכת 'האור': 'אני נחשב פה לאחד מבעלי האחוזות שיש לי אחוזה הגונה בארץ-ישראל. לפני שנתיים וחצי כשבאתי הנה, קניתי את הפרדס של איוב אפנדי והתחלתי לשכלל אותו, ועתה הפרדס שלי הוא אחד מהפרדסים הגדולים בארץ-ישראל, והיתה בו עבודה רבה, ועבדו אצלי כל השנה הראשונה בכל יום ויום יותר משלושים פועלים יהודים, בשנה השנייה התמעטה העבודה ועבדו אצלי בכל יום עשרים פועל והשנה, השלישית, ג"כ פועלים יהודיים כפי הצורך'.

לדעת הכותב אי-אפשר לקבל את הכינוי 'יהפים' שהודבק לפועלים על-ידי מרדכי בן הלל הכהן, משום ש'בזיעת אפם ובכשרות הרווחו את הכסף ששילמתי להם. אמנם יש ביניהם פועלים יותר מוכשרים לעבודה וקצתם לא כל כך מוכשרים, אבל שום אחד מהם אינו ראוי חו"ש להיקרא בשם 'יהפים' ומה גם לכוון את השם נגד כל הכלל ולקרא אותם בשם 'אוכלים ואינם עושים'!²⁷ דברי סניגוריה כאלה מופיעים בעיתונות הארצישראלית במשך כל התקופה ומוכיחים, שציבור האיכרים לא היה מאוחד כולו בביקורת נגד 'העלייה השנייה העובדת'. בעוד המבקרים מצאו להם נימוקים שונים בתחום הכלכלי, החברתי או הלאומי²⁸, כשהנימוק הכלכלי היה הנימוק החזק והמכריע מכולם, הרי חלק מציבור האיכרים מצא באנשי העלייה השנייה נקודות זכות רבות.

24 א' ציוני, 'הצפייה לקפיטליזם', 'הפועל הצעיר', מס' 35, ט"ו בסיוון תרע"ג.
25 משה סמילנסקי, 'עם זרם המליצה', 'החרות', ח' באלול תרע"ג (7.9.1913). ושם, י' באלול תרע"ג (12.9.1913), וי"ג באלול תרע"ג (15.9.1913).
26 שם, י"ג באלול תרע"ג.
27 יצחק באראג, 'מכתב למערכת', 'האור', כ"א באדר תרע"ב.
28 ראה דן גלעד, 'עמדת האיכרים בשאלת העבודה העברית', 'בדרך', שנה ג, דצמבר 1970 — כסלו תשל"א, עמ' 70, המסכם את טיעוני האיכרים.

עמדת האינטליגנציה בתל-אביב—יפו

בתקופת העלייה השנייה התרכזה ביפו ובתל-אביב קבוצה של עסקנים פוליטיים ואינטליגנציה-ציונית, חלקם עסקנים ותיקים של 'חיבת ציון', חלקם סופרים ועיתונאים, שהשפעתם על הציבוריות היהודית היתה רבה. גם תגובותיהם ועמדותיהם מצאו בדרך-כלל ביטוי מעל דפי העיתונות הארצישראלית הכללית. עסקנים אלה גיצבו משני עברי המיתרס. מאיר דיזנגוף, למשל, נמנה עם מבקריה של 'העלייה השנייה העובדת' וכתב שאין לסמוך על הפועלים היהודים. ואכן, יחסיו עם מפלגות הפועלים היו בדרך-כלל קשים.²⁹ לעומתו התייחס העיתונאי והסופר יהושע ברזילי (אייזנשטט) בחיוב לתנועת הפועלים בראשיתה ובמאמרו הרבים שפרסם בעיתונות של בן-יהודה ראה בעימות בין איכרים לפועלים תוצאה הנובעת מרצונו של הפועל היהודי החדש להשתחרר מאפוטרופסתו של גותן העבודה.³⁰ ברזילי עקב באזהרה אחרי הגיסיון במרחביה ותמך בסיוע הכספי שהעניקה התנועה הציונית להתיישבות השיתופית.³¹ הסופר מרדכי בן הלל הכהן גקט ביחס דו-משמעי. בתחילתה של העלייה השנייה היה בן הלל הכהן אחד מאותם עסקנים היישוב שניסו להפיג את המתח בין האיכרים והפועלים.³² אך לא ארכו הימים והוא הפך להיות מתנגד קיצוני וחריף ביותר של תנועת העבודה. מאמרו 'הפועלים הבטלים' היה התקפת-מחץ על קווי-אופי שונים של הפועלים ועל 'בזבוז' כספי הציבור היהודי. את פועלי העלייה השנייה תיאר כפועלים 'מלאכותיים' שאין להם סיכוי להיקלט בעבודה ואינם מתאימים לארץ-ישראל. רובם הם, לדעתו, 'צעירים יהודים אקסטרנים שונים, פקדי מסחר, אומנים שטעמו טעם השכלה וחטאים פוליטיים, מומחים להשפה באספות המונים, מסדרי שביתות, אלה הם הצעירים אשר מקצתם באו מאות אחדות גם לארץ-ישראל. לא געגועים לאומיים לא שאיפות ליצירה לאומית בארץ-ישראל הביאו אלה הלום, כי הם הלכו אל כל אשר נשואם עיניהם, כאשר מטרתם העיקרית היתה — לעזוב את זאת הארץ!'.³³ 'עברית', טען, איננה תכונה הצריכה לזכות פועל ביתרון כלשהו בתנאי העבודה ושכר העבודה. מרדכי בן הלל הכהן לא הסתפק בהתקפה על תכונותיהם של הפועלים ותקף גם את התוות הלאומיות. על מאמרו זה נענה בתגובה בוטה מעטו של יוסף אהרונוביץ'.³⁴ הצטרף לוויכוח גם הסופר והעיתונאי ק"ל סילמן, שראה בעין רעה את התעסקותו של היישוב החדש והצעיר בפולמוס מר ועכור זה.³⁵ סילמן תקף את סגנונו של הכהן ואת סגנון תשובתו

29 דיזנגוף, 'לשאלת הפועלים', 'הצבי', ו' בתשרי תרס"ט.

30 יהושע ברזילי, 'פלגנין דבוריה (על השאלה הזמורה)', 'הצבי', י"ד בכסלו תרס"ט.

31 הנ"ל, 'עת לעשות', 'האור', י' באלול תר"ע.

32 מרדכי בן הלל הכהן, 'מכתב אל המערכת!', 'הצבי', כ"ה בתשרי תרס"ט.

33 הנ"ל, 'באין פתרון', 'הצפירה', גל' רפד—רפה.

34 'אהרונוביץ', 'באין בושה', 'האור', כ"ח בטבת תרע"ב.

35 ק"ל סילמן, 'באין ... כמה דברים', 'האור', ו' בשבט תרע"ב.

של אהרונוביץ, שעשה עפר ואפר מבר־הפלוגתא שלו. סילמן טען, לגופו של עניין, כי גם רבים מה'בורגנים' והעסקנים בארץ־ישראל אוכלי 'לחם חסד' הם — אם מתאים כינוי זה לפועלים. בן הלל הכהן חטא, לדעת סילמן, בכך שתיאר רק את הצדדים השליליים והתעלם מהצדדים החיוביים החשובים ב'עלייה השנייה העובדת'³⁶. עם זאת סבר, כי הדרך שבה מתייחסים מנהיגי הפועלים אל האיכרים מעוררת בהכרח תגובה חריפה מצד אלה האחרונים וסניגוריהם. ואכן, הרבה מדברי הביקורת של העסקנים בעיר נגד מפלגות הפועלים נבעה מהצורך להתגונן מפני יחס הבוז והביטול שבו התייחסו אנשי 'העלייה העובדת' ל'ציבורים אחרים ביישוב'. 'העלייה השנייה העובדת' רואה עצמה כתופעה חברתית לאומית חדשה, ובציבוריות האחרת רואה ציבור של 'יישוב ישן' הנחי על החלוקה. אולם עמדה זו לא מפריעה ל'הפועל הצעיר', סגט א"מ היימן ב'החרות', ליזום מפעל של התרמות להקמת דפוס 'הפועל הצעיר'³⁷.

לרשימת עסקנים זאת יש להוסיף גם את ר' בנימין (יהושע פלדמן־רדלר) אשר במאמריו הרבים, שהתפרסמו בעיתונות של בן־יהודה וב'החרות' הביע הזדהות עקרונית עם רעיונות אנשי העלייה השנייה וביקר את האיכרים. הנקודה היחידה שבה מתח ר' בנימין ביקורת על הפועלים היתה כלפי יחסם ל'שאלה הערבית'³⁸.

בקרב עסקני העיר נמצאו אפוא עמדות שונות ומגוונות אך ניתן לחלקם לשתי קבוצות ראשיות: הקבוצה האחת של מתנגדי תנועת העבודה שבראשה עמדו ראש ועד תל־אביב מאיר דיזנגוף והסופר והעסקן מרדכי בן הלל הכהן, והקבוצה השנייה של אוהדי תנועת העבודה, שכללה את העיתונאים ברזילי, ק"ל סילמן ואברהם לחדויפול. על אלה יש להוסיף את הקבוצה הגדולה והולכת של סופרים, עסקנים ואנשי רוח אשר הזדהו בצורה ישירה והדוקה מאוד עם תנועת העבודה בארץ־ישראל. חלוקה זו בתוך מעמד האינטליגנציה ואנשי התרבות בארץ־ישראל נמשכה גם בתקופה המאוחרת יותר. אשר לעמדת עיתוני בן־יהודה — זו החלה להשתנות לאחר שבנו איתמר בן אב"י נטל על עצמו את האחריות לעיתונים. העיתונות הארצישראלית הכללית — ובראשה 'דואר היום' — הפכה לבמה המרכזית של מקטרגי תנועת הפועלים הארצישראלית ואויביה. בתקופתו של בן־יהודה נשמרו רוח של אהדה לפועלים ופתיחות שהפכה את עיתונות בן־יהודה ו'החרות' לאספקלריה מרכזית להלכ־הרוח ולמגמות השונות שרווחו בציבוריות היהודית ביישוב החדש.

מעמדה המרכזי של תנועת העבודה הארצישראלית בתקופת העלייה השנייה מתאשר

36 שם.

37 א"מ הימן, 'מאי מטאטא?', 'החרות', כ"ז בטבת תרע"א (27.1.1911).

38 ר' בנימין, 'הם', 'הארץ', י' בחשוון תרע"ב; 'בשעת קריאה', 'החרות', ח' באב תרע"ג (11.8.1913) ועוד.

מקריאה בעיתונות הארצישראלית הכללית, אך יחסה של הציבוריות היהודית הלא-חלוצית בארץ-ישראל לעלייה החלוצית הופך באמצעותה לבהיר יותר ושלם יותר. גם מבקריה הקיצוניים ביותר של תנועת הפועלים לא יכלו להתעלם מהגורם החברתי החדש ובעל היומרות, שהתסיס את ארץ-ישראל וביקש להעניק להתפתחות זההיסטורית והחברתית שלה כיוון חדש.

ביבליוגרפיה נבחרת

- חיבור זה מתבסס על עבודתי 'השתקפותה של תנועת העבודה בעתונות הכללית בארץ-ישראל בשנים 1904–1941', שנכתב כעבודה מ"א בהדרכת פרופ' יהודה סלוצקי, דצמבר 1972. מלבד העיתונות של אותה תקופה מן הראוי לעיין בספרים ובחיבורים הבאים:
- דוד יודלוביץ (עורך), קובץ מאמרים לדברי ימי העתונות בארץ-ישראל, יוצא לאור על-ידי ועד התערוכה לעתונות הארצישראלית, קובץ א, תל-אביב תרצ"ה.
- גצל קרסל, תולדות העתונות העברית בארץ ישראל, הוצאת הספריה הציונית על-יד ההסתדרות הציונית, ירושלים תשכ"ד.
- גליה ירדני, העתונות העברית בארץ-ישראל בשנים 1863–1904, הוצאת הקיבוץ המאוחד ואוניברסיטת תל-אביב, תשכ"ט.
- דן גלעדי, עמדת האכרים בשאלת העבודה העברית, 'בדרך', כתבים לחקר תנועת הפועלים היהודית. הוצאת בית ברוך לין, שנה ג, דצמבר 1970 — כסלו תשל"א.
- משה ברסלבסקי (ברסלבי), פועלים וארגונותם בעלייה הראשונה (קורות ומקורות), הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשכ"א.
- משה סמילנסקי, בצל הפרדסים, תל-אביב תשל"ד.
- ישראל קולת, 'אידיאולוגיה ומציאות בתנועת העבודה בארץ-ישראל — 1905–1919', עבודה דוקטור, ירושלים תשכ"ד.

אליעזר בן־יהודה ותחיית הלשון העברית

יעקב פלמן

משתתפים בדיון :

ראובן סיוון

עוזי אורנן

חיים רבין

תרומתו של אליעזר בן-יהודה לתחיית הלשון העברית

יעקב פלמן

אליעזר בן-יהודה

תחיית הלשון העברית נחשבת לאחת התופעות הבולטות ביותר בהיסטוריה המודרנית של הבלשנות. אמנם היו נסיונות אחרים להחייאת שפה, כגון בשפה האירית, אבל זה היה ניסיון בלתי מוצלח להפוך את האירית, שהיתה שגורה בפי מספר קטן של דייגים וכפריים באירלנד, לשפה הלאומית של המדינה במקום האנגלית. דוגמאות אחרות הן מספר לשונות בכמה מארצות אפריקה ואסיה, שם משתדלים לפתח שפות, שעד כה היו מדוברות בלבד, ולהפכן גם לשפות של ספרות ומדע. מבחינות אחדות דומה תחיית העברית לתחיית הלשונות האלה, אלא שהיא שונה מהן במהותה.

העברית : שפה חיה למחצה

תחיית העברית פירושה תמורה בלשון, שקודם לכן היתה לשון של כתב בלבד ואשר הפכה ללשון דיבור. אולם העברית לא היתה מעולם 'שפה מתה' ממש, כמו החיתית והאכדית היום. אף-על-פי שפסקה להיות לשון מדוברת בשנים 200—300 לספירה בקירוב, המשיכה לחיות ואף להתפתח כלשון-כתב — בשירה, בפילוסופיה, במדע וברפואה. בקהילות יהודיות שונות בגלות כתבו מכתבים ומסמכים קהילתיים בעברית. אחרי שנת 900 לספירה שימשה העברית בכל הגלויות לצרכים כאלה. היו גלויות שהשתמשו אך ורק בעברית לצורכי כתיבה ולא ידעו לכתוב בשפה אחרת.

ואולם לא בכתיבה בלבד חייתה העברית. היא המשיכה את חייה גם כשפה מדוברת, אם

כי לרוב רק לעת מצוא. כך ידוע לנו, כי בשעה שיהודים מארצות שונות נפגשו ולא היתה להם שפה משותפת, הם דיברו עברית. הכמים דרשו דרשות בבתי-הכנסת בשפה העברית, היו יהודים שדיברו עברית בשבתות ובתגים והיו יהודים שדיברו עברית כדי שהגויים לא יבינו אותם, אולם בשום מקרה לא היתה העברית שפת הדיבור היומיומי. היהודים דיברו בלשון המקום שבו חיו, ותיבלו אותה במלים עבריות וארמיות (או ששמרו על שפות שהביאו איתם מארץ מוצאם, דרך משל: היידיש באירופה המרכזית והמזרחית הגיעה מאזור הריין שבגרמניה; הלאדינו המדוברת בבאלקאנים ובמזרח-התיכון הובאה מספרד).

אפשר לומר אפוא, כי משנת 200–300 לסה"נ ועד תחילת העברית בתקופת בן-יהודה היתה העברית שפה חיה למחצה, הווי אומר: שפה כתובה בצדן של שפות מדוברות. מצב זה, הקרוי דיגלוסיה, אפייני לימי-הביניים. בימי-הביניים היתה זו תופעה רגילה: בדרך-כלל לא היתה השפה המדוברת בשימוש בכתב, והשפה הכתובה לא היתה מדוברת. שפת הכתב היתה שפה קלאסית בעלת יוקרה תרבותית-היסטורית, שהשתמשו בה כ-*lingua franca* באזור רחב, שבדרך-כלל היה אזור של דת מסוימת. כך אפשר לדבר על הלאטינית באירופה הקאטולית, יוונית, ביזאנטית וסלאונית כנסייתית באירופה המזרחית האורתודוקסית, הערבית הקלאסית במזרח-התיכון ובאפריקה הצפונית, הסאנסקריט בהודו, הגעו בחשב וכדו'. הדוגמה הקרובה ביותר לעברית היא זו של הלאטינית, שהרי בימי-הביניים היו שתי אלה שפות-הכתב הראשיות של אירופה. מבין השפות שהזכרנו, היתה הלאטינית השפה הראשונה שנדחתה ופינתה מקומה לשפות האירופיות המדוברות. תהליך זה התחיל במאה הי"ד, בפרוס הרנסאנס, וכמעט נסתיים עד תום בסוף המאה הי"ז. בניגוד לכך הוסיפה העברית לשמש שפת הכתב של רוב היהודים, כמעט עד סוף המאה הי"ט בלא שתהיה לה שפה מתחרה. באמצע המאה הי"ט הלך וגדל מספר היהודים שהושפעו מן התנועות הלאומיות של אירופה, ובין היתר סיגלו לעצמם את השפות האירופיות הכתובות. כך אירע בין יהודי אירופה המערבית ובהלקים מסוימים (וביחוד העשירים) של הנער היהודי באירופה המזרחית; אבל האווירה הכללית היתה וזה בכל מקום. ההזדהות עם הלאומיות האירופית, שלפחות בחלקה היתה מבוססת על העקרון לפיו השפה המדוברת היא גם השפה הכתובה, וכי יש להרוס את מצב הדיגלוסיה (נוסף לקשיים הבולטים לכתוב עברית בנושאים מודרניים), גרמה לכך שסופרים אחדים טענו כי הגיע הזמן שעל העברית ללכת בעקבות הלאטינית ולמות גם כשפת כתב. מספר הסופרים והקוראים בשפה העברית הלך ופחת, וכמה מן הסופרים שכתבו עברית, עשו זאת רק למען אותם יהודים, שלא היה להם 'מזל', כביכול, ללמוד שפה אירופאית כתובה. עתידה של העברית נראה קודר.

סמולנסקין ובריהודה

בן התקופה ואפייני לה בקווים רבים הוא אליעזר בן־יהודה. הוא נולד ב־7 בינואר 1858 בעיירה הליטאית לודק. על ילדותו לא ידוע הרבה, אבל יש לשער שכרוב הילדים היהודים באותם ימים התחיל ללמוד עברית בגיל שלוש. כיוון שהצטיין בלימודיו, נשלח לאחר בריהמסווה לשיבה המקומית. כמו הרבה תלמידי ישיבה בא שם תחת השפעת ההשכלה, שנציגה היה משכיל מקומי בשם יוסף בלוקר. הלה קרא באוזניו של בן־יהודה מהספרות האירופאית המתורגמת לעברית. זאת היתה הפעם הראשונה בחייו שנוכח בן־יהודה לדעת, כי אפשר להשתמש בעברית בנושאים שאינם קשורים לענייני דת ומוסר, וכי גם עניינים חילוניים ואקטואליים יכולים להיות מובעים בה, כדוגמת כתיבתם של רומאנים מודרניים. בן־יהודה התחיל לנהל חיים כפולים: בחור ישיבה מצד אחד ומשכיל מצד שני. לאחר זמן נטש את הישיבה המקומית, על־מנת להרחיב את לימודיו. שוב התיידד עם משכיל, שעתיד היה להיות חותנו: שלמה נפתלי הירץ יונס. במשפחת יונס למד בן־יהודה את השפות האירופאיות הכתובות, שעתידות היו להיות בעלות חשיבות מכרעת בעבודתו הלשונית: צרפתית, גרמנית ורוסית. הוא נכנס לגימנזיום בדינבורג (כיום דובינסק), עיר חשובה ברוסיה הלבנה, כדי לרכוש חינוך מסודר ולזכות בתעודת הבגרות. אולם לאחר זמן קצר הצטרף לתנועת העם, 'הנארוניקים'. תנועה זאת הדגישה את השיבה לאדמה, את העלאת קרבו של האיכר הרוסי ואת האדרת העם הרוסי והשפה הרוסית. בן־יהודה הודהה עם המטרות האלה והמיר, כביכול, את זהותו היהודית בזהות רוסית. בכל זאת, כתב, הוקסם מן השפה העברית וקרא כל מה שיכול היה להשיג מספרות ההשכלה של אז. בייחוד השפיעו עליו המאמרים שנתפרסמו בכתב העת 'השחר'. כתב־עת זה היה הראשון שעסק בבעיות האקטואליות של היהודים. רבה במיוחד היתה השפעתו של פרץ סמולנסקין, עורך העיתון, על בן־יהודה בטענותיו על מהותו של העם היהודי. סמולנסקין טען כי העם היהודי אינו עם במשמעות הפוליטית הרגילה של המלה. ישראל הוא 'עם הרוח', 'עם הספר', ואין לו צורך באזור גיאוגרפי משותף ובממשלה אחת כדי לשמר על זהותו מהתבוללות בין הגויים; די לו בהכרה ובהרגשה של ההיסטוריה המשותפת. ההיסטוריה המשותפת הזאת היא ההיסטוריה, שעיקרה נמסר בתנ"ך, והשפה המשותפת היא שפת התנ"ך, העברית. העברית צריכה לחדש את נעוריה; הסופרים ואנשי הלשון צריכים לסגל אותה לחיים המודרניים ולהפיץ אותה בקרב העם היהודי כאמצעי חינוכי מודרני, שיעזור לעם להיטיב את גורלו.

'שאלה נכבדה'

כתוצאה מהצטרפותו לנארוניקים, מקריאת מאמריו של סמולנסקין ומהתרשמותו העזה מהקמתה של המדינה הבולגרית אחרי המלחמה הרוסית־תורכית בשנת 1878, התחיל בן־יהודה את הקאריירה הפובליציסטית שלו במאמר 'שאלה נכבדה', שנדפס ב'השחר'.

בשנת 1879. במאמר זה עסק בן־יהודה בשאלת מעמדם של היהודים באירופה בעת ההיא ובבעיית קיומם לעתיד. הוא טען כי אם העם הבולגרי נחשב ללאום, כי אז גם העם היהודי הינו לאום במובן האירופי של המלה, כלומר קיבוץ של אנשים בעל זכות קיום פוליטי עצמאי, היושב בארץ משלו ומדבר בשפתו שלו. אמנם, בניגוד לבולגריה, לא היתה ארץ היהודים, ארץ־ישראל, מיושבת יהודים רבים, ובניגוד לבולגרים הרי שפתם של היהודים, העברית, לא היתה שפה מדוברת. אבל בעיניו של בן־יהודה הצעיר והאידיאליסט, לא נראו אלה בעיות חמורות ביותר. לדעתו, על היהודים לעלות לארצם, ליישב אותה ולהתחיל לדבר בשפתם, שרבים מהם יודעים אותה, לפחות באופן פאסיבי.

בן־יהודה לא רק נאה דרש אלא גם נאה קיים. לאחר שנה וחצי של הכנות עלה ארצה בשנת 1881, התיישב בירושלים והתחיל לדבר עברית. כדי להבין את סיכויי ההצלחה של רעיון הדיבור העברי, מן הראוי לסקור את מצבן של ארץ־ישראל וירושלים באותם הימים. בשנת 1881 היתה ארץ־ישראל, מבחינה כלכלית ותרבותית, פרובינציה נידחת של האימפריה העות'מאנית — 'האיש החולה של אירופה' — שרק בחמישים השנים הקודמות התחילה להתעורר מתרדמתה. ישבו בה 24,000–28,000 יהודים בקירוב, וכמעט כולם בארבע הערים הקדושות: ירושלים, צפת, טבריה וחברון. כמחציתה של האוכלוסייה היהודית בארץ היתה מרוכזת בירושלים, והיא מנתה כ־54% מאוכלוסיית העיר כולה. ברור אפוא מדוע בחר בן־יהודה בירושלים כמקום מגוריו וכמוקד לפעילותו הלשונית.

בליל של שפות

אבל אף־על־פי שהיהודים היו רוב התושבים בעיר, הרי לאמיתו של דבר היתה הקהילה היהודית מפולגת לכמה תת־קהילות קטנות, שהתארגנו לפי ארץ מוצאם או אפילו לפעמים לפי עיר מוצאם. כל קהילה היתה עולם סגור, ובלשונו של בן־יהודה: 'עם שמש וכוכבים משלר'. כל קהילה התחרתה בחברתה בענייני דת: אנשיה התפללו בבתי־כנסת נפרדים, ילדיהם למדו בתלמודי־תורה נפרדים, אנשיה אף הלכו לבתי־דין נפרדים, ובמקרים קיצוניים אף לא הכירו באנשי הקהילות השונות כיהודים. כל קהילה נבדלה מחברתה בלבוש, באוכל, במנהגים, במסורות, ומה שחשוב לענייננו — בדיאלקט ובשפה. לפי דברי ישעיהו פרס¹ 'לא היתה שפה משותפת... לכלל היהודים יושבי ירושלים... הספרדים דיברו ספרדית־יהודית... המסתערים דיברו ערבית ארצישראלית, המערבים דיברו ערבית בניב של צפון־אפריקה, הקוקאזים — גרוגינית, יוצאי הצי־האיי קרים — תת־רית, והאשכנזים — יידיש בניביה השונים. הערבית היתה שפת הרחוב המשותפת לכל תושבי העיר העוסקים בעבודה ובמסחר, ואילו תלמידי־חכמים מבני העדות השונות כשנפגשו יחדיו דיברו בנייהם עברית בהברה הספרדית'.

1 ישעיהו פרס, מאה שנה בירושלים, ירושלים 1964, עמ' 29.

הבליל הלשוני היה אפייני לא ליהודי ירושלים בלבד. העיר כולה היתה תערובת רב־גונית של אנשים ושפות. אנו קוראים, דרך משל, בכתבה על העיר שהופיעה ב'המליץ' 48, 1893, עמ' 3: 'בצאתך החוצה ישאל אותך דבר ערבי בערבית, עוד איזה צעדים יפגשך צרפתי באיזו שאלה, תכנס לחנות ועליך לדבר אנגלית או טורכית או יוונית...'. הפיצול הזה הכביד, כמובן, על עבודת האיחוד הלשוני, שבן־יהודה רצה בו. גורם מכביד נוסף היתה בעובדה, שרבים מאנשי הקהילות היהודיות עלו לגור בירושלים כדי לברוח מהרעיונות הלאומיים והתילוניים, שבן־יהודה דגל בהם. מן הצד האחר היו גורמים שסייעו לבן־יהודה. למרות פיצול, השתייך הציבור היהודי בירושלים לאחת משתי קאטגוריות כלליות: ספרדים ואשכנזים. ואשר ללשון — אף־על־פי שירושלים היתה מרכז של כמה שפות ודיאלקטים, שלוש שפות ראשיות היו שגורות בפי יהודי העיר: יידיש היתה שפת האשכנזים, לאדינו היתה שפת הספרדים מארצות הבאלקאן ותורכיה, וערבית היתה שפת היהודים יוצאי המזרח־התיכון ואפריקה־הצפונית.

בנוסף לכך, ואולי גם הגורם החשוב ביותר — העברית היתה מדוברת בירושלים לפני בואו של בן־יהודה, והוא ידע זאת (אברהם משה לונץ סיפר לו על כך כששניהם היו מאושפנים בבית־חולים בפאריס). העברית היתה ה־lingua franca, בשעה שיוצאי קהילות שונות נפגשו בשוק או בהודמגיות דומות. השיחות בעברית התקיימו בין האשכנזים וספרדים, אבל גם בין קבוצות ספרדים שונות, שכן הלאדינו לא היתה ידועה לכולם, וגם ערבית דיברו בדיאלקטים שונים, כעדותו של אברהם יהודה²: 'כשהיה למשל ספרדי מחאלב נפגש עם ספרדי מסלוניקה, או אם ספרדי ממרוקו היה בא בחברת יהודי מבוכארה, היו מוכרחים לדבר בלשון הקדש'. אבל כשקבוצות שונות של אשכנזים נפגשו, הם דיברו יידיש, כי הדיאלקטים של היידיש היו דומים. כמו שראינו, היו ההודמגיות לפגישות בין קהילות יהודיות שונות מוגבלות, אולם הם היוו אבן־פינה לפעולת בן־יהודה. מבין כל המרכזים היהודיים בעולם, רק בירושלים היתה מסורת של דיבור בעברית, וכדברי בן־יהודה עצמו³: 'לי היה הדבר קצת יותר קל, מפני שהספרדים שידעו שאינני ספרדי, הלא הסכימו לזה שעם "אשכנזי" צריך לדבר בלה"ק. והאשכנזים, הנה קצתם לא ידעו מה אני, והספק שמא ספרדי אני הכשירני בעיניהם לדבר אתי בלה"ק'.

שבע דרכים להחייאת השפה

כזאת היתה ירושלים, שבה שקד בן־יהודה על מפעל חייו. מעניין, שראשית דרכו בתחייה היא גם זמנה של העלייה הראשונה. ואמנם בן־יהודה בא בקשרים עם אנשי העלייה הראשונה והשנייה, שעלו לארץ מחמת הפוגרומים במרכז־אירופה ובמזרח בשנות השמונים

2 אברהם יהודה, עבר וערב, גי'יורק 1946, עמ' 235.

3 אליעזר בן־יהודה, לוח אחיעבר, ו, 1918, עמ' 25.

והתשעים ואילך. אחוז ניכר מאנשי העליות האלה היו צעירים ובעלי אידיאלים, ברוב המקרים בוגרי בית-ספר תיכון או אוניברסיטה, שהחליטו להתחיל מחדש את חייהם בארץ האבות. רוב העולים האלה באו מן המעמד הבינוני וממשפחות מסורתיות, אבל לא התנגדו לזרמים המודרניים החילוניים. בני העליות הראשונות סייעו מאוד לבן-יהודה להגשים את רעיונותיו, משום שהיו פתוחים לרעיונות חדשים כרעיון תחיית השפה, והיו מסוגלים ללמוד את השפה במידה מספקת גם אם לא ידעו קודם לכן. הם היו עתידים להוריש את השפה החדשה לילדיהם במשפחות שהקימו בארץ החדשה, וכך עתידה היתה העברית לקום לתחייה מפי עוללים ויונקים.

ירושלים והמושבות, שני גורמים חשובים בתחייה, ושני קטבים: היישוב השמרני, המבוגר ביחס המפוצל; ובני העליות, הפתוחים, בעלי האידיאלים והצעירים. על רקע זה החל בן-יהודה פרעל למען התחייה העברית, במובן המקובל של המלה. התבוננות בפעול מגלה שבע דרכים, באמצעותן ביקש להגשים את התחייה.

● יצירת המשפחה העברית הראשונה: כבר לפני בואו ארצה החליט בן-יהודה לדבר עברית, ועברית בלבד, עם כל יהודי שיפגוש. היה זה לאחר שעלה בידו לשוחח שיחה ארוכה וממושכת בעברית. ככל שידוע לנו היה בן שיחו הראשון גדליה זליקוביץ או מרדכי זונדלמן. השיחה התנתלה בבית-קפה ברובע מונטמרט בפאריס. ואמנם, עוד בחוץ-לארץ דיבר בהצלחה רבה עברית עם כמה מידידיו ומכריו, ובעלותו ארצה היתה העברית שבפיו לשונו היחידה. הדבר לא היה קשה לו במיוחד, פרט למחסור שהורגש במלים בתחומים מסוימים. בן-יהודה מספר בהתלהבות על שיחותיו הראשונות בעברית כאשר ירד מן האניה ביפו ודיבר עם חלפן יהודי, עם בעל בית-מלון יהודי ועם עגלון יהודי; כלומר, עם אנשים פשוטים שדיברו עברית, אמנם קצת מגומגמת ובשגיאות, אבל באופן טבעי ובדרך די שוטפת וחיה. אולם בן-יהודה רצה שיהודי ארץ-ישראל ידברו עברית בכל עת. ולכן, כשנולד בנו הראשון בשנת 1882, בן-ציון בן-יהודה או בשמו הידוע יותר איתמר בן-אב"י, הכריזה בן-יהודה את אשתו לגדל את הילד כילד העברי הראשון, דהיינו כילד הראשון שישמע עברית כשפת הבית היום-יומית, התמידית והרגילה מזה אלף שש מאות שנה ויותר. לדעת בן-יהודה היתה זאת ההלטה חשובה ביותר וסמלית לעתיד התחייה, כי אם נמצא ילד בבית על ההורים ועל האנשים בבית לדבר עברית בטבעיות ובשטף, ולשוחח על דברים יום-יומיים ביותר. וכשהתחיל הילד לדבר, תמצא לבן-יהודה ההוכחה, שהתחייה המלאה של העברית אפשרית. כדבריו⁴: 'אם עלולה לשון שחולה מהיות מדוברת ולא נשאר ממנה אלא מה שנשאר לנו מלשוננו, לשוב להיות לשון הדיבור היחיד בכל צרכי החיים, אין מקום לפקפק אם יכול תוכל להיות לשון מדוברת גם לציבור'. וכך אמנם אירע.

4 מבוא למילון בן-יהודה, עמ' 3.

איתמר בן־אב"י מתאר באוטוביוגרפיה שלו כיצד החל לדבר בגיל מאוחר, בגיל ארבע. אמו לא יכלה לעמוד באזהרתו של בן־יהודה לדבר עם הילד רק עברית. יום אחד, כשבן־יהודה יצא מן הבית לנסוע ליפו, שרה לילד שירי־ערש ברוסית. במקרה היה בן־יהודה אנוס לשוב לביתו משום שהכבישים היו חסומים. עוד בהיותו מחוץ לבית, שמע את הרוסית. הוא פרץ הביתה ומרוב כעסו על אשתו שבר את השולחן בחדרו. ואיתמר מספר: 'בתוך הוצעו הגדול שעבר עלי בראותי את אבי ברוגזו ואת אמי בצערה ובבכייה, הוסר האלם מעל שפתי והדיבר בא אל פי'.

אכן, הימצאותו של הילד העלתה את הצורך למצוא מלים עבריות מתאימות לעניינים הקשורים לחייו. כך נוצרו מלים עבריות חדשות, כגון: בובה, גלידה, ריבת, חביתה, ממחטה, מגבת, אופניים וכו'. וכך ככל שגדל הילד והתפתח, הלכה והתפתחה גם השפה העברית בעושר מליה וביכולת ההבעה. ואמנם, כשנסע בן־יהודה לרוסיה בשנת 1887 והתארח בביתו של ד"ר אהרן מזיא, אחד מתומכי רעיון התחייה, כבר ידע לכנות בשם את כל הכלים והמאכלים שהיו על שולחנו של מזיא, דבר שנחשב כבלתי־אפשרי באירופה של ימיו.

בין כך ובין כך, דיבורו של איתמר עשה רושם גדול בירושלים, וארבע משפחות נוספות החליטו אף הן לדבר עברית, אלה שבן־יהודה מכנה אותן 'ארבעת הראשונים': משפחות דוד יודליביץ, יוסף מיוחס, יהודה גרובסקי ואריה הורביץ.

דרך זאת של יצירת משפחות דוברות עברית היתה הצלחה, אבל לא הצלחה מלאה, שכן בן־יהודה חי בירושלים. לו היה גר במקום מרכזי יותר בארץ, למשל, במושבות שהוקמו על ידי בני העלייה הראשונה, או ביפו, יש להניח שנסיונו היה יכול להשפיע על יותר מארבע משפחות. בן־יהודה נכשל למעשה בירושלים, שהרי ידוע, לפי עדותו של יצחק בן־צבי, כי בשנת 1902 אפתה אשתו השנייה של בן־יהודה עוגה למשפחה העשירית בירושלים, שהחליטה לדבר עברית. ולפי סקר, שנערך על ידי הבריטים בשנת 1916, רק כאחוז אחד מיהודי העיר דיברו עברית כשפת יום־יום.

● הקריאה לנוער בגולת ובחברה המקומית: בן־יהודה פרסם מאמרים בעיתון הירושלמי 'החבצלת', והמשיך גם לפרסם מאמרים בעיתונים עבריים באירופה על הצורך בתחיית השפה בתוך המסגרת הכללית של תחיית העם. בן־יהודה פנה במאמרים אלה בעיקר אל הנוער היהודי, מתוך רצונו ללכדו סביב דגל התחייה. הוא סבר שיש סיכויים טובים להגשמת התחייה. היתה מסורת של עברית מדוברת בירושלים; היהודים היו גוף סגור ומחוסן פחות או יותר מהשפעות חיצוניות לא־יהודיות. בארץ־ישראל לא שלטה שפה קבועה אחת, שכן תושביה לא היו חייבים בידיעת התורכית או הערבית. המצב

5 איתמר בן־אב"י, עם שהר עצמאותנו, ב, ירושלים 1961, עמ' 18.

היה אפוא בשל לתחייה עברית. אבל בן־יהודה חשש שמא השעה אינה גוחה ליהודים. הוא הרגיש שהתמוטטות האימפריה העות'מאנית הולכת וקרבת. כשהדבר יתרחש תיכנסנה צרפת ובריטניה לאזור, הארץ תחולק בין האוכלוסים שיחשבו כעמים בעיני מדינות המערב, ואמת־מדה חשובה לעם במובן האירופי הינה שפה משותפת. לשונו של העם הערבי ותרבותו כבר התלו להתעורר בשנות השמונים, ואם היהודים לא יתעוררו מהר, תהיינה תקוות התחייה לשווא. ולכן כתב בן־יהודה: 'עוד לא היתה עת לישראל מיום צאתו מארצו אשר האחדות היתה דרושה לו כיום. דבר גדול וכבד מאד עלינו לעשות הפעם, אשר לא בכח איש אחד ואף לא בכח אלפי אנשים יעשה, כי אם בכח כל העם כולו. אך האחדות הזאת לא תהיה לו בלתי אם שפה אחת ידבר, ושפה אחת מבלעדי שפת אבותיו לא תתן לו האחדות הזאת. ... רק בשפה העברית יחיה ישראל בארצו... אם הסכין לא גסכה מעט מעט לדבר עברית בשבתנו ובביתנו ובצאתנו השדה לטייל, בלכתנו בשוק לקנות כל מקנה ובישבנו בסוד מרעים, לא נצליח... ותקוננו אבדה... עתה די כח לשפה עברית, אם נחזקנה אנחנו, לשוב ולחיות בפי העם, אך בעוד שנים עשר מי ידע? ולכן בן־יהודה מסיים בהתלהבות: 'אתם הצעירים... התאחדו, התחברו, היו לאגודות, כוננו חברות להתחיות את שפתנו הנובלת בארץ אבותינו!'⁶

ואמנם נכונה הצלחה מסוימת למאמרו אלה של בן־יהודה. אנו יודעים, למשל, שהביל"ויים קראו את מאמרי בן־יהודה, התכתבו אתו לפני עלייתם ארצה, והתחברו אליו כשבאו ארצה. אבל בסופו של דבר היו לקריאותיו של בן־יהודה להתחיות את הארץ והלשון הדים קלושים בשנים הראשונות והגורליות של התחייה (שכן רק אלפים אחדים של יהודים באו ארצה או הורשו לעלות ארצה בשנים הראשונות האלה), ושאר הגווער היהודי המקומי, ובייחוד הירושלמי, נשאר אדיש רובו ככולו לרעיונותיו של בן־יהודה. הם, ובייחוד הוריהם, לא הבינו עדיין את המושג 'התחייה', בעיקר בהקשר הלאומי של בן־יהודה, ולכן לא תמכו בו.

• חברות לדיבור בעברית: כבר בשבועיים הראשונים לעלייתו ארצה השפיע בן־יהודה על יחיאל מיכל פינס, המשכיל היהודי של ירושלים דאז, שיסכים לדבר אך ורק עברית. כדי לעשות את הדיבור בעברית לשגור יותר ושכיח יותר, לפחות בחברת המשכילים, יסד בן־יהודה כבר בשנת 1882 עם כמה משכילים מקומיים (דוד ילין, ר' חיים הירשענוווק, נסים בכר ועוד) חברה לתחיית העם והלשון בשם 'תחיית ישראל'. בין התקנות של החברה אנו קוראים את התקנה הבאה בקשר לתחיית השפה: 'החברים היושבים בארץ־ישראל ידברו איש עם רעהו עברית בסוד החברה, בבית מועדה ואף בשוקים וברחובות ולא יתבוששו, גם ישימו לבם ללמד בניהם ובנותיהם וכל מרבית

6 'החבצלת', 26, 27, 28, 1882.

ביתם את השפה הזאת. אף תעמול החברה לצרפנה מסיגיה ובדילית ולעשותה מדברת בבתי התלמוד'.

אבל החברה הזאת של 'תחיית ישראל' לא הצליחה להשיג את מטרתה, שכן היישוב הירושלמי הכללי לא הסתכל עליה בעין אחדת, והממשלה התורכית חשדה ברעיונות הלאומיים הטמונים בה, ואסרה את קיומה בהכרזה עליה שהיא מנוגדת לחוק. רק בשנת 1889, כשבן־יהודה יסד חברה לדיבור עברי בלבד, בשם 'שפה ברורה', התירו אותה התורכים. אגף של חברה זו הריחו 'ועד הלשון'. החברה הזאת שימשה דוגמה משנת 1889 לחברות דומות, שקמו אחר־כך, ובייחוד במזרח־אירופה, ושכדוגמתן קיימות אפילו עד היום (למשל, בארצות הברית). החברות האלה עזרו לא מעט להפצת ידיעתה של העברית ושטף הדיבור בה בחוץ־לארץ, אבל על־פי מה שידוע לנו, לא הצליחה החברה הירושלמית של בן־יהודה בכך, והיו שקראו לה בלעג 'שפה ארורה'. אף בן־יהודה עצמו מודה: 'לא נכחד מקוראינו, כי פעולת הוועד (והחברה) ... לא היתה מה שהיתה צריכה להיות'.

● עברית בעברית בבתי הספר: בין הדרכים שבן־יהודה ניסה אותם כדי להתיות את העברית, זאת היתה הדרך החשובה ביותר, וגם בן־יהודה עצמו הודה בכך. כבר במאמרים הראשונים שכתב, כשעדיין היה בחוץ־לארץ (אלג'יר, 1879), הצביע על דרכי השרשת השפה הרוסית בקרב הצעירים ברוסיה, שרוסית לא היתה שפת־אמם. הדבר געשה על־ידי הכנסתה כשפת הלימוד בבתי־הספר. לפי אותו עקרון, הטיף בן־יהודה לכך, שהרבנים יפיצו את העברית כשפת הלימודים בין כותלי בתי־הספר בארץ. עורך העיתון 'החבצלת', ישראל דוב פרומקין, העריך רעיון זה כ'חלומי' (ein frummer Wunsch) אולם בן־יהודה הבין כי התחיה תצליח בייחוד, אם הדור הצעיר יתחיל לדבר עברית ושמא תהיה הצלחה זו תלויה רק בתנאי זה. ולכן, כשנסים בכך, מנהל בית־הספר 'תורה ומלאכה' של האליאנס הצרפתי בירושלים, הציע לו בשנת 1882 ללמד עברית בבית־הספר, ידע בן־יהודה לנצל את ההזדמנות. בכך הכיר בכך שהעברית הכרחית בבית־הספר שלו, כמו שטען בן־יהודה, שהרי בפעם הראשונה בהיסטוריה של ירושלים נמצאו ילדים אשכנזים וילדים ספרדים באותה כיתה עצמה ולא היתה שפה אחרת שתקשר ביניהם אלא העברית. בכך הסביר לבן־יהודה את שיטת הלימוד של עברית בעברית. זו היתה שיטה של לימוד ללא ביאורים וללא תרגום לשפת־האם של התלמידים. בשיטה זו כבר השתמשו בלימוד צרפתי, ואפילו השתמשו בה ללימוד עברית בבית־ספר של ה'אליאנס', שבכך ניהל קודם לכן בקושטא. בן־יהודה אמנם לימד רק כחצי שנה, שכן מטעמי בריאות היה אנוס לפרוש מן ההוראה, אבל ההוראה שלו בעברית הצליחה. אחרי חודשים אחדים של לימוד, ידעו ילדים בגיל שבע לפטפט עברית בשטף על נושאים של יום־יום, הקשורים באכילה ובשתייה (כגון: 'תן לי מים', 'אני רוצה לשתות'), לבוש,

● ועד הלשון: כדי לעזור לו בעבודתו המילונית מצד אחד, וכדי ליצור סמכות רשמית לפתרון בעיות שונות הקשורות בהתנהוות השפה הקמה לתחייה מצד שני, הקים בן-יהודה עם עוד שלושה משכילים ירושלמים (דוד ילין, ר' חיים הירשענובה, אברהם משה לונץ) בחנוכה תר"ץ (1889) ועד לשון. בשל סיבות ארגוניות-כספיות נתקיים הוועד הזה פחות מחצי שנה, והוקם מחדש רק בשנת 1904 מטעם אגודת המורים, כשמטרתו היתה לטפל בבעיות השפה בבתי-הספר בארץ. בעשר שנות פעולתו, עד פרוץ מלחמת-העולם הראשונה, עלה בידי הוועד להוציא מילונים תלקיים אחדים למקצועות בבתי-הספר (כגון אריתמטיקה, ביולוגיה, טבע, התעמלות) ולנושאים יום-יומיים אחדים (כגון תפירה, כלי-בישול, בגדים, רהיטים). כן הספיק הוועד לפסוק בבעיות אחדות בתחום המבטא, הכתיב והפיסוק.

אבל גם כאן אין לראות צעד חשוב לתחיית השפה, לפי שהוועד הוקם אמנם להלכה בשנת 1904, אך התחיל לפעול, בשל בעיות ארגוניות-כספיות, רק בשנת 1909, פרק מאוחר מאוד בתחייה. אך עצם העובדה, שבן-יהודה הקים ועד כזה, מוכיחה כי הלשון כבר הוחייתה, שמספר מספיק של אנשים כבר דיברו בה, שהרי הוועד הזה היה צריך רק לטפל בבעיות בלשניות, ולמלא פערים לקסיקאליים בלשון, אבל לא להתיות אותה במושגותה המקובלת של המלה.

מתברר אפוא שכל דרך מהדרכים שנקט בהן בן-יהודה כדי להחיות את הלשון העברית, לא הצליחה באופן מלא. ואף-על-פי-כן קמה התחייה הלשונית והיתה. העובדה שבן-יהודה ביסס את עבודתו בירושלים, במקום מרוחק מן האזורים החדשים בארץ, היוותה גורם לאי-הצלחה במפעל התחייה, לפי שרוב הפעילויות שהתרחשו בירושלים נכשלו בשלב הראשון, ורק בעוברן אל המושבות הצליחו. והנה יש כאן פאראדוקס מעניין, שהרי נדמה היה שבירושלים טמונים היו יסודות טובים מאוד לתחייה. גם מפני דעותי הפוליטיות והארגוניות, שהתנגדו לרוח זמנה של העלייה השנייה, נעשה בן-יהודה מבודד יותר מזרמי החיים החדשים, שקיבלו וביססו את תחיית השפה.

בן-יהודה לא החיה את העברית באופן ישיר, אבל הוא היה הראשון שבישא את הרעיון של הצורך הדחוף בתחייה, והוא היה הראשון שהראה את הקשר הקיים בין תחיית הלשון ותחיית עם. הוא גם היה הראשון שהגשים את רעיון התחייה בעצמו, בהמירו את לשונו בעברית. בשל כל אלה הפך בן-יהודה לסמל התחייה בעיני העם. ויותר מזה: הוא קבע את המסגרת בשבע הדרכים שלו שסקרנו לעיל, שבהן ילכו אחרים, וביחוד מורים, כדי להגשים את התחייה בעם. אפשר לסכם את תרומתו של בן-יהודה לתחיית העברית בדברי ססיל רות: 'Before Ben-Yehuda Jews could speak Hebrew, after him they did' (לפני בן-יהודה היהודים יכלו לדבר עברית; אחריו, הם דיברו בה).⁹ או בניסוחו

תרומתו של בן־יהודה לתחיית הלשון העברית

של בן־יהודה עצמו: 'לא על פי החשבון הקר, המדויק והאמתי, של האנשים המיושבים נעשות בעולם כל הפסיעות של הקדמה האנושית, של כל המהפכות הגדולות והקטנות. בכל דבר חדש, בכל פסיעה היותר קטנה על דרך כל קדמה, צריך שימצא איזה נחשון שיקפץ אל תוך הים באופן שאי־אפשר לו יותר לחזור בו'¹⁰. הנחשון הזה בתחיית הלשון העברית היה אליעזר בן־יהודה עצמו.

10 'הצבי', 86, 1908, עמ' 1—2.

העברית היתה לבן-יהודה לחם ולא שעשועים

ראובן סיוון

צדקה עשה הקב"ה עם העברית, שזימן לה את אליעזר בן-יהודה להחיותה, ודווקא את בן-יהודה, שלא היה חכם ומיושב וזהיר כסופרי הדור ומנהיגי בסוף המאה ה־ט, אלא לותם קנאי, שלא ידע פשרות ומעודו לא התיימש, שהקדיש את חייו, במלוא מובן המלה, למטרה אחת ויחידה: תחיית הדיבור העברי.

תנועת תחיית הדיבור העברי היתה במשך שנים לא מעטות תנועה של קומץ קטן, חסרת תמיכה עממית-ציבורית. לבן-יהודה כמעט שלא היו שותפים, ומתי-המעט שאיתם התחיל עזבוהו ברובם לנפשו. סופרי ישראל ומנהיגי התייחסו זמן ממושך בהססנות רבה, אם לא בשלילה, למפעלו. והמדובר באחד-העם ובלילינגבלום, בסוקולוב, בביאליק, במנדלי ובפרישמן ובעוד רבים וטובים. אף הרצל, אבי הציונות המדינית במשך תשע שנים סוערות, 1895—1904, שהיו שנות מבחן לתחיית הדיבור העברי, כמעט שלא נתן את דעתו לגורם מכריע זה בתחייה הלאומית.

אכן העברית היתה שעשועיהם של הסופרים והמשכילים בראשית תקופת חיבת-ציון, בשנות השמונים והתשעים למאה שעברה, ומגדר שעשועים לא יצאה, לפחות בחוץ-לארץ, עד הרחק לתוך המאה העשרים. לגבי בן-יהודה היה הדיבור העברי לחם, ולא שעשועים, לחם חוק, מטרה ואמצעי כאחד להתגשמות הציונות. כל אלה, המיושבים והמפוכחים, לא האמינו בהתגשמות חזון זה, ועל-כן במקרה הטוב — אם לא נלחמו בו — עמדו בצד לראות איך ייפול דבר, ורק אחר-כך הצטרפו מבוששים, בזה אחר זה, לתנועה הזאת, שראשיתה היתה מיצער ואחריתה שגתה מאוד.

הנאמנות הקנאית הזאת לרעיון האדמתי, כפי שכינה בן-יהודה את האופי המאטריאלי, שאינו 'שמימי', של רעיונו, שהיתה טבועה בגוף הרופף והשחפני, יכלה להפוך את הסטודנט, שניסה ללמוד רפואה, למנהיג ציוני עקשן, שהכניס מהפיכה גמורה בתפיסה המדינית, והוסיף את עקרון תחיית השפה לשני העקרונות — תחיית העם ותחיית הארץ — לתנועה הלאומית. ויותר מכך: צעיר זה, שחינוכו העברי היה מצומצם ביותר, הפך במהרה לבלשן העברי, רחב ידיעה ומעמיק חקר, משכמו ומעלה גבוה מכול, שהעלה במילונו הגדול, פרי מחקריו, כחצי מיליון מראי-מקום מספרות הלשון העברית לדורותיה. העובדה שראה את חזונו מתגשם לעיניו הביאתו לביטחון עצמי כה גדול עד שכשנתפס

העברית היתה לבן-יהודה לחם ולא שעשועים

בשנת 1903 לעניין אוגאנדה ופרסם בעיתוניו מאמרים חוצבי-להבות בזכות הפיתרון הטריטוריאלי הזה, ביקש להוכיח לקוראיו את צדקת עמדתו וטען, שכשם שצדק בתזונו על תחיית הדיבור העברי וראה את הגולד, כך עוד ייווכחו הכול, שצדק הוא במלחמתו בעניין אוגאנדה.

בעניין זה של מידת תרומתו של בן-יהודה לתחיית הלשון ראוי שניתן את דעתנו לשני היבטים: ההיבט האחד הוא ההיבט הסופייקטיבי, כיצד ראה בן-יהודה את עצמו כתורם לתחיית הלשון? בן-יהודה בתזונו ובמעשיו ראה שליחות, ובכל צעד מכריע בחייו, החל מפרסום 'שאלה נכבדה', סמליות. הוא נושא אישה, מלמדה עברית, עולה לארץ, כורת ברית עם פינס, יושב בירושלים, מוליד בן, מייסד עיתון, מלמד 'עברית בעברית' בבית-ספר 'כל ישראל הברים', מתעתמן, מחדש מלים... — בכל צעד וצעד מתניו ומחיי ביתו, רואה בן-יהודה — ובהשפעתו אשתו דבורה ואחר-כך חמדה, בגיו ובנותיו — ציוני-דרך ביעודו האחד והיחיד, לתחיות את הלשון.

ההיבט האחר הוא ההיבט האופייקטיבי: מה היה מצבה של הלשון העברית בשלהי תקופת ההשכלה ועד היכן הגיעה בהתפתחותה, בכתב ובעל-פה, בספרות ובדיבור, בסוף ימי בן-יהודה בשנת 1922? ועד היכן הוסיפה והתפתחה, מאז ועד היום, בהיקפה, בכושר הבעתה, באוצר מליה, בסגנונה, בהתמודדותה עם צורכי החיים החדשים על מגוון תחומיהם הנרחב?

המסקנות מתבקשות מאליהן.

העברית כיוצרת חברה לאומית

עוזי אורנן

התקופה שד"ר פלמן חוקר אותה היא תקופה דחוייה ועלובה מבחינת ההתייחסות אליה, וד"ר פלמן תורם לשינוי היחס אליה. התמונה המתגלית לעינינו מן הסקירה על בן-יהודה ומפעלותיו בתחיית העברית ועל חלקם של המורים במושבות העבריות שקדמו לעלייה השנייה עשויה להטיל ספיקות, למשל, באיזו מידה מוצדק השימוש בביטוי הרווח 'האבות המייסדים' כשהוא מכוון כפי המקובל, לאנשי העלייה השנייה.

השבר בתחיית השפה בתקופת העלייה השנייה חלקים נכבדים של העברית של תקופת התחייה אבדו ואינם עוד. הם אבדו, לפחות בחלקם, משום שאנשי העלייה השנייה סירבו להודות בתודשי תקופת התחייה ומשום שסירבו לקבל אותם. ולפי שתוך פרק זמן לא ארוך הם הצליחו, למעשה, להשתלט על אלה שקדמו להם בארץ, ולהעביר לשליטתם גם מקורות כספיים מחוץ-לארץ — כפו בסופו של דבר את העברית שלהם על הכלל. כדוגמה אחת בלבד: בן-יהודה וחבריו נזהרו ביותר משימוש במלים לועזיות, ורק בשעת דחק גדול היו מוכנים להשתמש במעט מהן; לעומתם, מי שיפתח את 'הפרעל הצעיר' יראה שהוא מלא מלים לועזיות 'לתיאבון'.

מבחינה זו אירע בה בעברית המדוברת של ראשית המאה שבר גדול, שהחל עם בואם של אנשי העלייה השנייה, והלך וגדל, עד שאפשר לומר כי תקופת התחייה בסתימה עם ראשית העלייה השלישית, שחיוקה בארץ את אותו האלמנט התרבותי שתחילה ייצגו אותו אנשי העלייה השנייה. בעיקרם היו הם, מבחינת הלשון העברית, ממשיכי תקופת ההשכלה, כלומר העברית היתה להם בעיקרה לשון כתובה. אכן, גם עברית זו הוסיפה להתפתח, כדרך שהתפתחה בימי ההשכלה, וכדרך שכל שפה כתובה מוסיפה להתפתח במובנים שונים, וברור, למשל, שנוצרו בה מלים חדשות לפי צורכי השעה. אך לא בעברית בלבד כך היה. אילו קם יוליוס קיסר לתחייה במאה התשע-עשרה, לא היה מצליח, כידוע, להבין את הלאטינית של הכנסייה, אף-על-פי שהלשון הלאטינית לא היתה לשון חיה כבר דורות רבים קודם לכן.

מה שיחד את אנשי תחיית הלשון הוא, שהשפה העברית הפכה להם לשפת דיבור, שחינו בה את ילדיהם, ומה שחשוב מכול — שיסדו את בית-הספר העברי. כך הצליחו להעמיד

דור צעיר שלשוננו הראשונה, ולעתים היחידה, היתה עברית. כשבאו אנשי העלייה השנייה לארץ, כבר מצאו את הדור הזה. אף-על-פי שאנשי העלייה השנייה הצליחו, כאמור, לארגן מחדש, ולעתים מראשית, את הגופים החברתיים והמוסדות הפוליטיים בארץ, את קיומן של הדיבור העברי לא יצרו אנשי העלייה השנייה, ומבחינה זאת ודאי שאין הם בחזקת 'אבות מייסדים'.

ושמא זהו גורלם השגור של ראשונים, שהתנהגה עברה מהם אל מי שבא אחריהם. בני-אדם נוטים להעריך את מפעלות עצמם הערכה מוגזמת, ומאחר שאנשי העלייה השנייה זכו למעמד של כבוד ושל שליטה בחברתנו, הוערכו מפעליהם הערכת-יתר, והונמכה קומתם של המפעלים שקדמו להם.

התנאים החברתיים לתחיית הלשון

מן הראוי להדגיש יותר את התנאים החברתיים, שאפשרו את מפעל תחיית הלשון, כי אינני חושב שדי בהסבר המקובל, שתחיית העברית נעשתה אפשרית, או אפילו הכרחית, מאחר שהיתה השפה המשותפת היחידה של יהודים בני עדות שונות. הרי גם במקומות אחרים בעולם התקיימו קהילות של עדות יהודיות שונות, כגון באמסטרדאם שישבו בה יהודים אשכנזים בצד יהודים ספרדים ויהודים פורטוגלים. אף-על-פי-כן לא התרחשה שם תחיית הלשון העברית כלשון מדוברת. הסיבה לכך היתה שבאמסטרדאם שלטה לשון לאומית, היא הלשון ההולנדית, שכל יושבי אמסטרדאם חייבים היו לדעת לדבר בה, ואף היהודים ידעוה, והיו אלו יהודים אשכנזים, ספרדים או פורטוגלים.

לא כך היה המצב בארץ-ישראל. כאן לא היתה בנמצא שום 'לשון לאומית'. לכאורה היו יושבי הארץ 'דוברי ערבית', אלא שאין אנו נותנים דעתנו במידה מספקת מה פירושה של 'ערבית' זו. הערבית שהיתה נשמעת בחוצות היתה הערבית המדוברת ('העממית'). איש לא העלה בדעתו באותם הימים, שאת הלשון הזאת, המדוברת, אפשר ללמוד, על אחת כמה וכמה לא סברו שאפשר ללמד אותה או ללמוד בה. בכתב לא היתה קיימת כלל, ומובן שלא היתה בה ספרות כתובה ולא היו בה ספרי לימוד. היא היתה לשון בזויה בעיני הדוברים בה, שהתייחסו אליה כאל תופעה של גיוון והשחתת הערבית ה'אמיתית', זו שמלמדים בבתי-הספר, שומעים מפי המטיפים במסגדים וקוראים בקוראן.

הערבית הספרותית לא היתה לשונם הלאומית של יושבי ארץ-ישראל, שרובם כמובן לא ידעוה, אלא היתה לשונם הספרותית, הלא-מדוברת, של כל המוסלמים, כולל התורכים. שהרי לא חשובה שפת הדיבור של המוסלמי, העיקר היה שהתפלל בשפה הערבית ה'אמיתית', שפת הקוראן הקדוש, ואותה לא ישגה. מבחינת היחס אליה היתה הערבית הספרותית במעמדה של הלאטינית או הסאנסקריט.

על רקע זה מובן מאילו מדוע לא התממשו מעולם התכניות ללמד בבתי-הספר העבריים את 'שפת הארץ': שפה כזאת, פשוט, לא היתה קיימת, על-כל-פנים לא כשפה שאפשר

לעסוק בה. איימצאותה של שפה לאומית כלשהי בארץ-ישראל היתה העובדה המכרעת, שעל יסודה יכלה להתרחש תחייתה של העברית והפיכתה ללשון הלאומית המיוחדת של ארץ-ישראל. וזאת ראוי להדגיש בכל לשון של הדגשה.

הרנסאנס ב'יישוב הישן'

ראוי להדגיש הדגש היטב כי באמצע המאה התשע-עשרה, וביתר דיוק ב-1840, אירע בארץ-ישראל מאורע שהיה בבחינת מיפנה היסטורי בתולדותיה: צבא הכיבוש המצרי נסוג וחזר למצרים לאחר עשר שנות שלטון, שבהן טעמו התושבים לראשונה לאחר שנים רבות טעם של קידמה כלשהי. אחרי נסיגתו בא תור ה'קאפיטולאציות', ואזרחים זרים זכו להגנתם היעילה מאוד של הקונסולים שלהם, והשלטון התורכי הנוגש לא היה יכול לעשות הרבה נגדם.

לראשונה בתולדות הארץ יכלו לפעול בה משלחות ארכיאולוגיות ויכלו לבוא אליה תיירים מחוץ-לארץ. על רקע השינויים הללו יכלה להתפתח, ואכן התפתחה מתוך ה'יישוב הישן', תנועה שאפשר לכנותה בשם 'תנועת הרנסאנס': לראשונה העזו לצאת מבין החומות ולייסד בתים מחוץ לעיר; החלו לרכוש אדמות במקומות שונים בארץ מתוך כוונה לחדול מצורת החיים של ה'חלוקה', ואף אידיאלים רחוקים שמו להם — לחיות כחברה נורמאלית מיגיע כפיהם, כדרך שחיו אבותיהם. ביוזמתם של צעירי 'היישוב הישן' הוקמו בתי-מלאכה, בתי-דפוס, נוסדו עיתונים, הוחל במפעל ההתיישבות על הקרקע — המפעל שקדם לעלייה הראשונה, כל אלה קדמו, כמובן, לבן-יהודה. לבן-יהודה מצא בארץ גם את הלשון העברית המדוברת, אמנם לא בקנה מידה גדול. אף-על-פי שבן-יהודה הוא שנתן לתחיית העברית את התנופה הגדולה, חשוב להדגיש היטב כי התחייה הזאת — גם במובן הלשון וגם במובן החברתי-הכללי — החלה עוד לפניו.

לפי סיפור אחד על אותה תקופה אפשר ללמוד עד כמה גדולה היתה התעניינותם של יושבי ירושלים באותם הימים בעבר העברי הרחוק. בערכו אז חפירות במגדל דוד, ונתגלו חורבות של ארמונות. היום אנו יודעים כי בחפירות אלה נחשפו ארמונות הצלבנים, אבל בירושלים פשטה השמועה שנתגלו ארמונות מלכי יהודה ו'כל העיר' נהרה אל החפירות. היה ברור להם, שהם עומדים אל מול ארמונות דוד ושלמה... יכולים אנו לשער את הרגשותיהם של בני הדורות ההם למראה כבוד אבותיהם הדובר אליהם מן האדמה. ואל נא נשכח שבאותן השנים נתגלו בירושלים ובמקומות אחרים בארץ כתובות עבריות — כאילו באו להמחיש את קריאתה של הארץ לתחייה עברית. אבן מקיר תזעק בעברית! כתובת השילוח נתגלתה בשנת 1880, ויש להניח שהחולמים על תחיית העברית מצאו בה שלל רב: הנה פה מתחת לעיר הזאת, שאנו חוגים בה, כדוד בשעתו, נמצאת כתובת עברית המספרת בשפתנו שלנו על מפעלות אבותינו בעירנו ובארצנו.

יסוד ללאום חדש

ה'פיצול' הלשוני היה באמת גדול מאוד, וכדאי לתאר אותו אפילו ביתר פירוט. לא רק שכל עדה מעדות ירושלים דיברה בשפתה כגון, ארמנים, יוונים ורוסים; הלימודים בבתי-הספר העיקריים התנהלו גם בשפות נוספות כגון גרמנית, צרפתית, איטלקית ואנגלית. ראוי אולי לאזכר סיפור קטן, שמתוכו אתה למד על ההערכה שאחרים העריכו את היישוב העברי. יישוב זה סבל במשך שנים רבות מהערכה עצמית פחותה מאשר הצדיק זאת מצבו האובייקטיבי. הסיפור קשור בכיבוש ירושלים על-ידי הגנרל אלנבי בדצמבר 1917. כדרך הכובשים פרסם גם אלנבי מיגשר ליזשבי העיר שכבש, ובו אמר מה שאמר. מה שחשוב לציין הוא, שהכרוז היה מודפס משני צדי הדף. בצד האחד באנגלית, צרפתית ואיטלקית — שפות צבא הכיבוש, ובצדו האחר — בשפות הארץ, לפי הסדר הבא: עברית, ערבית ספרותית, יוונית ורוסית. כך העריך אותנו הצבא הכובש. נעיר עוד כי נקל לראות שמבין הארבע האלה העברית היא היחידה שהיא לשונה הייחודית של ארץ-ישראל.

ונסכם בעדותו של הספר הלבן משנת 1922. מי שחיבר ספר זה היה וינסטון צ'רצ'יל, והוא בא לטעון שהצהרת באלפור אכן התגשמה. לשם כך נמסרה שם סקירה על היישוב העברי בארץ-ישראל, וכך הוא אומר (בשנת 1922): 'בשניים שלוש הדורות האחרונים, יצרו היהודים בארץ-ישראל חברה יהודית המונה 80,000 ומהם רבע איכרים או פועלים חקלאיים. חברה זו היא בעלת גופים פוליטיים; אסיפת גבהים המכוונת את ענייניה הפנימיים של החברה, מועצות גבתרות בערים ומערכת פיקוח על בתי-ספר שלה. היא בחרת ברבנים ובמועצות רבנים כדי לכוון את ענייני הדת. כל ענייניה מתנהלים בשפה העברית, שהיא השפה המדוברת, ועיתונות עברית משרתת את צורכי החברה. יש לה חיים אינטלקטואליים מובהקים משלה וניכרת בה פעילות כלכלית. חברה זו, אם כן, על אוכלוסייתה העירונית והכפרית, ארגוניה הפוליטיים, הדתיים והסוציאליים, שפתה, מנהגיה, וחיה שלה, היא למעשה בעלת אופי של "לאום"'.¹

המשתמע מכאן היה, לדעת צ'רצ'יל, שהחברה זו, שתחת השלטון התורכי המוסלמי היתה לחוצה ודחוקה, זכתה עם בואו של השלטון החדש, השלטון המאנדאטורי, לחופש לנהל את חייה כדרכה, ועל כן, אפשר לומר שהצהרת באלפור אכן כבר נתגשמה. זאת בין השאר משום שלחברה זאת היתה שפה לאומית משלה. צ'רצ'יל הדגיש היטב את מקומה המרכזי של השפה העברית ביצירת חברה בעלת אופי של 'לאום'. לא היתה זו 'תחיית לשון' לשמה, אלא, אכן, יסוד ליצירת לאום חדש.²

1 W. Laqueur (ed.), *The Israel-Arab Reader*, Bantam Books, 1969, p. 47
2 ראה גם 'תחיית הלשון הציונית', בקובץ: מנצחון למפולת (בעריכת יונתן רטוש), 1976, עמ' 263–267.

העברית כבחירה רצונית וללא מיסוד

חיים רבין

תחיית הלשון האמיתית היחידה, היא תחיית העברית. אין שום מקרה אחר בעולמה של לשון, שתדלה לגמרי להיות מדוברת חזרה למימד הדיבור. מנסים היום לעשות זאת בלשון הקורנית שבדרום-מערב אנגליה, בחצי-האי קורנוואל. הלשון המקומית, לשון קלטית, מתה כנראה במאה הי"ח, והיום יש תנועה קטנה של אנשים שמדברים וכותבים קורנית. אבל זה יותר משחק מאשר דבר רציני.

חסרונה של לשון היוס-יום

כל שאר התחיות הן תחיות בכיוון ההפוך. כלומר, שפות שהיה חסר להן במידה רבה המימד שמעל לדיבור היום-יומי, דהיינו המימד של דיבור רשמי, של מימשל ובעיקר המימד של כתיבה מסודרת, פרט לסיפורים עממיים, נתנו לעצמן את הממדים הגבוהים האלה. בעברית היה המצב הפוך. העברית בימיו של בן-יהודה היתה לשון בעלת מעמד ספרותי מובהק עם ספרות עניפה, אפילו מחזות רבים, שאמנם לא הציגו אותם בתיאטרונים אבל הציגו אותם בבתים פרטיים. כנגד זה היה חסר בעברית המימד של דיבור יום-יום דווקא. הדיבור הרשמי היה קיים. היו לפעמים דרשות בעברית. בארץ-ישראל היה מימד של דיבור רשמי לפני בן-יהודה. אנחנו שומעים כי בעברית כבר השתמשו במשא-ומתן במישור הקהילתי בשנות הארבעים והחמישים של המאה הי"ט כבמין שפה רשמית.

ראשית מתעוררת שאלה הנוגעת לבן-יהודה עצמו. במאמרו הראשון 'שאלה נכבדה' ('שאלה לוהטת', כפי שהוא עצמו קרא לו) לא קרא להתחיות את הלשון. כבר נאמר שכן-יהודה החל בשאיפה להתחיות את הספרות, שהיתה אז בירידה, ובהצעה לתחייה לאומית-פוליטית, כלומר יצירת מהות לאומית בארץ-ישראל כפתרון לשאלת תרבות. הוא כתב אמנם על ספרות, אבל ברור כי הכוונה היתה לתרבות כללית. הוא הניח כדבר מובן מאליה שידברו עברית: יש לנו לשון, ואם נרצה נוכל גם לדבר בה. הוא גם הניח, שאם תקום התהברה היהודית בארץ-ישראל, ממילא תשגשג בה גם הספרות, כלומר, עניין הלשון היה תחילה די צדדי.

מהחשבת לשון הכתב להחשבת לשון הדיבור

הדבר מתמיה עוד יותר; הודגש שבן-יהודה פיתח את רעיונותיו בהשפעת ההשקפות של הלאומנות האירופית, אשר במחצית השנייה של המאה הי"ט גאתה במזרח-אירופה ובמרכזה.

הרבה עמים התנערו מתרדמה: הצ'כים, הבולגרים, הסרביים, ואף גרמניה נכנסה לשלב של איחוד ופיתוח הלאומיות הגרמנית. רבים מן התיאורטיקנים פעלו בגרמניה ובפולניה. ידוע שאחד מדידיה של בן-יהודה בפאריס היה פליט פולני, שכנראה לימד אותו לא מעט על האידיאולוגיה הזאת. והאידיאולוגיה הזאת היתה קשורה קשר בל-יינתק בלשון הלאומית. מדוע לא יצא בן-יהודה כבר במאמרו הראשון בהכרזה, שצריך להתחיל את הלשון? אינני יודע אם התשובה בידי, אבל ייתכן שאוכל להציע אפשרות לפתרון: הלאומיות האירופית יצאה תמיד מהעובדה, שהעם כבר קיים וכי הלשון הלאומית קיימת בלא-הכני. מה שהיה צריך כדי לתת לעם צלם אנוש, כדי להשוות את מעמדו למעמד של עמים מבוססים, הגונים, היו ספרות בלשון הלאומית ושימוש רשמי בלשון זו. בן-יהודה יצא במאמרו הראשון מאותה השקפה של הלאומיות האירופית הקלאסית, והתשובה היתה: מה שהבולגרים, הצ'כים וכל שאר עמי אירופה גלחמים עליו, לנו כבר יש: ספרות שאין להתבייש בה, עיתונים, ספרות מדעית. חסר לנו דבר שלהם יש והם בזים לו, כי הרי אותם העמים אינם מרוצים מכך שהם כבר מדברים בלשונם, והם רוצים יותר. דיבור הוא דבר פעוט, שיש לכל אחד; אם כן, את המעט הזה נשיג גם אנחנו בקלות. אם קוראים בין השיטין, יש משהו מזה בתוך אותו מאמר, שבחשיבותו אי-אפשר להגות. הלשון היא אחד הביטויים הקלאסיים של חידוש העם. אבל בתוך הדפוסים של לאומיות קלאסית אירופית, הלשון המדוברת היא תופעה הקיימת ממילא. מי אינו יודע לדבר? יש לנו שפה אשר בה נוכל לכתוב עתה ככל העולה על רוחנו, וגם לדבר בה יש לאל ידנו אם אך נחפוץ.

והנה, מאז כתיבת המאמר ועד בואו לארץ, ובתחילת בואו לארץ, הפך בן-יהודה את היצירות, ונעשה איש המדגיש את ערך הדיבור. אפשר לומר שקצת זילזול בשכבות הגבוהות יותר של הלשון. אחת העדויות לכך היא, שהיה מוכן לקבל את הדיבור אפילו אם לא יהיה דיבור מושלם. 'העיקר שידברו עברית', 'דבר עברית והבראת'. בן-יהודה הגיע לגישה אחרת, להדגשה אחרת, שהיתה מנותקת מן הלאומיות הקלאסית. אפשר לומר שבכך, כמו בהרבה דברים אחרים, הקדים את זמנו. בלא יודעין, כנראה מתוך הסתכלות בנמצא שמסביבו, יצר את סוג הלאומיות הלשונית, שמתפתחת בעת האחרונה באפריקה ובאסיה, אשר בהן יש מדינות מפולגות מבחינה תרבותית. יש ביניהן מדינות שיש להן לשון-יוקרה משותפת, כמו הודו; ורובן, כמו מדינות אפריקה, חסרות לשונות יוקרה משלהן, אבל בכולן קיימת בעיה של לשון דיבור משותפת. על מה שבן-יהודה רצה להשיג

בארץ-ישראל נלחמים עכשיו בסנוניה ובהודו ובארצות אחרות של העולם השלישי. בין יהודה הקדים אותן במאה שנה בערך.

מימד החיים הלאומיים החדשים

אם כן, משהו אירע כאן. אני רוצה לנסות ולהציע הסבר. ללשון יש ממדים רבים, וכדי שהלשון תהיה שלימה נחוצים לה כל הממדים. אבל כיצד נוצרים הממדים החסרים? האם אפשר לומר שעכשיו ניצור עוד מימד? בעמים מסוימים צריך לעשות זאת. יש מצבים של דו-לשוניות, דיגלוסיה, שבהם צריך לדחוק לשון אחת הצידה כדי ליצור מקום ללשון אחרת, שרוצים לקדם אותה. במידה מסוימת עשינו זאת לגבי היידיש. בשלב מסוים, בגולה יותר מאשר בארץ-ישראל, היה חלק מתחיית הלשון מותנה בדחיקת היידיש מן הדיבור ומן הכתיבה. על אותה מלחמה ביידיש אנחנו מסתכלים כיום אולי בצורה אחרת, אבל אז היתה זו פעולה נחוצה. כפי שדחקנו את היידיש במאה ה"ט ובמאה העשרים, כך דחקנו באמצע האלף הראשון לספה"ב את הארמית ואת היוונית, וכך דחקנו במאה ה"ב ואילך את הערבית. בכל מקרה תפסה העברית ממדים שבהם שלטו לשונות אלה קודם לכן. אבל לא תמיד תפוס מימד על-ידי לשון אחרת. בהרבה מקרים הוא איננו קיים כלל. כיבוש המימד התרבותי או הטכני המסוים הולך יד ביד עם כיבושו על-ידי הלשון הלאומית.

כאשר היהודים במזרח ובספרד התחילו לכתוב שירה חילונית, בנוסף על השירה הדתית, עשו זאת בעברית, כדבר המובן מאליו. ביחס לשירה לא היו קיימות אותן נסיבות שאילצו את היהודים לכתוב פילוסופיה בערבית, ואחר-כך לעשות מאמץ גדול כדי להחליף את הערבית בעברית. כך גם אצל עמים אחרים — כשנוסף מימד חדש בחיי החברה, התרבות או המלאכה, נוצרת גם הלשון להביע אותו, וזאת, כשאין סיבות מיוחדות הנותנות, בשעה שנוסף אותו מימד, עדיפות לשימוש בלשון אחרת, כגון שלטון קולוניאלי, או השפעה של תרבות אחרת. כשיש השפעות כאלה, עלולה הלשון הנורה לחדור לשימוש באותו תחום חיים, ויש צורך במאמץ רצוני כדי לפתח את המימד ההוא בלשון הלאומית לפני שמתבססת בו הלשון הזרה.

המימד החדש, שהלך ונוצר בארץ-ישראל בימי העלייה הראשונה, היה מימד החיים הלאומיים המודרניים, על כל מה שמשתמע מהם. זהו המימד שהיה חסר לגמרי בחיי הגולה, ובעצם אפשר לומר שהתחיה הלאומית משמעה יצירת המימד הזה דווקא. היו ממדים נוספים, שאמנם לא היו נעדרים כליל בגולה, אבל לא היו מפותחים. הבולטים שביניהם היו התקלאות מצד אחד ובית-הספר היהודי החילוני המודרני מצד שני. דומה שבין-יהודה הבין הבנה אינסטינקטיבית את הסכנה, שממדים אלה לא ייתפסו על ידי העברית, אלא על-ידי שפה אחרת. הסכנה ארבה לא מצד התורכית או מצד הערבית, אלא מצד הצרפתית והגרמנית — ואין צורך לפרט מה ממשית היתה הסכנה, וכמה היה מוכרח

היישוב להילחם בה. אך בן־יהודה ידע, בגלל רקעו האישי, שסכנה גדולה עוד יותר עלולה לבוא דווקא מן הקהל, שהיה עתיד לספק את הכוחות שביססו למעשה בארץ את שלושת ממדי החיים הללו, דהיינו מקהל הצעירים שבאו מרוסיה. בניגוד לרב־לשוניות של היישוב הישן, שכאילו כפתה על היישוב הזה את השימוש בעברית לשם פעילויות בן־עדותיות, היה הציבור החדש־לשוני, ולא היה לו צורך בעברית כדי לפעול ביחד. באופן תיאורטי היו הם יכולים לפתח את ממדי החיים החדשים על־ידי פיתוח הידיש, תוך שאילת מלים מרוסית, כדרך שהדבר כבר היה נהוג בחברה היהודית ברוסיה שממנה יצאו. והנה דווקא הקהל החדש־לשוני הזה, שלא היה לו כל הכרח סוציו־לינגוויסטי בלשון משותפת חדשה, הוא שקיבל על עצמו את משימת הדיבור העברי, הוא ולא היישוב הישן שהיה לו צורך סוציו־לינגוויסטי בעברית ושכבר היה מורגל בדיבור עברי לעת הצורך! על־ידי בחירה רצונית זו של בני היישוב החדש הובטחה תחיית הלשון. נדמה לי שאי־אפשר להכחיש את הלקו של בן־יהודה והטפתו הלאומית־לשונית בהתחולל התפנית הגורלית הזאת. הוא היה זה שנטע בליבם את תחושת הקשר בין הלאומיות היהודית לבין הלשון העברית. מובן שאי אפשר לדעת, אם אותם הדברים היו מתרחשים גם לולא היה בן־יהודה במקום.

תחייה ללא מיסוד

אחרי ההתחלות שחולל עמד בן־יהודה מן הצד. העברית שאנו מדברים בה היום, איננה העברית של בן־יהודה. תיים בינינו ילדים של בן־יהודה, ומי שמדע לכך, שהם מדברים בעברית של בן־יהודה, ידע שזאת עברית אחרת. יש הרבה ביטויים שלו וצורות לשון שלו שאין אנחנו משתמשים בהם. העברית כפי שהתפתחה נבעה ממקורות שונים מאלה שעליהם נשענה הלשון של בית בן־יהודה. ברבים מן המאורעות שקרו בארץ־ישראל, עמד בן־יהודה בצד, ואולי בכך שישב בירושלים ולא במושבות, היה משום סמליות. הוא יכול היה לעקור מירושלים למושבות, ובוודאי שהיה לו קל יותר לעבוד ולהדפיס את העיתונים שלו ביפו; אבל הוא ישב בצד ועמד בצד, ואולי זה לא רק עניין סמלי. כאן שוב אני רוצה לנסות ולהזכיר תיאוריה סוציולוגית. איני יודע אם היא מקובלת על־ידי הכול, אבל דווקא בירושלים יש לה מצדדים. זאת התיאוריה של המנהיג הכאריזמאטי.

המנהיג הכאריזמאטי הוא דבר מיוחד במינו, תופעה שאולי לא נוכל לעולם להבינה. אנחנו יכולים רק לתאר את העובדות. אנשים מסוימים, שרבים מהם אינם מבריקים מבחינה חיצונית, לפעמים אנשים מסכנים למדי, יכולים להולל מהפיכות עצומות, לפעמים על־ידי הסבל האישי שלהם. ואינני צריך להביא דוגמאות. בן־יהודה היה מנהיג כאריזמאטי, ואפשר להגיד — טיפוס. ברור שהיתה לו כאריזמה. הרבה מתכונות מחייו הפרטיים, אותה העקשנות, אותה הזדהות גמורה בחיי המשפחה שלו עם הרעיונות — כל אלה הם דברים טיפוסיים למנהיג כאריזמאטי. יש טיפוס של מנהיג כאריזמאטי, שהוא המנהיג

הכאריזמאטי הנסתר, כלומר, שאמנם הוא המנהיג, אך מצד שני איננו מתגלה. הוא עומד בצד, אין רואים אותו, ובכל זאת הוא משפיע. לא מעטים ממנהיגי הדת פעלו בצורה כזאת, ודווקא כוחם בזה; כוחם הוא במרחק שהם שמים ביניהם ובין מאמיניהם. בן-יהודה נכשל בכל נסיונותיו הארגוניים, וגם ועד הלשון, הרעיון הארגוני הגדול שלו, לא בידי הצלחת. הוא הצליח בידי דור חדש ואנשים אחרים ואף-על-פי שבן-יהודה עדיין השתתף בו, לא היה הוא האישיות המבטיחה והמרכזית.

בן-יהודה היה איש שהגה את הרעיונות, ואולם לא היה בו הכוח הארגוני לבצע אותם. אופיינית גם הדרך שבה הסתכסך מבחינה אידיאולוגית עם היישוב. הוא היה כביכול מידע לעמדה בצד, כי הרבה פעמים בחר בכיוון שהעם לא בחר בו. באפס-ההצלחה הזאת היה אולי סוד כוחו. אילו היה בן-יהודה איש ארגון מצוי, ובהגיעו לארץ היה מייסד אגודה טובה וחזקה לדיבור עברית — מה היה קורה? הוא היה מבלה את כל זמנו בענייני ארגון, ושוקע בעניינים הכספיים, וספק אם הכאריזמה שלו היתה גשמת בתוך המיסד הזה. כוחו היה בכך שהיה אנטי-מימסדי עד סוף חייו, למרות רצונו. הוא לא ידע את זה, או לא רצה בזה — הוא רצה ליצור מימסד אך לא יצר אותו.

ואולי כאן טמון משהו מסוד הצלחתה של התחייה העברית. התחייה העברית בשנים המכריעות לא היתה ממוסדת. כל הארגונים הקשורים בה היו נסיונות קטנים, דברים מאוד ציוריים, אנשים שנשבעו לדבר עברית, אגודות סודיות של קומץ חברים, ולמעשה לא היה שום ארגון מקיף. הדיבור העברי היה גידול פרא, שיצא מתוך הסכמה בלתי-ארגונית. אם רוצים אנו לראות דוגמה הפוכה, צריך להסתכל באירים. באותה תקופה בערך ניסו האירים להחיות את לשונם. הדבר הראשון שעשו, היה לייסד אגודה, והאגודה הזאת אכלה את התחייה האירית. אחרי זמן קצר הפכה המלחמה למען האירית למלחמה לטובת האגודה, ולמעשה היא מנעה אנשים אחרים לעשות משהו, כי הרי הפכה הממונה הבלעדית על תחיית הלשון האירית. מולה של התחייה העברית היה, שבשנים המכריעות, זאת אומרת באותן השנים שילדי בתי-הספר גדלו בעברית עד שהקימו משפחות והילדים שלהם היו דוברי עברית מבטן ומלידה, לא היה ארגון. הארגון נוסד אחרי שהתחיה כבר הוגשמה, בתחילת המאה העשרים, כשהוקמה אגודת המורים המחודשת בשנת 1903. אולי אנחנו יכולים לראות בזה את חשיבותו של בן-יהודה, שהיה אחד הגורמים שמעו את מיסוד התחייה העברית.

בארץ-ישראל התחילו לדבר עברית, דבר שהיום אנחנו רואים בו פלא. אנשים ביקרו בארץ-ישראל, ורובם כמעט שאינו מזכיר את הדיבור העברי. היו יוצאים מן הכלל חשובים, כגון יוסף קלוזנר, שעמד מיד על חשיבותו של הדיבור העברי; אבל אל גשכה שהוא בא מאודיסה, שבה דיברו עברית. הדבר המרשים ביותר מבחינה זו היא חוברת קטנה של אדם המכנה את עצמו פאביס שאך, שכתב אותה בשנת 1907 כשדיברו עברית בהרבה מקומות בארץ — ים-ים. הוא כתב חוברת בשם 'Eine auferstandene Sprache' (לשון ששבה

לתחייה). זו חוברת בת י"ב עמודים. השגתי את החוברת הזאת, פתחתי אותה בידיים רועדות. היה כתוב בה על אחד-העם, על השירה העברית, על המדע העברי, על העיתונות העברית בארץ-ישראל, אף לא מלה אחת על הדיבור העברי! וזאת מפי אדם המעיד על עצמו שביקר בארץ. אפשר להסביר תופעה מוזרה זאת בכך, שבעצם כל האנשים האלה עמדו באותה הנקודה שבן-יהודה התחיל בה: הלאומיות הקלאסית. הדיבור — מה חשיבותו? מי אינו יודע לדבר? אבל ספרות, אחד-העם, עיתונות, תיאטרון — אלה הדברים החשובים!

גישה זו עלתה לנו הרבה: היום צריך לבנות ממש משברים, מהערות קטנות פה ושם, באופן בלשי, את השתלשלות תולדותיה של החייאת העברית. בני זמנה של התחייה לא העריכו את הדיבור העברי כדרך שאנחנו היום, כמעט מאה שנה אחרי התחייה, מעריכים אותו. צמיחת ההכרה ההיסטורית היתה אישית, ולא רק אצלנו — יותר מכך אצל אומות העולם.

בשנת 1945 ביקרתי בביתו של פרופיסור לעברית בעיר קמברידג', כשיצאתי, אמר לי: 'תראה, אני רוצה לשאול אותך משהו. אתה היית בפלשתיין — אולי תגיד לי, אם זה באמת נכון ששם מדברים עברית. אינני יכול להאמין בזאת! כך חשבו אז הכול, איש לא האמין, ואלה שראו את הפלא לא החשיבו אותו. רק אנחנו היום יכולים להעריך אותו, קרוב למאה שנה אחרי שהנס אירע.

זה עתה הופיע במנצ'סטר שבאנגליה, ברבעון 'Journal of Semitic Studies' מאמר מאת טיודור פארפיט, חוקר לא-יהודי, שעבר על הרבה ספרות של נוסעים וצליינים, ועל דו"חות של מסודות מיסיונריות ושל בציגים קונסולאריים של ארצות מערביות שונות. עלה בידו לאסוף ידיעות רבות על דיבור עברי בארץ-ישראל לפני 1880, ולהשלים מבחינות אחדות את התמונה של הדיבור העברי בערי-הקודש. תופעה זו מעניינת מאוד, וראוייה למחקר מקיף, שינצל גם את התיעוד העברי בספרים, מכתבים ומסמכים של קהילות.

אינני יכול להסכים למסקנה הסופית של מר פארפיט, הטוען שהעברית היתה שפה חיה לפני בן-יהודה, ושחזר לא הוסיף דבר. המחבר לא עמד על ההבדל המהותי בין דיבור עברי הנובע מאידיאולוגיה לאומית, ושבו נוהגים גם אנשים שיכלו לדבר בינם לבין עצמם שפה משותפת אחרת, אך הבוחרים לתנך את ילדיהם בעברית, כדי שזו תהיה לשונם היחידה.

ביבליוגרפיה נבחרת

- איתמר בן-אב"י, עם שחר עצמאותנו, ירושלים 1961.
אליעזר בן-יהודה, ארבע הראשונות, לוח אחיעבר, ו, 1918, עמ' 28—37.
אברהם יהודה, עבר וערב, ניריזרק 1946.
ישעיהו פרס, מאה שנה בירושלים, ירושלים 1964.

דיון

תמורות כלכליות בארץ-ישראל

נחום גרוס

משתתפים בדיון : מרדכי אליאב

יהודה דון

חיים ברקאי

ישראל מרגלית

ישראל קולת

תמורות כלכליות בארץ-ישראל בסוף התקופה העות'מאנית

נחום גרוס

בתהליך ההתפתחות הכלכלית של היישוב בסוף המאה הי"ט ובתחילת המאה העשרים ניתן להבחין בשלושה יסודות: (א) בתחילת שנות ה-80 של המאה הי"ט כאשר ההתיישבות הציונית היתה בחיתוליה, היתה ארץ-ישראל אמנם ארץ נחשלת ודלת-אוכלוסין אך היא לא היתה בבחינת משק הקופא על שמריו, וכבר אז החלו להסתמן בתוכה מגמות של ראשית צמיחה כלכלית אם כי איטית; (ב) בשלהי התקופה העות'מאנית, ב-15 השנים שקדמו לפרוץ מלחמת-העולם הראשונה כבר מתחילה להסתמן האצה בצמיחה הכלכלית שגורמיה היו: התמורות שהתרחשו במשק העולמי ושהיו להם השפעות על הגעשה בארץ-ישראל, והעלייה היהודית שלוותה בהזרמת הון יהודי לארץ; (ג) הוצרותם של מגעים והשפעות-גומלין בין הקבוצות הכלכליות-חברתיות תוך כדי תהליך הצמיחה. בקרב הקבוצות הללו בלטו כמה קבוצות בעלות גישה כלכלית מודרנית וידע טכנולוגי, ותרומתן היתה מכרעת לפיתוחה הכלכלי של הארץ באותה תקופה, הרבה מעבר למשקלן המספרי, שהיה קטן. היסודות החדשניים האלה היו בעיקר יהודים וגרמנים.

תנאי היסוד : שיפור הנתונים המוסדיים

בחיבורו כתב ישראל קולת: 'הארץ היתה מן החלקים המפגרים באיזור זה... אולם אותות התמורה החלו ניכרים גם בה'. והוא מוסיף: 'לקראת סוף המאה ובראשית מאתנו החלו ניכרים בארץ אותות של תמורה ופיתוח יותר מהירים'. גם עמיתנו רוברט שרשבסקי, שנפל במלחמת ששת-הימים בעודו צעיר, דן באחד מן הפרקים בעבודתו שלא הושלמה על היעדר הקפאון בכלכלה הארצישראלית בתקופה זו. דברים אלה ידועים למדי והם עומדים במידה מסוימת בניגוד למוסכמה של ההיסטוריה הציונית, הגורסת כי בעת הופעתן של העליות הראשונות היתה ארץ-ישראל ארץ מפגרת וקופאת על שמריה.

הגורמים להתפתחות הכלכלית שקדמה לסוף המאה התשע-עשרה היו חיצוניים ופנימיים כאחד. תופעה כללית היא בהיסטוריה הכלכלית, שכאשר התנאים המוסדיים, הפוליטיים והבטחוניים מאפשרים זאת, מתרבה האוכלוסיה בדרך-כלל ומגדילה את משאביה, כלומר: היא מעלה את רמת-החיים שלה, אף כי באיטיות, תוך כדי תהליך של צבירת הון, ולעתים — גם של קידמה טכנולוגית. תופעה זו בולטת מאוד ביחס לארץ-ישראל, שכן במחצית הראשונה של המאה הי"ט אכן היתה זו דלילת אוכלוסין, ורבו בה השטחים

הריקים והשוממים. מבחינת פוטנציאל הצמיחה היו בה אפשרויות מרובות, ונדרשו רק תנאים נוחים כדי שניתן יהיה לממשם. ואכן, כאשר הוטב המצב הפוליטי מבחינת המינהל, הבטחון, השלום החיצוני וסדרי שיפוט סדירים יותר — נוצרו תנאים מתאימים לצמיחה אורגאנית של האוכלוסיה בארץ וגם לגידולו של התוצר הגולמי לנפש. אחד מהסימנים הבולטים ביותר לכך שתהליך זה אמנם התרחש, הוא ריבוי הקרקעות המעובדים. לצערנו אין בידינו סטאטיסטיקות מדויקות או נתונים מספריים מספקים, אבל מי שאוסף בשקידה את הנתונים ימצא אותם פזורים על-פני השטח, ומהם ניתן ללמוד כי כתוצאה מהטבת התנאים התחילו תושבי ארץ-ישראל ליישב גם את העמקים, שבהם היתה האדמה הפורייה ביותר. אדמות אלה ניטשו בעבר בגלל תנאי הבטחון והכפרים התרכזו אפוא בהרים. בתקופת מוחמד עלי ואיברהים באו מהגרים ממצרים והתיישבו באזורים מסוימים של ארץ-ישראל. אדמת פתח-תקוה נקנתה מתושבים שהיו מהגרים ממצרים, וישנן דוגמאות לכך שלעתים יצאה התיישבות כזאת אל הפועל ביוזמתו או בעידודו של המימשל, כמו, למשל, יישובי הצ'רקסים.

אחד המקרים הציוריים והמפורסמים הם עשרים הכפרים שיסד הבנקאי הידוע סורסוק בעמק-ירזעאל בשנת 1872. הדוגמה הזאת מאלפת במיוחד משום שסורסוק סיפק גם את ההון הדרוש ליישוב הזה. כלומר: אם יש קרקעות שוממות שבעקבות הטבת התנאים הבטחוניים אפשר לעבדן, ואם ישנו די כוח-אדם כתוצאה מהעובדה שאוכלוסיית הכפרים נוטה להתרבות — הרי שכל אלה עדיין אינם מאפשרים התיישבות. המחקר הפריך את האגדה על-אודות השטחים הריקים של ארצות-הברית שיושבו לכאורה על-ידי חלוצים בודדים. שהרי לא די בשטחים ריקים ובחלוצים כדי ליישב את ארצנו, אלא דרושות גם השקעות-יסוד: מבנים, בהמות עבודה, וכן יש להבטיח את אפשרויות הקיום עד שמגיעים לכדי הכשרת הקרקע וקצירת היבולים הראשונים. זו גם הסיבה לכך, שהכפרים הערבים החדשים האלה לא היו של איכרים עצמאיים אלא הפכו לכפרים של אריסים. האיכרים היו אנוסים לשלם דמי אריסות למי שהפך לבעל הקרקע (ופורמאלית לחוכר ראשי) מפני שסיפק את ההון. בין השאר גם חקר את גביית המיסים של הכפרים הללו, ומלכתחילה גם שילם, אם כי לא היה זה תשלום גבוה, בעד הרשיון הדרוש כדי לרשום אדמת 'מוזאת' כאדמה מעובדת.

הכפר הערבי לא היה כפר אוטארכי

יש להדגיש, שהכפר באזורנו — כלומר בסוריה, ארץ-ישראל והסביבה — כנראה לא היה במשך מאות השנים האחרונות בעל מבנה אוטארכי, כלומר: כפר המספק בעצמו את צרכיו ואינו מייצא את תוצרתו. תמיד היתה קיימת מערכת שגבתה מיסים אשר הועברו לשלטון המרכזי, גם אם המיסים שולמו בתבואה. כדי לקיים את תושביו צריך היה אפוא הכפר לייצר יותר ממה שהיה זקוק לו.

נמל יפו, 1898

זאת ועוד: במאה הי"ט היתה תנועה של הובלת משאות באזורים הכפריים, בדרך־כלל על־גבי גמלים, וגם בתוך האזורים הכפריים הפנימיים הובילו משאות ממקום למקום. כלומר: היו עודפים מסוימים של תוצרת חקלאית, בעיקר של תבואות, אשר הובלו לערים, לנמלים, או לכפרים אחרים, וכנגד זאת נקנתה תוצרת חוץ. ברבע האחרון של המאה הי"ט לכל המאוחר כמעט ואין מייצרים אריגים ביצור ביתי אלא קונים תוצרת של בתי־חרושת בריטיים, אוסטריים וגרמניים. קונים כלי־נשק, כלי־חרס וכן גם קפה וסוכר, חפצי בית וכו'.

בחצר היקב בראשון-לציון — העברת חביות על גמלים לנמל יפו

היה גם יצוא מארץ-ישראל, שכלל למעשה רק תוצרת חקלאית. המעט שלא היה תוצרת חקלאית היה תוצרת תעשייתית המבוססת על החקלאות, כמו, למשל, הסבון המיוצר משמן זית. מכאן, שהכפרים סיפקו תוצרת גם ליצוא.

השפעת התיירות והאינטרסים הזרים במחצית השנייה של המאה הי"ט התחילו לפעול בארץ המיסיונים, הקונסוליות, ומוסדות הדת השונים, והתגברה התיירות והצליינות. פעילותם של המוסדות הנוצרים הביאה

להגדלת הביקוש הכלכלי בארץ, ולהזרמה של כוח-קניה. מאז ומתמיד מעודדת הגדלת הביקוש את הגברת הייצור. היה זה ביקוש לשירותים, למשל, מלונאות, הסעה והובלות עבור הצליינים והתיירים. היה זה ביקוש לכוח-אדם: כל הבניינים נבנו, בדרך-כלל, על-ידי כוח-אדם מקומי, וגם אם הביאו את המהנדסים מאיטליה, הרי פועלי הבנייה, גם המקצועיים שבהם, היו פועלים מקומיים. היה ביקוש מסוים לסחורות מקומיות, אם כי לא בשיעור ניכר, והיתה מגמה של רכישת קרקעות וכאשר קנו קרקעות היה בכך כדי להזרים כסף בכמות לא מועטה מחוץ-לארץ לתוך המערכת.

זה היה צד אחד של ההשפעות של המוסדות הללו ושל התנועה העירנית של תיירות וצליינים. הצד האחר היה השפעתם על השירותים הציבוריים, או של מה שמכנים היום בשם: שירותים ממשלתיים. במקום זה נמצא שני כיוונים של השפעה: מצד אחד, יצרו הגופים הזרים לחץ מסוים על הממשל העות'מאני בתביעה שיספר את שירותיו. הם דרשו ממנו אמצעי-החברה טובים יותר. ואכן, ב-1869 נסלל כביש לירושלים, ואחר-כך בוצעו עבודות נוספות של תיקון כבישים או של סלילת כבישים, הופעל לחץ לשיפור של הקומוניקציה ועוד. התפתחות יותר חשובה היתה בכך שהגורמים הזרים עצמם החלו משלמים את תפקידו של השלטון וסיפקו שירותים שכל שלטון מסודר חייב לספק לנתיניו. אלו היו תופעות בולטות בתחום החינוך, הבריאות והסעד, אבל הגורמים הזרים גם סיפקו חלק משירותי השיפוט, הסדר הציבורי, התגנה על בטחון האדם ורכושו, ואפילו שירותי דואר. לא זו בלבד שהקונסוליות והמיסיונים סיפקו לעצמם שירותי חינוך, בריאות, שיפוט והגנה — אלא שהם סיפקו שירותים אלה לאותו חלק של האוכלוסיה, שהיה עשוי להיות פעיל והדשני ביותר מבחינה כלכלית. כלומר: דווקא האלמנטים היזמים, או הטרומ-קאפיטאליסטים בארץ-ישראל קיבלו תוספת כוח גיבוי מהסודות הזרים. בארץ לא הגיעו הדברים לאותו שיעור שאליו הגיעו בלבנון — הודות לאוטונומיה המיוחדת שם — אבל השפעתן היתה רבה גם כאן.

אלו הן ההשפעות שפעלו בארץ-ישראל לפני 1890 או לפני 1900 ואשר באו מצד גורמים שפעלו לא מתוך מניעים כלכליים אלא מתוך מניעים פוליטיים, דתיים או מיסיונריים. הסוג האחר של ההשפעות בא מגורמים שמניעי פעולתם נבעו מתוך שיקולים עסקיים. בידינו מצויים נתונים המורים בבירור כי משנות ה-60 של המאה הי"ט חלך וגדל היצוא מארץ-ישראל, ואתו — תנועת הספנות בנמלי הארץ. מהרכב היצוא מסתבר שעיקרו בא מן הכפרים. אין המדובר בהדרים, שהפכו להיות מרכיב חשוב של היצוא כבר משנות ה-60, שכן הדרים אינם תוצרת טיפוסית של כפרים, אלא דווקא של האזורים הסמוכים לערים הגדולות כמו יפו ועזה. אולם אם היה יצוא מוגבר של שעורה מנמל עזה, הרי ברור שהשעורה באה מן העורף החקלאי הרחוק, ובחלקו אפילו מהבדווים. והוא-הדין לגבי יצוא השומשומים. לדידו של הפלח בארץ היו השומשומים ה'קאש קרופס', כלומר: אותו גידול שאם האיכר מצליח לגדלו — ושומשומים הם גידול עדין המצריך עבודה מיומנת —

היבול מבורך, ומובטח שהאיכר מקבל תמורתו מזומנים. כמו-כן יוצאו אבטיחים, מילונים, וקטניות, כשתלקם הגדול אמנם הופנה למצרים, אך בהדרגה החלו להישלח גם לאירופה. השעורה נשלחה לאנגליה, שכן היתה מאוד פופולארית בקרב יצרני הבירה שם, וכמוה גם ההדרים. אופי התוצרת מעיד ברובו על היענותו של הכפר המסורתי, השמרני כביכול, לכוחות הביקוש של השוק שהורגשו בארץ-ישראל בעקבות שיפור קשרי הספנות והתקשורת עם אירופה.

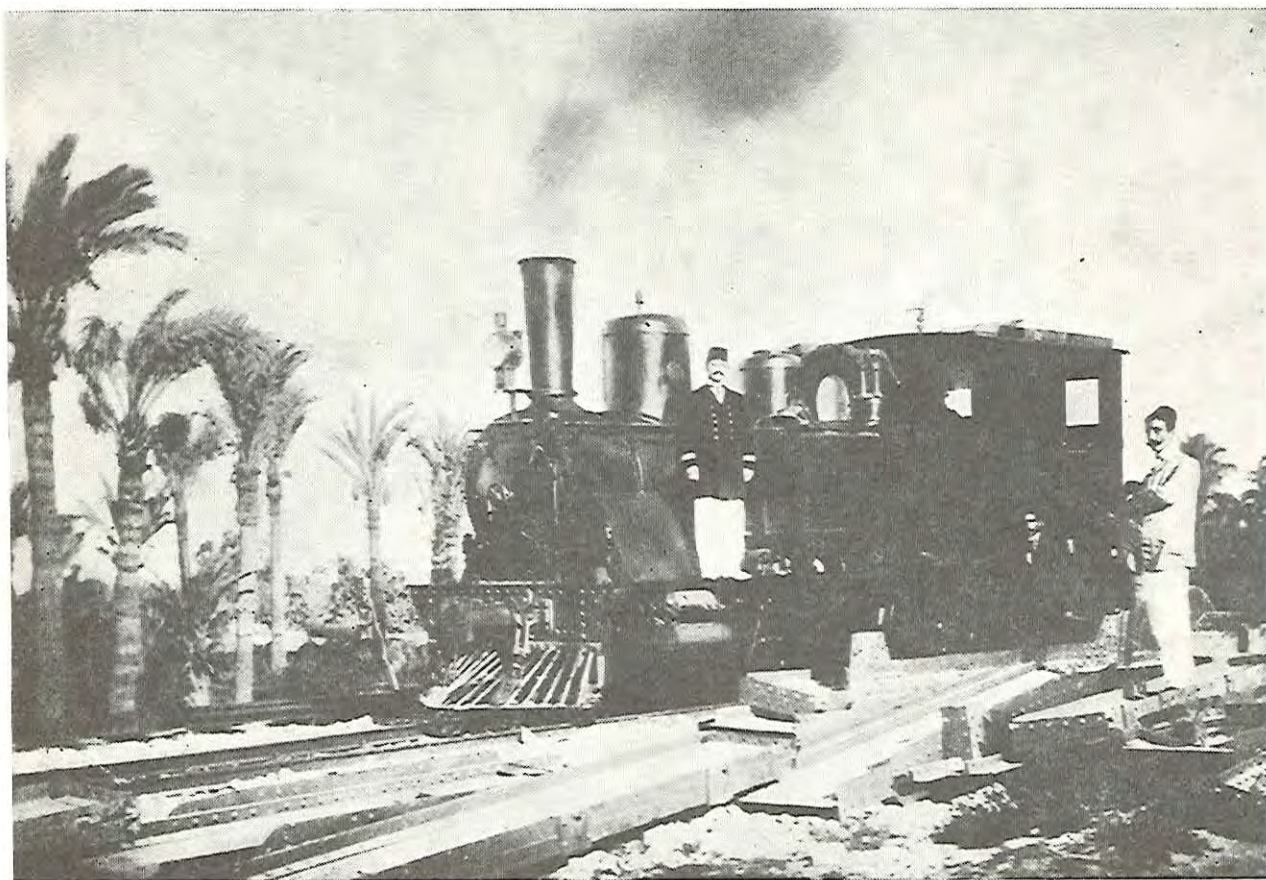
מצד הספנות היתה גם תוספת תעסוקה לעירונים, שמצאו את פרנסתם בעיקר משירותי הספנות והביטוח וכן מן הסוכנויות הקשורות בענפים אלה. הנהת מסילת-הברזל בין יפו לירושלים בידי גורם עסקי זה היא דוגמה מובהקת לחדירתו של תון בין-לאומי לארץ. הקלקולציה של בניית המסילה היתה מושתתת בעיקרו של דבר על תנועה של צליינות, ובדין היתה תנועת הנוסעים הגורם העיקרי בשיקולי הקמת הרכבת ולא דווקא תנועת המשאות. בהקשר זה כדאי להזכיר גם את שני הבנקים האירופיים הראשונים, שהתחילו לפעול בארץ. אחד היה ה'קרדיט-ליונאז', בנק גדול וידוע, שסניפים רבים היו לו באזור הים-התיכון. הבנק ייסד את הסניף הראשון שלו ב-1892 ותוך זמן קצר פתח את הסניף השני. פני הדברים היו כך: או שמתחילים ביפו ופותחים את הסניף השני בירושלים, או שמתחילים בירושלים ופותחים את הסניף השני ביפו, משום שבלי שני סניפים אלה יחד אי-אפשר היה לפעול. מעניין הדבר של'קרדיט-ליונאז' היו אלה שני הסניפים היחידים בארץ-ישראל, שהיו כפופים למרכז באלכסנדריה, ואילו סניפים נוספים של הבנק לא נפתחו. דומה שקיים היה הסכם קארטלי כלשהו עם האינטרסים הצרפתיים האחרים שפעלו באזור ביירות, שה'קרדיט-ליונאז' לא יחרוג צפונה מעבר לקו של יפו-ירושלים. הבנקים האחרים שהתחילו לפעול בארץ פתחו במשך הזמן סניפים גם בחיפה ובנצרת, וחלקם — אף בדמשק ובביירות.

הבנק השני המעורר עניין מבחינת חדירתם של כוחות מן החוץ היה הבנק הפלשתינאי הגרמני, ה'דויטשה פלשתינא בנק', שנוסד ב-1897 ופתח סניפים רבים ביחוד אחרי שנת 1904. גם בנק זה מסמל חדירה של אלמנטים בעיקר עסקיים, למרות שבראשיתו היו מעורבים במקצת גם כוחות כנסייתיים-מיסיונריים. היוזמה באה בעיקר כדי להעניק תנופה לחדירתם הכלכלית של הגרמנים לארץ-ישראל, מפני שלמעשה נוסד הבנק כתוצאה מפשיטת-הרגל של הבנק הפרטי הקודם של פרוטיגר.

הזינוק אחרי 1900

הזינוק הכלכלי היחסי שהחל אחרי שנת 1900 יסודו בשני גורמים: (א) המשך פעילותם של הכוחות, שהחלו לפעול לפני 1900, אך קיבלו תנופת-יתר מיד לאחריה. בתקופה שבין שנת 1896 ושנת 1914 היתה התפתחות רבה מאוד של התחבורה והתקשורת, וכן תחש הקצב של מירוך ההתחרות האימפריאליסטית. אף כי ארץ-ישראל לא הוותה נקודה חשובה

הקטר הראשון בארץ בתחנת הרכבת בחיפה, 1902

במיוחד בתוך המערכת הזאת, היא לא הונחה כלל ועיקר. היפוכו של דבר, זאת היתה התקופה שבה המעצמות לא התעלמו משום פינה גידחת ברחבי העולם, חיפשו ותרו היכן נותר עדיין כתם 'לבן' במפה, שטרם חדרו אליו כדי לשווק סחורות ולהשקיע כספים. אם במשך התקופה שבין 1900–1913 עלה פי שניים ערכו הכספי של הסחר הבין-לאומי, הרי בגמל יפו עלה ערך היצוא והיבוא כאחד פי שלושה במשך התקופה המקבילה, ועודף היבוא עלה אפילו פי ארבעה. זו היתה תקופה של עליית מחירים קלה, עד 15%–16%, אבל בעיקרו של דבר היה זה גידול ריאלי.

ד' וולפסון וז"ד לבונטין בבית-החרושת למתכת 'שטיין' ביפו, 1908

בתחומים שונים מתגלית התפתחות מואצת. בראש וראשונה היתה זו התפתחותה של הספנות — ספינות קיטור עגנו ביתר-קביעות בנמלי הארץ, התפתחה תחרות בין המדינות וחברות הספנות השונות על הובלת משאות ונוסעים באזור, כשם שניטשה התחרות גם בתחום הדואר. גברה התעניינותם של הקונסולים בשאלות כלכליות. בנק אנגלו-פלשתינה, שהיה רשום כחברה בריטית, נהג לקבל מכתבים מהקונסול הבריטי, השואל מה נעשה על-ידי הבנק לקידומו של המסחר הבריטי בארץ-ישראל, שהרי הבנק היה חברה מסחרית הרשומה באנגליה, וקיבל הגנה קונסולרית. כאשר בירושלים פורסם מכרז, מטעם העיריה

על התקנת אביזרי-שאיבה, דיווח מיד הקונסול הבריטי אם זכתה פירמה בריטית בהזמנה או נדחתה. שאלות אלו העסיקו את הקונסולים של כל המדינות ואת סגניהם.

היה חיפוש מתמיד אחרי האפשרויות להרחבת היצוא מן הארץ; היתה תנועה מוגברת של התיירות והצליינות. למשל, אם נשווה את השנים 1904–1906 לשנים 1911–1913 גיווכה כי תנועת הנוסעים ברכבת לירושלים גדלה בממוצע השנתי כמעט פי שניים. בשנים 1903–1905 חוברת חיפה למסילת הרכבת החיג'אזית והיבור זה שינה את מעמדה של העיר. חלק מן הכוחות שבאו לאזור מן החוץ היה למעשה פרי יוזמתו של הממשל העות'מאני, ובמיוחד אמורים הדברים ברכבת החיג'אזית, שההון להקמתה גויס ביוזמתה של הממשלה העות'מאנית עצמה.

(ב) התנופה שחלה בזרם העלייה מאז 1904 כשבמרכזה העלייה השנייה, ויבוא ההון היהודי שגדל עקב כך. מסתמן זינוק בולט בנתוני סחר-החוץ שעבר דרך נמל יפו ובהיקף עודף היבוא מ-1905 עד ערב מלחמת-העולם הראשונה. נמל יפו היה הנמל הראשי של ארץ-ישראל, אם כי לא היחיד בה. גם סחורות שבאו דרך אלכסנדריה או ביירות, הגיעו בסופו של דבר ארצה דרך יפו. חיפה אמנם החלה להתפתח בסוף התקופה, אבל ה'הינטרלאנד' שלה בתוך הארץ היה הרבה יותר קטן; לגבי חיפה היה חשוב הרבה יותר היצוא מעבר-הירדן או אפילו מאזור דמשק. מסילת הברזל לחיפה נבנתה כאלטרנטיבה לרכבת לביירות, והסחורות מעבר-הירדן ומסוריה היו חשובות יותר לחיפה מאשר הסחורות שיוצאו מארץ-ישראל גופא. לעומת זאת שימש נמל עזה כמעגן לספינות קלות בלבד. הסחורות שהגיעו לנמל עזה, וכן לנמלים קטנים אחרים לאורך החוף, הובאו קודם לכן באניית-קטור עד נמל יפו, ומשם הועברו למחסנים, או שהוטענו על ספינות מפרש קטנות בדרכן לנמלי-המשנה כמו עזה. רק בעונה הקצרה יחסית של יבול השעורים עגנו ספינות הקטור — בימים שמוג-האור איפשר זאת — מול עזה ממש, ואז הועברה השעורה מהחוף בסירות וברפסודות. ראשית היו מערימים אותה ערימות-ערימות ללא שקים; ישנם תיאורים ציוריים מפרי-עטם של הקונסולים, שהגיעו לשם במיוחד כדי להתבונן בעבודת ההטענה.

אלה הנתונים של סחר-החוץ. אבל לא רק מבחינה כמותית הסתמנה התפתחות בולטת אלא גם מבחינת הגיוון של הסחורות ואיכותן. אם למשל, קבוצה של מוצרי יבוא בסיסיים — אריגים, קמח, אורז, קפה, סוכר וטבק — היוו יחד כ-73% מערך היבוא בראשית המאה העשרים, הרי במשך העשור הראשון ירד חלקם ל-3% ולקצת יותר מ-50% ערב המלחמה. זאת אומרת, שתוך כדי גידולו של היבוא, גדל גם גיוון הסחורות, והעלייה חלה במוצרים שונים מאלה שהיוו בתחילה את הרוב המכריע של מוצרי היבוא. יבוא הפחם עלה רק פי שלושה, אבל יבוא העצים עלה פי שישה בשנים 1900–1913, יבוא מוצרי המתכת עלה פי חמישה ויותר, ויבוא מנועים ומכונות — אף הוא פי חמישה ויותר. (כל זאת כאמור בערכים כספיים, אבל לרוב זוהי עלייה ריאלית). עודף היבוא במשך התקופה הזאת היה בתחום של

בין 30 ל-40 אחוז מכלל היבוא, כשעיקר יבוא ההון היה של יהודים, אף כי מקצתו היה של מוסדות כנסייתיים. אם נשווה את ממדי יבוא ההון לתקופה שהחלה מיד אחרי המלחמה, הרי שהם היו די צנועים. עודף היבוא על היצוא במל יפו הגיע בשנים האחרונות שלפני המלחמה לסכום של בין 400,000 ל"ש ל-500,000 ל"ש. נשווה זאת לשנים 1922—1923, שבהן הגיע יבוא ההון היהודי בלבד להיקף של 4 מיליון ל"ש לשנה, ואחר-כך היתה עלייה נוספת. גם אם נשווה את הנתונים לתוצר הלאומי של אותה תקופה, היה יבוא ההון די צנוע. התוצר הלאומי של ארץ-ישראל, לפי אומדנים עקיפים שונים המבוססים בעיקר על הישוביו של ארתור רופין, היה בגבולות 7 מיליון ל"ש. כלומר, יבוא ההון הוסיף באורח מזערי למקורות שעמדו לרשות המשק, אבל חובה לזכור כי בתקופה זאת גם סכומים קטנים של הון יכלו להשפיע באופן די ניכר באמצעות התרומה האיכותית המהפכנית שלהן.

היחסים בין קבוצות האוכלוסיה השונות

היחסים ששררו בין הקבוצות השונות באוכלוסיה היו בעלי חשיבות מרובה. ראשית, הסקטור הציבורי: כבר הצבעתי על-כך שמשקלו של הסקטור הממשלתי היה מועט וכמעט שלא השפיע על יוזמן של השקעות-תשתית או על קידום הפיתוח הכלכלי בתקופה העות'מאנית, אלא שרק תחת לחצם של הגורמים הזרים נעשו בכל זאת שיפורים מסוימים. בעשר-עשרים השנים האחרונות של התקופה חל גידול בפעילות הממשל שהתבטאה, כאמור, בסלילת כבישים ובשיפור אמצעי התקשורת, במיוחד בנמלים. קיימים תזכירים רבים של סוחרים וקונסולים המתאוננים על מצבם של מיתקני הנמלים ומחסניהם — עובדה המזכירה בעליל שאכן נעשו דברים, אלא שהצרכנים חשבו שאינם מספקים ונחוץ לעשות הרבה יותר. בהקשר זה כדאי להזכיר פרשה מעניינת מאוד הקשורה בזכויות. הופעל לחץ גדל והולך על הממשלה ועיריות כדי להניען שיעניקו זכויות להקמתם של שירותים ציבוריים מונופוליים, כגון אספקת מים לירושלים. שהיתה בעיה כאובה כשלעצמה; ואספקת חשמל לירושלים, ליפו ולתל-אביב. בדרך-כלל הזכירו את הדברים האלה בנשימה אחת: מים, חשמל ורכבת-רחובות חשמלית ('טראמוויי'). גורמים שונים השתדלו לקבל את הזכויות, קיוו לרווחיות גבוהה במפעלים האלה, והתחילו לגייס הון; בין היתר עשו זאת גופים ציוניים, במידה רבה דרך הצינורות של בנק אפ"ק או ביוזמתו. מסתמנת כאן תופעה מעניינת מאוד: מצד אחד גילה השלטון עניין רב בתכניות האלו, ובייחוד המליצו העיריות על כך, שכדאי להעניק זכויות כאלה, שכן כך יזרם לארץ הון זר אשר יפתח את השירותים לטובת הציבור והתפתחותה של הארץ. מצד שני הכשיל הממשל המרכזי בקושטא את התכניות ולא הניח להן לבוא לידי גמר, משום שחשש מאוד בתקופה הזאת מחדירתה של השפעה זרה. הוא-הדין לגבי הציונים; מעולם לא התכוונו בריציונות לתת להם זכויות ורק דחו אותם בלך-ושוב. לכל היותר נהגו להשהות את המשא-ומתן עמם

Certificate of Acknowledgment of Execution of Document.

Turkey
(Country.)

Palestine
(Country or other political division.)

Jaffa
(Name of consular office.)

SS:

I, *Jacob Wardigg*, *Consular Agent*
of the United States of America at *JAFFA, Palestine*

duly commissioned and qualified, do hereby certify that on this *13th*
day of *November*, 19*14*, before me personally appeared
Mr. H. A. Ruppert, representative of the
American Relief Fund.
to me personally known, and known to me to be the individual...described
in, whose name *he* subscribed to, and who executed the foregoing instru-
ment, and being informed by me of the contents of said instrument *he*
duly acknowledged to me that *he* executed the same freely and volun-
tarily for the uses and purposes therein mentioned.

In witness whereof I have hereunto set my hand and
official seal the day and year last above written.

J. Wardigg
Consular Agent of the United States of America.

FEE NO. 33. TWO DOLLARS.

NOTE.—Wherever practicable all signatures to a document should be included in one certificate.

יפוי כוח לד"ר רופין מטעם הקונסוליה האמריקאנית בארץ
דבר חלוקת כספים בארץ-ישראל, 1914

מעבר לזמן סביר, וזאת — כדי לראות אם יבוא גורם אחר, אך בסופו של דבר גם גורם אחר לא קיבל את הזיכיון. אחד היוצאים מן הכלל המועטים שאכן קיבל זיכיון אך לא הספיק להשתמש בו היה מברומטיס המפורסם, שקיבל את הזיכיון להפעלת חברת-החשמל בירושלים. כן שייכת לסקטור הציבורי הפעילות המשלימה במוסדות, שכבר הוזכרה, ויש להדגיש כי בתקופה האחרונה, כלומר ב-15—20 השנים האחרונות של השלטון העות'מאני, היו היהודים הרבה יותר פעילים בתחום הזה של שירותים ציבוריים ופיתחו את שירותי החינוך, הסעד והבריאות שלהם. אם כי רוב השירותים שהיהודים סיפקו, נועדו ליהודים, הרי שינוי פניו של היישוב היהודי הישן בארץ מהוות אבן-פינה בתהליך המודרניזציה של החברה והמשק בארץ כולה.

העיר והכפר

מה היתה השפעת ההתפתחויות הללו על הסקטור הכפרי המסורתי? סקטור זה היווה את רובה של האוכלוסיה, ובעיקר את רובה המכריע של האוכלוסיה המקומית הלא-יהודית בארץ. האם קפא הוא על שמריו? יש כאן שתי שאלות משולבות זו בזו. (א) האם הלך ונוצר בארץ-ישראל משק דואלי מפוצל, שיש בו סקטור מודרני, בעיקר בערי החוף, הקשור לכלכלת אירופה, שכמעט איננו מעורה בארץ עצמה, אלא רק שואב ממנה כוח-אדם? האם נשארה מרבית פנים-הארץ שמרנית וקופאת על שמריה, ולכל היותר היה בה עודף אוכלוסיה שאותה היא מזרימה לערים, או שהדברים אינם כך, ויש מודרניזציה בתוך הסקטור הכפרי פנימה? (ב) היכן התקיים תהליך של ריבוי האוכלוסיה, האם בכפרים או רק בערים? לשאלה זו חשיבות רבה, שכן אם התרבתה האוכלוסיה גם בכפרים, המסקנה היא, שעלה כושר הייצור של המשק החקלאי לפחות במקביל לגידול האוכלוסיה, ובוודאי גם יותר, כי הצמיחה האפסטטית היא בדרך-כלל גם אינטנסיבית. לעומת זאת, אם התוספת לאוכלוסיה בארץ היא כולה בערים, אזי יש בזה משום רמז לסטאגנציה של הסקטור הכפרי.

אין לנו נתונים שלפיהם נוכל להכריע בין האפשרויות. דומני שגם אם לגבי התקופה שעד 1880, או אפילו עד 1890, יש מקום לטעון, שכל תוספת האוכלוסיה בארץ היתה בערים וכמעט שלא בכפרים, הרי שלאחר-מכן התמונה שונה — שיעורי הגידול ותהליכיו היו כאלה, שאין זה מתקבל על הדעת שלא היה גידול אוכלוסיה גם בכפרים.

מכל-מקום ברור שהיתה זרימה של כוח-אדם מן הכפרים אל הערים. פירושו של דבר לגבי הכפרים היה שנפתחה אפשרות להמשך ריבוי האוכלוסיה, ולהמשך התהליכים החברתיים והכלכליים המתלווים לריבוי כזה, משום שניתן היה לקלוט את עודף האוכלוסין בתוך הערים. אבל ישנן גם השלכות נוספות. אין ספק, שחלק מההכנסות של אותם מפרנסים עירוניים, שעברו מן הכפר אל העיר, זרם, במקדם או במאוחר, חזרה לכפרים, בין בצורה של תמיכת קרובים — והיה קשר לחמולה שבדרך-כלל לא נותק, בין בצורת

תשלומי מוהר, ובין בצורה זו, שאנשים שעבדו שנים רבות בעיר חזרו לכפר כדי לרכוש שם נחלה ולהתיישב בה.

חשוב לא פחות היה תהליך הגידול שבעקבותיו גבר הביקוש לתוצרת חקלאית. הערים הלכו וגדלו במהירות: במשך התקופה של 1880—1914 גדלה אוכלוסייתן של שש הערים הראשיות בארץ-ישראל, בשיעור שנתי ממוצע של 3%, ואם נבחר ב-12 ערים — היה זה גידול בשיעור של 2.3% בממוצע לשנה. בתחום הדגנים לא סיפק הכפר הארצישראלי את הביקוש הגדל הזה — ולכן הוגבר קצב יבוא קמחי-החיטים לארץ. אך כאן יש מקום לשאול, האם נבע הפיגור בסיפוק הביקוש מהפוטנציאל הנמוך של הסקטור החקלאי, או שמא נבע הפיגור עקב חוסר התאמה בין הטעם לבין איכות הייצור? בערים החלו לחקות את סגנון הצריכה האירופי, דבר שמצא את ביטויו בין השאר בביקוש ללחם חיטים; ואילו יתר חלקי הארץ גידלו בעיקר את הדגנים האחרים — את השעורה ואת השיפון. אפשר שאילו היו תושבי העיר רוצים לאכול את הלחם המקומי אפשר היה לספק את כל הצריכה מהכפרים. לגבי תוצרת חקלאית אחרת, ובאופן בולט מאוד בירקות ובפירות, סיפקו הכפרים את הביקוש של הערים הגדולות ושיווקו להן את מלוא הצריכה, וכל זה — בעיקר באזור ירושלים.

השפעה חשובה מאוד על הסקטור הכפרי המסורתי היה הביקוש לפועלים שכירים, הן על-ידי תושבי הערים והן על-ידי המיגור החקלאי המודרני. במיוחד רב היה הביקוש לפועלים שכירים חלקיים, כלומר: לאותם פועלים שכירים החיים בכפר, מעבדים את משקם בעזרת המשפחה, אך יחד עם זאת מועסקים בעונות מסוימות של השנה בעבודות חוץ. ההשלכות של התפתחות זו היו בעלות חשיבות עצומה. ראשית, נוצרה תוספת הכנסה שאיפשרה את גידול הצריכה ועמה — העלאת רמת-החיים. אבל חשובה יותר היתה העובדה, שאותם פועלים שעבדו בעיר, ויותר מהם — אותם פועלים שעבדו בפרדסנות ובמושבותיהם של הגרמנים והיהודים, למדו להכיר מקרוב שיטות יצור מודרניות, כלים משוכללים, זנים חדשים וסגנון צריכה שלא היו רגילים לו בכפריהם. טבעי הדבר אפוא שהם מיהרו ליישם מושגים אלה במקומות מגוריהם. אי-אפשר לטעון שכל הכפרים בארץ הושפעו מן הדוגמאות הללו, אבל ברור שהכפרים הסמוכים למושבות ולאזורי הפרדסים הושפעו הן מבחינת התצרוכת והן מבחינת הייצור. יש לנו עדויות רבות על שינויים במנהגי התצרוכת של הכפרים הללו, כולל בניית בתים לפי סגנון משובח יותר. חשובות במיוחד הן העדויות על שינוי השיטות החקלאיות — הונהגה עבודה בסוסים ובפרדות ושימוש בעגלות; והחלו לגדל תפוחי-אדמה, ירק שנחשב לאחד החידושים הבולטים, שהכניסו הגרמנים לארץ. אחד הדברים המעניינים ביותר היה הזיבול: ישנו סיפור מאוד ציורי על הטמפלארים הראשונים שהתחילו לעבוד בארץ: הם היו עוברים בכפרים וקונים ערימות של זבל שהיו מונחות במשך שנים רבות מאוד וכתוצאה מזה נהפכו לזבל אורגאני משובח ביותר. הפלחים לא רק שמכרו 'סתורה' זו ברצון רב, אלא אף לעגו ל'מג'נונים' הגרמנים. אך

הדבר הזה לא החזיק מעמד זמן רב — אחרי כ־10 או 15 שנים נהפכו ערימות הובל למיצרך יקר-המציאות, משום שהפלחים נכחו לדעת מה רב ערכן ומשום כך החלו להשתמש בהן לצרכיהם הם עד שהפסיקו למכרן. כאשר הובא ארצה הובל הכימי, התחילו חלק מן הפלחים להשתמש גם במוצר זה.

היסודות הקאפיטליסטיים החדשניים

היסודות הקאפיטליסטיים החדשניים היו, ללא ספק, הגורם החשוב במשק. היו בהם שתי קבוצות מישנה עיקריות: (א) הקאפיטליסטים מבין האוכלוסיה הוותיקה — הערבים, ואלה שפנו הלבנטינים, כלומר: תושבים ותיקים ממוצא איטלקי וממוצא יווני. היו תושבים ממשפחות ותיקות בארץ, חלקן ותיקות פחות, ואפשר אולי לשייך אליהם את החלק הפעיל יותר של היהודים הספרדים הוותיקים. קשה לדעת אם שיכבה זו נשארה סגורה, כלומר האם רק אלה שעסקו קודם במסחר או במקצועות דומים החלו לעסוק גם בתחומים חדשים כמו פרדסנות, או שייטכן שגם חלק מאלה, שהיהודים נהגו לקרוא להם 'האפנדים', כלומר השייכים לשיכבה השמרנית של בעלי השררה והקרקע, השתלבו אף הם בתוך הפעילות החדשה; (ב) האלמנטים החדשים שבאו מן החוץ, הגרמנים והיהודים. חשיבות השפעתם התבטאה, מצד אחד, בשינויים שחוללו תודות לגישתם החדשנית מבחינה טכנולוגית ומבחינת מינהל-העסקים, גישתם לסיכון, לחיפוש שווקים, להתארגנות קארטלית וכיו"ב. אלה היו אנשים המעורים היטב בקשרי מסחר ותרבות עם אירופה ועם יבוא ההון. השפעתם היתה גדולה גם כאשר מניינם היה קטן, וידוע, שמהנדסים בודדים או פועלים מקצועיים מעטים יש בידם להשפיע על אוכלוסיה גדולה מאוד בדוגמה ובהדרכה. לגרמנים עצמם היו סיפורים הרבה על כך. מצד שני נוצרה מערכת יחסים מאוד סבוכה עם היישוב הוותיק, כלומר: בין היוזמים החדשים לבין היוזמים הוותיקים. התפתחה תחרות, ולעתים היה הדבר כרוך בדחיקת רגלם של הוותיקים, תופעה שדי היה בה לעורר את התנועה הלאומית הערבית. אנשים נדחקו מעמדות מפתח, למשל במסחר הסיטונאי ובסוכנויות הספנות. בתחום של הלוואות בריבית, דחקו הבנקים החדשים את החלפנים הוותיקים, וכן הלאה. אולם היו גם יחסים של השלמה — הגורמים השונים השלימו זה את זה, עזרו זה לזה — ובמסגרת של משק המצוי בתהליך של צמיחה, נוספת למומנט התחרות גם ההשלמה, מפני שהכול הולך ומתרחב, ונוצר כאילו מקום לכולם.

אחת הדוגמאות הבולטות ביותר להשפעות בדרך של תחרות והשלמה היה סקטור הפרדסנות. הפרדסנות מעיינת במיוחד משום שזהו ענף אנדוגני מקומי, שגדל מתוך משק הארץ. משנות ה־60 כבר היה יצוא ההדרים סדיר, המטעים התרחבו, ומחירי הקרקע עלו. בין 1862—1885 עלה ערך יצוא ההדרים מיפו פי חמישה בערך, אם לא יותר (הנתונים הם לא תמיד בני השוואה). מסוף שנות ה־80 כבר נוצר קשר מסחרי ישיר עם אנגליה, אף כי ההובלה נעשתה דרך אלכסנדריה. מאמצע שנות ה־90 הובל כבר חלק מן הפרי מיפו ישר

לליברפול, וקשר זה הלך והתרחב, והיצוא התרחב עד שבאמצע שנות ה-90 ייצאו יותר מרבע מיליון תיבות פרי-הדר. ב-1903–1905 היה יצוא של כמעט חצי מיליון תיבות, ב-1909–1913 – שלושת רבעי מיליון תיבות לשנה ובשנת 1913–1914 ייצאו יותר ממיליון וחצי תיבות פרי-הדר. בהתחלה, כאמור, היה כל היצוא רק של הערבים המקומיים. אחר-כך הופיעו גם היהודים, ובסוף התקופה היה כרבע מיצוא ההדרים תוצרת של פרדסים יהודיים, וכשני אחוזים וחצי של הגרמנים. עם זאת, אף-על-פי שהענף פותח והורחב על-ידי הקאפיטליסטים המקומיים אשר אף השתלטו על השיווק, ויצרו את הקשר עם הסוכנים הבריטיים, עדיין נשארים הם שמרנים ופרימיטיבים מבחינת הטכנולוגיה של הגידול, ובפרט הוסיפו להשתמש בשיטות השמרניות ביותר לשאיבת מים. הם שתלו או נטעו את העצים בצפיפות רבה, וזה הגביל אותם מבחינת שיטות העיבוד וגרם ליבול ירוד מאוד. ב-1897 הצליח סוכן גרמני לשכנע כמה בעלי פרדסים להשתמש במנועי בנזין לשם הפעלת המשאבות, והשימוש בהם הלך והתרחב במהירות רבה. המנוע תפס את מקומו של הגמל במובן זה שהמשיכו לעבוד עם המשאבה המסורתית של הדליים הנעים על השרשרת האין-סופית. היהודים הם שהכניסו את המשאבות המוטוריות, את פיוור השתילה, את גידול הלימונים ואחר כך את הקידוח. החידושים הטכנולוגיים הוכנסו על-ידי מי שבא מן החוץ, וזהו הענף היחיד שאפילו הגרמנים החדו שלמדו בו הכול מן היהודים. היהודים אף הכניסו שיטות חדשות של ארגון השיווק וניהלו מלחמה בקארטל של המקומיים ובקארטל של ההובלה, בעזרת שיטות חדישות של אשראי, והמקומיים היקו אף הם את השיטות הללו. זאת היא דוגמה מובהקת לאותם יחסים של השלמה תוך תחרות.

בתוך המערכת הזאת של הצמיחה המואצת והתפתחות היחסים בין הסקטורים, החלו גם להסתמן אותן הנקודות הרגישות, שהיו אחר-כך נקודות התנגשות וסכסוך בתחום הכלכלי בין הסקטורים השונים: הבעיה הראשונה היא רכישת הקרקע, ההופכת לבעיה עדינה יותר ויותר ורגישה מבחינת תודעה לאומית ולא רק מבחינת המחירים. הבעיה השנייה היא שוק העבודה, שבו ההתנגשות והתחרות חריפות למדי ומלוות בהרבה טיעונים לאומניים משני הצדדים. הבעיה השלישית היא עניין הזכויות המונופוליסטיים על מפעלים ציבוריים גדולים.

היישוב היהודי: הגורם הקובע בהתפתחותה הכלכלית של ארץ-ישראל

מרדכי אליאב

השאלה הראשונה שיש ברצוני לעורר היא שאלה עקרונית: האם ניתן לדבר על משק כלכלי אחד בארץ-ישראל, או אפילו על משק דואלי? האם לא היתה התפתחותה של כלכלת היישוב שונה מזו של התפתחות האוכלוסיה הלא-יהודית? ואם ההתפתחות היתה באמת שונה, מה היו קשרי-הגומלין וההשפעה ההדדית של הסקטורים השונים?

דומה כי בראשית המאה ה"ט נמצאה בארץ-ישראל אוכלוסיה, שכלכלתה ברובה אוטרקית, ונוזקת רק במידה מועטת ליבוא וליצוא. ברור שבמרוצת המאה חלו שינויים כבירים בהתפתחות הכלכלית, ונשאלת השאלה — האם אין לראות ביישוב היהודי, הצומח במהירות ובקצב דינאמי, גורם דומיננטי בהתפתחות הזאת? כלום אין להניח, שלולא תרומתו של היישוב היהודי, לא היתה מגיעה האוכלוסיה המקומית למודרניזציה ולהתפתחות טכנולוגית, ואולי היתה קופאת על שמריה, למרות תרומתה החשובה של ההתיישבות הגרמנית לכלכלת הארץ?

נכון אף לציין כאן את ההתפתחות של היישוב היהודי במשך תקופה זו. אמנם רגילים לראות את היישוב הישן' כיישוב החי על החלוקה ותלוי במתת-חסד, אבל ידוע לנו, שתיאור זה הינו חד-צדדי, וכי החל מהמחצית השנייה של המאה חל תהליך של פרודוקטיביזציה בקרב היישוב הזה. מספר העוסקים במלאכה הלך וגדל. כבר בשנת 1881 מנה לונץ 770 משפחות המתפרנסות מגיע כפיהן — כרבע מהיישוב היהודי בירושלים, ועל סף המאה העשרים התפרנסו בירושלים 4,500 משפחות מעמל כפיהן.

ידוע לנו גם כי מראשית העלייה של שנות השמונים התחילו יהודים לעסוק במקצועות בניין שונים, כגון חציבה, סתות ועוד, וחלק ניכר של הבניינים המוקמים ביישוב כבר ניבנה בעזרת עבודה עברית. על-כך יש להוסיף את פעילותן של אגודות שונות ('עזרת נידחים', 'למען ציון', 'פועלי צדק' ועוד), שהשקיעו מאמצים להגברת הפרודוקטיביזציה. יהודים החלו לתפוס עמדות חשובות בחיי המסחר והבנקאות בירושלים, ואין ספק שעמדו בקשרים הדוקים עם ערבים — כל זה ביישוב העירוני המכונה 'יישוב ישן', והדברים תוארו במאמריו השונים של פרופ' שמואל אביצור.

על-כך יש להוסיף את תרומתם הכלכלית של יהודי יפו, שנתרבו בקצב מהיר וכלל לא נהנו מכספי-תמיכה, אלא התפלגו למקצועות שונים, והיה להם חלק נכבד בהתפתחותה

הדינאמית של עיר-הגמל. אף נוסף את התרומה הכלכלית של מושבותיה של העלייה הראשונה. לפיכך יש להתייחס בכובד-ראש לחלקו של היישוב היהודי בארץ בהתפתחות הכלכלית, ביוזמה, בקצב הגידול, בארגון מפעלים כלכליים, בעסקי יבוא ויצוא ובפיתוח הארץ לתחומיה השונים. ודאי, בכמה ענפים קדמו להם אחרים מקרב האוכלוסיה המקומית, אולם השאלה איננה ממוצית בכבוד שיש בזכות-הקדימה, אלא באיכותה של התרומה לפיתוחה המואץ של כלכלת הארץ. מובן שאין להתעלם גם מן הגורם הנוצרי בארץ, מיעוט בעל השפעה גוברת, שחלק נכבד לו בהתפתחות הכלכלית. חלק זה הלך וגדל בעקבות חדירת המעצמות לארץ וגילוי התעניינות מעשית מצידן להשתלב בפעילות הכלכלית, תוך יריבות והתחרות ביניהן.

שאלה היא, עד כמה קשורה ההתפתחות הכלכלית בפגישה ובקשרים שבין יהודים וערבים? עצם העובדה שבימי העלייה הראשונה, דרך משל, מצאו חמשת אלפים ערבים את לחמם במושבות הבארון, וכי בשל התפתחותן של מושבות אלה גברה הגירת הערבים ממצרים, מהורן וממקומות אחרים, היא בעלת-משקל. כלום לא תרמה העלייה היהודית להעלאת רמת-החיים של האוכלוסיה המקומית, בעיר ובכפר? לדעתי, זה גורם שיש להביאו בחשבון. יודעים אנחנו כי התנועה הציונית התייחסה בראשיתה בתמימות רבה לשאלה הערבית בארץ, בחשבה כי הבעיה תיפתר מאליה. זאת היתה הסברה: היהודים ישפיעו רוב טובה במשק, יפתחו את הארץ ותצמח תועלת רבה ליושבים בה. האוכלוסיה הערבית תכיר בכך ותדע להעריך את העלייה ברמת-חייה, ומשום כך יהיו יחסי-השכנות מתקונים. יודעים אנו יפה כי המציאות טפחה על פניה של אשלייה זאת. זו היתה טעות מעיקרה, ה'רישא' אכן נתקיימה אך לא כן ה'סיפא'. אולם אין לזלזל באמת העובדתית של ה'רישא', בתרומתם המעשית של היהודים בפיתוח הארץ. גם חלק ניכר מאותם הזכויות שהוזכרו, היו בעצם פרי-יוזמתם של היהודים. ההתחרות לא היתה בין יהודים לבין ערבים בתחום זה, אלא בין יהודים לבין הון זר וחברות זרות. בפרשה זו זכויות רבות לבנק אפ"ק ולמשרד הארצישראלי, שהשקיעו מאמצים רבים בנסיונות להשגת זכויות והעלו תכניות ריאליסטיות וגם דמיוניות חדשות לבקרים. ואמנם, סמוך למלחמת-העולם הראשונה גברה התחרות על הזכויות, והופיעו חברות זרות, שהתבססו בעיקר על הון זר, ביחוד בלט הדבר בירושלים בתחרות על אספקת-המים, ייצור חשמל ועוד.

דומה לכן, שצריך להדגיש יותר את היוזמה היהודית ואת חלקו של היישוב בהתפתחות הכלכלית של ארץ-ישראל. הדבר בולט בעיקר בעשר השנים שבין יסוד אפ"ק לפרוץ מלחמת-העולם הראשונה. אין ספק בדבר כי היסוד הציוני, המיוצג על-ידי מוסדותיו והיישוב כולו, היה גורם דינאמי ביותר בהתפתחות הכלכלית.

הפער הטכנולוגי ועליית מחירי הקרקע

יהודה דון

הבחינה המעניינת ביותר במחקר היא הצגת ההיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל בתקופת ראשיתה של הציונות לאו-דווקא מתוך הגישה האינסטיטוציונאליסטית של תיאור מבנה סטאטי של מוסדות, אלא מתוך ניסיון לסלול דרכים חדשות בחיפוש אחרי הדינאמיקה של התופעות. החלק המעניין ביותר במחקר היה, לדידי, הפרק שבו דיבר ד"ר גרוס על הנכונות לאימוץ שיטות וטכנולוגיות חדשות בתחום הצריכה ובתחום הייצור. ההשפעה של מה שהוגדר כ-"Demonstration effect", אשר נתן את ביטוי במבנה המשק החקלאי וכן במבנה הצריכה, ודווקא זו של הפלח הערבי תוארה כאן כחריפה בהרבה ממה שציפיתי.

אולם הדברים מהולים בתמיהה מסוימת: אם אכן היתה קיימת נכונות לקלוט טכנולוגיות גם ממקורות גירוי חלשים יחסית דוגמת היישוב הגרמני הקטן או המושבות היהודיות המעטות, הבודדות והנחשלות אשר יצרו "Demonstration effect", שניתן להבחין בו במבנה הכפר, באופי הצריכה ובסגנון הבניה, קשה לי להבין איך ייתכן, שבתקופה הארוכה שעד 1948 הלך וגדל הפער הטכנולוגי בין הכפר הערבי לבין ההתיישבות היהודית.

כאן אני מגיע לשאלה מרכזית אחרת, הקשורה אף היא בהשפעת הגומלין שבין ארץ-ישראל הערבית, שלפני העלייה, לבין העלייה היהודית אליה. העמדה שפרופ' אליאב הציג מקובלת מאוד; כולנו חונכנו על ברכי הגישה כי אכן באנו והפרינו והרבינו ושיפרנו, והיטבנו למיעוט הערבי, והם היו כפויי טובה לנו על אשר לא גמלו לנו חסד. ברם, אפשר לראות את הדברים גם באור אחר. אחת הפעולות הראשונות של ההתיישבות היהודית היתה רכישת קרקעות. רכישת קרקע מטבע הדברים מעלה את מחיר הקרקע על-ידי הגדלת הביקוש לקרקע. אין זה משנה, כמובן, אם יהודים רוכשים את הקרקע או הטמפלרים; בכל מקרה עולה מחיר הקרקע. אם מחיר הקרקע עולה, הערך האלטרנטיבי של הקרקע שלא נמכרה עולה אף הוא. כלומר, ייתכן שיש מקום להיפותיזה, שהקניות היהודיות העלו את הרגשה הקרקעית באזורי הקנייה. אם תנאי ההתקשרות בין בעלי הקרקע ומעבדיה הם אחרים, נצפה לעלייה בעול הכללי של התשלומים, בין בצורת "Share cropping", בין בצורת מסים ובין בכל צורה אחרת, שבעלי הקרקע גובים מאלה שמשתמשים בקרקע, לגביה קיימת אלטרנטיבה מסוימת של מכירתה ליהודי.

אנחנו יודעים על מקרים אחדים, באזורי החקלאות האריסה הערבית, שקניות יהודיות של קרקעות גרמו לעקירתם של ארסים ערבים מן הקרקעות הקניות. זה תהליך אגררי מוכר מאוד של רציונליזציה בעיבוד האדמות. תהליכים דומים לאלה, אם כי בוואריאציות שונות, אפשר למצוא גם במדינות אחרות. התהליך דומה במידה לא קטנה ל'גידורים' המוכרים בארצות אירופיות רבות, שבהן תהליך הראציונליזציה גרם ליסורים סוציאליים. ייתכן שהיו תופעות דומות גם במקרה זה. ייתכן שקיימת אפשרות לבדוק את הנושא על-ידי בדיקת סדרות נתונים על שיעורי הרנטה, המיווה *Share cropping*.

בעיה אחרת באותה קבוצה של נושאים היא, באיזו מידה הושפעה מדיניות רכישת הקרקעות של גורמי ההתיישבות היהודים על-ידי המשטרים האגרריים באזורי הארץ השונים? אנחנו יודעים שתגליל היה בעל מבנה פיאודאלי חריף יותר מאשר אזורי שכם והברון, שיעור האחוזות הגדולות בגליל הגיע לכ-45% מכלל הקרקעות, לעומת 30% בשפלה, וכ-20% בקירוב ביהודה ובשומרון. יש מקום להשערה כי למבנה האגררי המקומי היתה השפעה על קניית קרקעות, היות ומן הראוי יהיה להניח כי באזורים שבהם שיעור האחוזות הגדולות היה גבוה, רבתה יחסית הנטייה למכור קרקעות. ואם כך, עולה שאלה אחרת, אם ובאיזו מידה כוונה ההתיישבות היהודית המוקדמת לפי שיקולים של מבנים אגרריים של החקלאות הערבית?

בעיה אחרת העולה מאותה קבוצה של בעיות היא, אופי התגובה של הפלח הערבי מבחינת ניהול משקו, לשינויים בהתנהגות של בעלי הקרקע עקב הרכישות היהודיות. אם מניחים כי הרנטה עלתה, עול התשלומים על הפלח כבד. מאידך גיסא, האפשרויות לניצול הקרקע תעלינה גם הן בעקבות הצמיחה הכלכלית והגידול בביקוש לתוצרת חקלאית המתלווים לרכישות היהודיות. לתגובה זו קיימות שתי אפשרויות סותרות. מצד אחד יכלה התגובה להיות הגברת האצטנסטיביות של העיבוד, העלאת הפרודוקטיביות על-מנת לעמוד ביתר קלות בתשלומים המוגברים, תוך כדי ניצול השגשוג הפתאומי שנוצר בשוק. מצד שני, קיימת אפשרות של רפיון ושל נשיאה אילמת בעול התשלומים על-ידי ירידה ברמת הצריכה של הפלח. מן הראוי היה לבדוק את היחסים הבין-סקטוראליים בין היהודים והערבים בערים המעורבות. ברור שלא כל הציבור היהודי חי מחלוקה. כבר דובר על המבנה המקצועי של יהודי אשכנז בירושלים. היתה גם עדה ספרדית גדולה ואמידה יחסית שלא התפרנסה מחלוקה. היהודים שבערים המעורבות מילאו אפוא פונקציות כלכליות. תיתכנה אפשרויות אחדות של תקשורת כלכלית בין שני הסקטורים בתוך העיר המעורבת; ייתכן שהיתה חלוקת עבודה מסוימת בין היהודים והערבים, כשהיהודים עוסקים בקבוצה אחת של מקצועות, והערבים בקבוצה אחרת. תיתכן גם אפשרות של יריבות בין בעלי מקצוע זהים, כשכל אחד מנסה לספק לכל השוק את צרכיו מייצורו שלו. טמונים כאן זרעיו של עימות אפשרי ביחסי עובד-מעביד בענפים הכלכליים השונים. קיימת גם אפשרות שלישית — שני סקטורים מתקיימים זה בצד זה כאשר כל אחד מהם מספק מפסימום אפשרי

של תוצרתו לבני הסקטור שלו. במקרה זה מורכבת למעשה כל עיר משני סקטורים כלכליים נפרדים עם מידה מסוימת של קואופרציה ביניהם. הצגתה של ההיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל כולה, על הדיפרנציאליות הגדולות שהיו קיימות בין קבוצותיה האתניות ועל הבדלי הרמות העצומים שביניהן היא מוצדקת. דומה שזאת הגישה הנכונה היחידה. כל גישה אחרת הבודקת את הנושא במישורים נפרדים של שני סקטורים תוביל לפולמיקה, ובמקרה הטוב לאפולוגטיקה.

היחס בין שלושת גורמי הייצור

חיים ברקאי

תהליך הצמיחה הכלכלית שהתרחש בארץ-ישראל מהרבע השלישי של המאה הי"ט דומה לתהליך הכלכלי שהתרחש במצרים של אותה תקופה ובליבנט כולו. הגורם היחיד שפעל בארץ-ישראל ואשר לא פעל במצרים או בלבנון היה הגורם היהודי, דהיינו העלייה היהודית. לפיכך יש לשאול מה הם האינדיקטורים לצמיחה כלכלית: האם די להסתפק בגידול האוכלוסיה, בתנועת ספנות וכדו' ? דומה כי ניתן להציע אינדיקטור נוסף לצמיחה כלכלית: מחירי המקרקעין.

לדעתי יש להשוות בין מחירי המקרקעין בגב תהר דווקא: חברון, ירושלים או שכם. כלומר, אותם אזורים, שיש להנחיה, כי ההשפעות האירופיות או השפעות השוק העולמי עליהם היו קטנות וחלשות יותר מכפי שהיו באזורי השפלה. ההתפתחויות באזורים הללו היא התפתחות אנדוגנית יותר, והנתונים עשויים להוות מודד נוסף להמחשת שיעור הצמיחה הכלכלית. בעניין הבנקאות האירופית בארץ-ישראל; אני מטיל ספק בהנחה, שהיה הסכם קארטלי בין הבנקים. קארטל יכול להתארגן רק בשעה שחבריו בטוחים במונופול שלהם על השוק. אולם הצרפתים לא נהנו ממונופול ועמדו מול התחרות של האינטרסים הפינאנסיים של בריטניה וגרמניה.

שאלה מרכזית אחרת היא דרכי השימוש בהון. בצורה גסה אפשר לטעון כי קיימים שלושה גורמי ייצור עיקריים: קרקע, עבודה, הון. השאלה שיש לתת עליה תשובה היא, מה היה היחס בין שלושה גורמי הייצור האלה ? האם היוו השקעות ההון בארץ-ישראל תחליף להשקעות בגורמי הייצור האחרים, ועל-כן השתמשו בהון בצורה אינטנסיבית ? לעומת שימוש פחות אינטנסיבי בגורמי הייצור האחרים ?

תרומתו של הבארון להתפתחות הכלכלית

ישראל מרגלית

אין לדון בהתפתחות הכלכלית של ארץ-ישראל ברבע האחרון של המאה הי"ט בלי להזכיר את השקעות ההון הגדולות של הבארון רוטשילד. 'הנדיב הידוע' השקיע בארץ-ישראל כמה מיליונים של פראנקים זהב צרפתיים. לפי אומדנים משוערים הגיע סכום ההשקעות שלו בארץ-ישראל לכ-40 מיליוני פראנק זהב עד 1900, וזה לא היה סכום מבוטל כלל ועיקר במסגרת הכלכלית הכללית של ארץ-ישראל באותה תקופה. השאלה המרכזית היא על-כן, כיצד חולק כסף זה וכיצד הושקע? ההיסטוריוגרפיה הציונית טוענת כי הרבה מסכום זה בוזבו על רכישות קרקע לא מוצלחות ועל אדמיניסטרציה בלתי-יעילה. אבל אין ספק, שיבוא עצום כזה של הון השפיע על תחומים כלכליים שונים. ברור למשל שההשקעות והרכישות הביאו לעלייה במחיר הקרקעות. היה גם יבוא של ידע וניסיון טכנולוגי; הבארון ייבא לארץ-ישראל מכשירים לכריית בארות, זגים חדשים וכדו'. אמנם ההיסטוריוגרפיה דנה את מומחיו של הבארון ברותחין משום שלא הבינו את התנאים המיוחדים של הארץ, אבל תרומתם עדיין צריכה בחינה.

גם מערכת היחסים בין המעצמות במישור הכלכלי צריכה בחינה נוספת. התחרות בין המעצמות לא תוארה עדיין בשלימותה, וניתן ללמוד על חשיבותה מאשגרי הקונסולים השונים המדווחים בשקידה לממשלותיהם על יוזמות ועל תכניות של המדינות המתחרות. אזכיר, למשל, מכתב של הארכיבישוף הארמני בקושטא לשר החוץ הצרפתי בראשית שנות התשעים. הארכיבישוף הארמני כותב שם שבארץ-ישראל מתרחש תהליך העלול להפקיע ממנה את ההשפעה הצרפתית ומתאר את חדירתם של הגרמנים לארץ בתחום הפינאנסי והזקלאי ואת יוזמות הבנייה הגדולות של הרוסים בירושלים. בסיומו של המכתב כותב הארכיבישוף כי חברת 'כל ישראל חברים' מנסה לייתר מחדש את ארץ-ישראל. הארכיבישוף הארמני של קושטא לא התמצא במיוחד בהבדלים בין הבארון רוטשילד, הבארון הירש וארלנגר, וכורך אותם בכפיפה אחת כמי שמשקיעים הון עתק כדי לחזק את ההשפעה היהודית בפלשתינה. אך מה שקובע הוא העירנות שהוא מגלה כלפי התופעה. התחרות ודפוסי החדירה והתחרות הכלכלית בין המעצמות והגורמים הפינאנסיים בארץ-ישראל לא זכו עדיין להארה מספקת בתוך התמונה הכללית של ההיסטוריה הכלכלית, הפוליטית והיישובית של ארץ-ישראל במאה הי"ט. מכל מקום, אי-אפשר להתעלם מחשיבותה של החוליה ההתיישבותית והכלכלית של התיישבות הרוטשילדים.

המיעוטים הנוצרים ושיתוף הפעולה היהודי-ערבי

ישראל קולת

כאשר אנו באים לדון בתפקיד המיעוטים בכלכלת הארץ יש לומר, כי לא המיעוט הגרמני בארץ-ישראל היה זה שתרים את התרומה המכרעת והבלעדית להתפתחות הכלכלית של הארץ. היו מיעוטים ותיקים ממנו שהשפעתם לא נפלה מהשפעתו. כוונתי לארמנים וליוונים, שהופיעו כמתחריהם של היהודים במשק העירוני. היהודים עצמם מופיעים כמיעוט מסוג זה בערי החוף של הליבנט, במצרים ובסוריה. התפקיד הכלכלי שמילאו שם לא היה דומה לתפקיד שמילאה ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל, אף כי בתקופה שקדמה להתיישבות הציונית ניתן אולי לומר, שהיהודים בארץ מילאו בה תפקיד זהה של מיעוט. ומכאן בשאלת השאלה, מה היו היחסים בין הסקטור היהודי לבין המשק הארצישראלי הכללי? שהרי עובדה בולטת היא, שאף צוינה על-ידי סופרים ציוניים בני התקופה, כי התפתחות הכלכלית של סוריה, ובמיוחד של הלבנון, שבהן לא היתה כלל התיישבות יהודית, היתה מואצת יותר מהתפתחותה הכלכלית של ארץ-ישראל.

בני התקופה מבליטים את קיומם של המגעים בין הסקטור היהודי והמשק הארצישראלי והבלטה זאת קיימת לאורך כל תקופת המנדט. ההפרדה החדה בין הסקטורים נעשתה למעשה רק אחרי מאורעות 1936, ואילו קודם לכן תואר תמיד המשק היהודי כמשולב בתוך הרקע הכלכלי הכללי. מה שעלינו לבדוק, אפוא, הם המגעים בין הסקטורים על רקע מיכלול של תופעות: מקורות ההון, יחסי הקנייה של הצרכנים מהיצרנים, יחסי עבודה, זרימת הון על-ידי רכישת קרקע או שכירת בתים ודירות, שותפויות כלכליות וכדו'. האם היו מגעים או שהיה ניתוק? דומני כי שיתוף הפעולה היה גדול יותר מכפי שמקובל לחשוב. היו שותפויות מסחריות. שמעון רוקח, למשל, שיתף פעולה עם משפחת החוסיינים. הבנקאים היהודים של ירושלים היו קשורים קשרי כלכלה עם משפחות מוסלמיות. ניתן אפילו לומר שיהודים העדיפו קשרי מסחר עם מוסלמים מאשר קשרים עם המיעוטים הנוצרים, שבהם ראו מתחרים. ייתכן שהיה קיים שיתוף פעולה יהודי-מוסלמי נגד המיעוטים הנוצרים השונים. אין ספק כי היתה זרימת הון באמצעות יחסי השכירות השונים, והציונים אכן התקוממו נגד זרימתו של ההון היהודי לידיים ערביות. זאת היתה אחת הסיבות — אם לא המעשית כי אז האידיאולוגית המוצהרת — לייסודה של תל-אביב. גם כספי החלוקה שרק

חלק קטן מתושביה היהודיים של ארץ-ישראל נהגו מהם הפעילו את המשק הארצישראלי בכללו בהיותם כספים שהוזרמו לצריכה. למרבה הצער אין ברשותנו נתונים על ממדי ההשקעות של רוטשילד בשל סגירתם של הארכיונים של משפחת רוטשילד בפני החוקר. גם התמונה של רכישת הקרקעות בארץ-ישראל איננה שלמה. עיקר הנתונים מופק מספרו של החוקר הגרמני אוהגן משנת 1907, שערך רק סקירה כוללת של הארץ, ואשר ספרו תורגם על-ידי ספיר, שעבד בבנק אפ"ק ביפו. משום כך איננו יכולים עדיין לקבוע בוודאות האם הותאמו הרכישות הקרקעיות של היהודים למצב המשפטי של הבעלות על הקרקעות שבידי הערבים. השיפתם של הארכיונים של רוטשילד ושל יק"א-פיק"א בוודאי תשפר את ידיעותינו אך עדיין מרובה גם החומר הגלוי הממתין למחקר יסודי.

היחס בין הסקטורים

מרדכי אליאב, הערה

לא הטפתי לגישה אגוצנטרית ו'ציונוצנטרית'. הוזהרתי, אולי, מפני גישה אנטי-'ציונוצנטרית'. אין כוונתי לראות את היישוב כחטיבה נפרדת לחלוטין; בכל עבודותי הריני מייצג גישה הפוכה מכך, וודאי שיש לראות את הכלכלה של ארץ-ישראל כתמונה אחידה. אולם רציתי להצביע על-כך שהיישוב היהודי מהווה גורם דומיננטי בהתפתחות הכלכלית, ולהציג את השאלה בדבר היחס שבין שני הסקטורים.

מה היה פירוש של השפעת הקונסולים? הרי עיקר השפעתם באה לידי ביטוי בהגנתם על האינטרסים של בני-הסותם, שרובם היו יהודים. מי קנה קרקעות בארץ-ישראל בעקבות ההיתר שניתן לרכישת קרקעות בידי גתים זרים? היהודים וחוגי הכנסייה. אכן היו קיימים גורמים להתפתחות הכלכלית של ארץ-ישראל: היישוב היהודי, ומאוחר יותר המעצמות הנכנסות לארץ-ישראל תוך יריבות בינן לבין עצמן. באשגרי הקונסוליות משנות ה-90 בעקבות האיסור שהוטל על רכישת קרקעות, נרמזו שבעצם נוח היה לחוגים הנוצריים בארץ, שהאיסור על רכישת הקרקעות בידי יהודים יישאר בתוקפו. קל יהיה יותר לנוצרים לקנות קרקעות, והם אינם רוצים שייקלו על היהודים את הקנייה. הם גם טוענים שבגלל רכישות היהודים הופקעו מחירי הקרקע, וקשה לנוצרים לקנות קרקעות תוך התחרות עם היהודים. יש להצביע על שני הגורמים כאחד, ובשום פנים לא לראות את התפתחותו של היישוב היהודי כדבר נפרד.

והערה נוספת: מפעלו של הבארון נזכר גם במכתבים של הקונסוליה הגרמנית, שאפילי מציינים סכומים יותר גדולים של השקעה בשיעור של 50 מיליון פראנק. מכתבי הקונסוליה טוענים לא רק שרוטשילד הינו בעל הכרמים הגדול ביותר בעולם, אלא גם האדם שהשקיע יותר מכל אחר בכרמים, וכולם עומדים על שאלת הרנטביליות המפוקפקת של ההשקעות. אולם אם מפרשים את הצמיחה הכלכלית בארץ-ישראל כחלק מן ההתפתחות הכללית, עלי להסתייג במקצת. נכון, שניתן להשוות את התפתחותה של ארץ-ישראל עם ההתפתחות הכלכלית במצרים, בלבנון ובסוריה באותה תקופה, אך ייתכן שגם שם שני הגורמים העיקריים שפעלו, היו היהודים וההתערבות והפעילות של המעצמות הזרות, בדיוק כפי שהדבר קרה בארץ-ישראל. על-כן יש להעמיד את הדברים על דיוקם, ולהצביע על הגורמים המשפיעים באמת.

דברי סיכום

נחום גרוס

לא נוצרה בדיון מעין מחלוקת בין היסטוריונים וכלכלנים, שלא היה בה כדי להועיל. אך דומני כי נותרו כמה נקודות חשובות, שיש להתייחס אליהן. וראשית — שאלת הדומיננטיות של היישוב היהודי בצמיחה הכלכלית של ארץ-ישראל.

שלושה היבטים לשאלה: ראשית — היבט הפרשנות. לפנינו מערכת מסוימת של עובדות. כיצד נפרש אותה? זו שאלה של דגש וגישה, המאפשרת תשובות שונות. התלבטתי מאוד בשאלת הפרשנות, שכן לא הייתי מוכן להיגרר אחרי מה שנראה לי כמיתולוגיה ציונית, שתיארה את הארץ כולה כבלתי-מפותחת, שלא אירע בה דבר עד שבאו אליה היהודים (הציונים), אך גם לא רציתי להמעיט בחלקה של התרומה היהודית להתפתחות הארץ. אם נתקבל כאן הרושם שאני ממעיט בערכה של תרומה זאת, לא זה הרושם שהתכוונתי ליצור. אדרבא, ד"ר קולת כתב לפני עשר שנים כי 'לקראת סוף התקופה (העות'מאנית) הובלט החשש שיד היהודים על התחתונה במירוץ עם מהלך הקידמה הכלכלית והמדינית של הארץ'. ברור שהערכה זו לא שיקפה את דעת הכותב, אלא את דרך מחשבתם של בני התקופה, אך זאת היא הקיצוניות השנייה, שיש להימנע ממנה. נראה לי, כי הפרשנות הנכונה מצויה אי-שם באמצע. היתה צמיחה כלכלית, היא היתה תוצאה של השפעות מכריעות מן חוץ, וחלק חשוב של ההשפעות הללו היו השפעות של יהודים.

שנית — שאלת הנתונים: כאן יש להוסיף ולהדגיש מספר נתונים. היישוב הערבי לא היה 'אוטארקי'; הוא ייצא שומשומים, אבטיחים, שעורים והדרים — ולבד מההדרים היה זה יצואם של הכפרים הערבים, מאזורי שכם, באר-שבע, עזה וכדו'. גם יצוא התפוזים, שאמנם בא מן הסקטור המודרני — הקאפיטאליסטי יחסית, היה קודם כל יצוא של לא-יהודים. גם בשנת 1914 הגיע יצוא הפרדסים היהודים רק לרבע מכלל היצוא השנתי. היצוא הערבי של ההדרים היה מאורגן למדי, אף כי לא היתה לו מסגרת ממוסדת. היה קארטל יעיל למדי של סוחרים גדולים (בוודאי לא היו אלה רק ערבים, אלא גם ארמנים ויוונים), רובם ככולם פרדסנים גדולים בעצמם. הם קנו את פרי הפרדסנים הקטנים יותר, נתנו להם אשראי-מיקדמות לתקופת העיבוד, ועל-ידי כך חייבו אותם למכור רק לחברי הקארטל ובמחירים המוכתבים על ידו. הקארטל מצדו מכר לחברות הבריטיות. ארגון

השיוק של היהודים, נוסח 'פרדס', היה, לכן, למעשה ארגון מתגונן, שנועד לשחרר את הפרדסן היהודי משלטון הקארטל הערבי, ולאפשר לו מגע עסקי ישיר עם הקונים הבריטים. לא כל הפרדסנים היהודים היו מוכנים להשתייך לארגון אחד. יש אפוא להיזהר מאוד מהתביעות לזכות-ראשונים של היהודים. ובדומה לכן, יש להיזהר מטענה מרחיקת-לכת, כאילו רק בזכות מושבות היהודים גברה ההגירה הערבית לארץ-ישראל בשנות העלייה הראשונה. זאת נוכח העובדה, שהתעסוקה במושבות היתה בעיקרו של דבר, רק תעסוקה עונתית או חלקית.

שאלה שלישית היא שאלת המיתודה ההיסטוריוגרפית. קשה לי לקבל את הגישה המעמידה את היהודים במרכז ההתפתחויות הכלכליות, בין שזה בארץ-ישראל, בתקופה הנדונה, ובין שזה בארצות הגולה. יש להעמיד את היהודים בפרספקטיבה הנכונה ולשמור על חוש מידה. אם נבחן את הפעילות הכלכלית של היהודים על רקע התקופה ועל רקע המשק כולו, ונגיע למסקנה שמספרם היה קטן, ושהם תרמו תרומה חשובה להתפתחויות מעל ומעבר למספרם בחברה, אך בכל-זאת היו רק מיעוט — לא נחטא להיסטוריה וגם לא לתודעה העצמית שלנו. היהודים היו יזמים בארץ — אך לא היוזמים היחידים: הם היו חדשנים — אך לא החדשנים היחידים.

כמה מלים בעניין הגרמנים. נכון שגם לגבי תפקידם אין צורך להגזים, ואולי שאלת זכות-ראשונים איננה השאלה המכרעת (מי התחיל לבנות משאבות בארץ, וגנר או שטיין?) אבל אין ספק שבתחום החקלאות, להוציא ענפי היין וההדרים, הוכנסו כל החידושים החשובים על-ידי הגרמנים: תפוחי-האדמה, השימוש בנבל האורגאני, ובוודאי הדשן הכימי — ועוד. יתר-על-כן, ידוע כי במושבות הטמפלרים היה משיגה-כשרות, שכן שיוקו חלב וגבינה ליהודים. הגרמנים לעגו למושבות היהודיות, שלא ידעו לפתח את ענף הרפת, וטענו שעד אשר נשי-היהודים לא תלמדנה לעבוד לא יהיו לעולם איכרים יהודיים ראויים לשמם. רק אם האשה תעבוד תהיה רפת, יהיו לול וגינת ירק, והיהודים לא יצטרכו לקנות תוצרת מן הגרמנים ומן הערבים.

דברים אלה מתקשרים לשאלה, האם היה בארץ-ישראל משק אחד או לא? נדמה לי שאפשר להשיב עוד לפני העיון בעובדות, שכן ידוע שבכל ארץ, היהודים היו משולבים מבחינה כלכלית בחברה הסובבת, והיהודים האורתודוקסיים לא פחות מן האחרים. הארץ היתה משק אחד, והשילוב בין הסקטורים היה גדול. כבר עמד על כך ד"ר קולת (אשר אף הזכיר שותפויות עסקיות 'מעורבות'). אוסיף ואזכיר, כי היו שמתחו ביקורת על בנק אפ"ק, שהוא נותן הלוואות רבות מדי לערבים — והרי זהו סוג של שילוב כלכלי. נכון, ולא התעלמתי מכך, שחלק מן הקשרים הללו התבטא בכך שהיהודים הכניסו את היסוד הדינאמי לתוך המערכת הכלכלית. אך הם לא היו היסוד הדינאמי היחיד; ורצייתי לחזור ולהדגיש את חשיבותם של התמריצים שבאו מן המשק העולמי. חלק גדול מהתפתחותו של היישוב היהודי בעשתה הודות להשלכותיו של המשק העולמי. הגיאיות הכלל-עולמית הולידה ביקוש

גם למוצריו של הסקטור היהודי, עודדה השקעות של יהודים, ובמובן מסוים עודדה את העלייה היהודית.

יש לפנות לבסוף לשאלת היחס בין הגורמים הפנימיים והחיצוניים בצמיחה הכלכלית; או, בניסוח שונה במקצת, האם היה צד הביקוש או צד ההיצע מכריע בתהליך הצמיחה? שכן התמריצים באים מצד הביקוש, אך היכולת להיענות להם באה מצד ההיצע. במקרה שלפנינו עיקר הביקוש בא מחוץ-לארץ, אבל גם חלק מן ההיצע בא מחוץ-לארץ: הון, ידע וכוח-אדם. ברם, יש להדגיש, שגם בקרב האוכלוסיה המקומית, אף זו הכפרית, התגלתה יכולת להיענות לתמריצים, ויכולת של חיקוי וקליטת חידושים. בלי גורמי החוץ לא היתה כלכלת הארץ משתנה הרבה בתקופה הנדונה, אך בלי גורמי ההיענות ה'פנימיים' לא היתה מתקיימת צמיחה כמו שהתקיימה בה.

מדוע אפוא לא נמשכה והורגשה נכונות 'פנימית' זאת ובאופן בולט יותר בתקופת המאנדאט הבריטי? ייתכן שגם כאן יש לנו עניין במיתוס כלשהו. לא היתה סטאגנאציה בכפר הערבי הארצישראלי בתקופת המאנדאט, ומחקריו של יעקב פירסטון — אחד המעטים שעסקו בנושא חשוב זה — מוכיחים זאת בבירור. שנית, וזה תחשוב יותר, לפנינו כאן דוגמה מובהקת של תופעה כללית, שארצות המתחילות את צמיחתן המודרנית מבסיס של בחשלות כלכלית חמורה אינן מדביקות את קצב הצמיחה של הארצות המפותחות, ולכן הפער הולך וגדל. זה מה שקרה לפער בין הסקטור היהודי והסקטור הערבי בארץ-ישראל, לפחות בכל הנוגע לכפרים הערבים.

תעודת

בעריכת ישראל ברטל

שתי איגרות מיהודי הגליל
לסיד משה מונטיפיורי

ישראל ברטל

'פרדס מונטיפיורי'

שושנה הלוי

שתי איגרות מיהודי הגליל לסיר משה מונטיפיורי בענייני חקלאות — תר"ט (1849)

ישראל ברטל

בספרות העוסקת בתולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל במאה הי"ט נקשר תדיר מסעו השני של מונטיפיורי לארץ בשנת תקצ"ט עם הצעות להתיישבות חקלאית בגליל וביהודה.¹ לא כן מסעו בשנת תר"ט. על מסע זה מיעטו הביוגרפים של הנדבן לכתוב,² ובהיסטוריוגרפיה איננו מקושר עם הצעות התיישבות, אלא בפעולות סיוע להקמת מוסדות סעד בערים ולפרודוקטיביזציה של היישוב בדרך תיקון החינוך ופיתוח תעשייה ומלאכה.³ לפי מה שנכתב דומה לכאורה, כי לאחר תום השלטון המצרי בארץ-ישראל נפסקו לזמן ניכר הנסיונות מצד יהודי הערים להתפרנס מעיסוקים הקשורים בחקלאות: '...ומי הוא אשר יתערב אל לבו לגור ביניהם, בכפריהם לעסוק בעבודת אדמה, שדה וכרם...'.⁴ אך, לאמיתו של דבר, נשתמרו עדויות אחדות בכתובים להמשכן של מגמות כלכליות

1 ראה למשל: י' בן-צבי, ארץ-ישראל ויישובה בימי השלטון העות'מאני,³ ירושלים תשל"ו, עמ' 402—405; ב"צ גת, היישוב היהודי בארץ-ישראל בשנות הת"ר—התרמ"א, ירושלים תשכ"ג, עמ' 64—66; א"מ לונץ, משה וירושלים, ירושלים, ב (תרמ"ו), עמ' 107—115; ג' קרסל, פותחי התקופה, ירושלים תשל"ו, עמ' 39—64.

2 ראה בעיקר: Louis Loewe (ed.), *Diaries of Sir Moses And Lady Judith Montefiore*, Chicago 1890, pp. 12-15; P. Goodman, *Moses Montefiore*, Philadelphia 1925, pp. 100-101; לונץ, שם, עמ' 115—120; ד' רביד, משה מונטיפיורי ומסעותיו לארץ-ישראל, פרקים, בטאון האקדמיה העברית באמריקה, ג (תשכ"ג), עמ' 229; ועוד אחרים.

3 אפייניים לכתובה זו דברי קרסל על מסע תר"ט: 'אכן כפי שנראה בסמוך, הוגשו גם הפעם תוכניות למונטיפיורי, בהם ביקשו, אנשי ירושלים ושאר מקומות, עבודה ואף הציעו תכניות מסוימות בנידון זה. הם נואשו כנראה מן החקלאות (ההדגשה שלי — י"ב). "אב דגם" לכך הוא מרדכי סלומון, אשר בשנת 1839 הציע את החקלאות ובשנת 1845 את התעשייה. אף התוכניות שהוגשו עתה למונטיפיורי מדברים בעיקר בתעשייה' (פותחי התקופה, עמ' 106—107). לעיני הכותבים עמדו בעיקר האיגרות שנתפרסמו על-ידי בן-צבי (מחקרים ומקורות, ירושלים תשכ"ו, עמ' 164—178) או ש' בארון (מנחה לדוד, ירושלים תרצ"ה, עמ' קכ—קכח); ספר קלוזנר, ירושלים תרצ"ז, עמ' 302—312, ואלו יצגו רק תגובת חלק מן האשכנזים בירושלים לשינוי המדיני שחל לאחר תום השלטון המצרי. ראוי לציין שגם בתר"ט נמסרו למונטיפיורי בקשות לעזרה על-ידי סיוע בחכירת אדמות או בעיבוד חלקות על-ידי פלאחים, ואלו נמצאו תחת ידו של י' בן-צבי כפי שניכר ממצאות צילומיהן במכון בן-צבי.

4 לפי בארון, ספר קלוזנר. מקור האיגרת בכ"י מונטיפיורי, 576 (מיקרופילם 6192 בבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי).

הקשורות בחקלאות גם בשנת תר"ט. אלו הן בקשות לסיוע ברכישת קרקעות או השגת אמצעי ייצור השופכות אור על הקשרים בין שכבות מסוימות ביישוב היהודי לבין המשק הכפרי בארץ-ישראל בשנות ה-40 של המאה ה"ט. הבקשות אינן שונות בצורתן ובמהותן מאלו שהוגשו לנדבן בתקצ"ט. מתתוקת על ידיהן התמיהה בדבר הסלקציה שנעשתה ביומניהם ואחרי-כן בסיפור חייהם של בני הזוג מונטיפיורי: מדוע לא זכה מסעם השלישי של בני הזוג לארץ ליותר מאשר שורות מעטות בביגראפיה שערך איש סודם הנאמן? מה פשר ההתעלמות הכמעט מוחלטת מתכניות הקשורות בחקלאות שהיו למונטיפיורי ולבני לויתו גם בשנת תר"ט? ⁵

שתי התעודות המתפרסמות בזה לקוחות מאוסף האיגרות שהביא עמו מונטיפיורי ממסעו השלישי לארץ-ישראל. איגרות אלו, שנמסרו לו בערי סוריה וארץ-ישראל, סודרו על-ידי מזכירו ואיש סודו אליעזר הלוי (לואיס לוה), וצורף אליהן מפתח הכותבים וגושי הכתיבה. תיק האיגרות הוא מס' 576 באוסף כה"י 'מונטיפיוריאנה' ב-Jew's College, לונדון (מיקרופילם מס' 6192 בבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי). ⁶

האיגרת הראשונה נמסרה למונטיפיורי על-ידי יהודי אשכנזי מצפת, יוסף בן שמעון. הידיעות על איש זה מועטות ביותר ובעצם מסתכמים כל הפרטים אודותיו בגילו, מוצאו, גודל משפחתו ומהות פרנסתו כפי שהופיעו ברשימת יושבי צפת ⁷, ובחומר המצוי בשתי איגרות שמסר למונטיפיורי בתקצ"ט (כ"י מונטיפיורי 574, איגרת 66B, 66E, מיקרופילם 6190 בבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי). אחת משתי האיגרות הללו, הכוללת הצעה מפורטת לפרנסת יהודי צפת מחקלאות על-ידי עיבוד אדמות כפרי הגליל בפיקוחם, נדפסה כנספח ליומנה של הלידי מונטיפיורי שנתפרסם בלונדון בשנת 1844, וחזרה ונתרגמה לעברית בנוסח של אותו יומן, שהופיע בשנת תרל"ט. באיגרת שלפנינו נוספות

- 5 תמיתה דומה העלתה גליה ירדני במאמרה: ג'ון גולר ותכניתו משנת 1874 ליישוב ארץ-ישראל, הציגות, א (תש"ל), עמ' 84, אולם לגבי פרשת הקשרים שבין בנו של ג'ורג גולר, ג'ון, לבין מונטיפיורי, בשנות ה-70 למאה ה"ט. כן מעלה אותה קרסל בספרו פותחי התקופה, עמ' 101. מסתבר כי אליעזר הלוי טישטש בכוונה את מקומו של ג'ורג' גולר במסע השלישי לארץ-ישראל בשנת תר"ט, כפי שניתן לראות בתיאור הסתמי של הביקור בארץ. זאת עשה ללא ספק בגלל ההד השלילי שהיה באמצע שנות ה-70 לשיתוף הפעולה עם בנו ג'ון בענייני התישבות, לאחר שנתגלה האופי המיסיונרי הברור של תכניתו (ירדני, שם, עמ' 102-103).
- 6 ביסודה של התשובה האפשרית לשאלה זו עומדת, לדעתי, ביקורת התפיסות המקובלות בהיסטוריוגרפיה של יהודי ארץ-ישראל במאה ה"ט לגבי המעבר לפרודוקטיביות. ראה על כך במאמרי: 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש' – הדימוי והמציאות ההיסטורית, בחוברת זו.
- 7 תודתי נתונה לממונים על אוסף מונטיפיורי בלונדון על שהתירו לי לפרסם חומר מן התיקים הנ"ל וכן למכון לתצלומי כתבי-היד העבריים בבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ולמכון בן-צבי בירושלים על העזרה הרבה שהוגשה לי בעת עבודתי. תודה מיוחדת למר י' טובי על עזרתו בשימוש בצילומי האיגרות.
- 8 י' מיזל, רשימת יהודי צפת וסביבותיה, ספר צפת, א (תשכ"ב), עמ' תסא (להלן – מיזל, רשימה). ברשימה זו הוגדר כ'בעל מר"מ' כלומר שהיו לו עסקים שונים ולא היה עניי אלף לפחות אמיד.

ידיעות על מהות קשריו עם מונטיפיורי בימי הביקור בתקצ"ט, וכן על פרנסתו של הכותב מחקלאות בחלקה השוכנת מצפון-מערב לטבריה. פרטים אלו משתלבים בחומר ממקורות שונים אודות יהודים שעיבדו חלקות בסביבות הערים טבריה וצפת. אין מדובר פה על עבודה חקלאית של ממש, אלא על העסקת פלחים כאריסים. המיוחד הוא בכך שלפי הדברים היתה החלקה בבעלות יוסף בן שמעון אשכנזי, ונזכר אף שטר מכירה. זאת בתקופה שבה נאסר על יהודים אירופים לרכוש קרקעות חקלאיות מחוץ לערים⁹. אפשר שהרכישה נתאפשרה משום שהקרקע הנוכרת היתה מתחילה מולכ, או שהרוכש היה יליד הארץ ונתין המלכות. פרשה זו התרחשה בתקופה סמוכה להתיישבותו של ר' ישראל ב"ק מצפת בכפר ג'רמק, וניתן לראות בשתי הפרשיות גם יחד חלק מתופעה שיש בה המשכיות יותר מאשר חידוש: התעסקות יהודים עירוניים בעלי נכסים בעיבוד חלקות בכפרים סמוכים לערי מושבם. אין ספק שבתקופת השלטון המצרי בארץ נתפשטה שיטה זו יותר. מרבית ההצעות החקלאיות שהוגשו למונטיפיורי בשנת תקצ"ט מלמדות על רצונם של יהודי הערים להתפרנס בדרך זו¹⁰. ראוי גם לציין שמונטיפיורי רכש מיהודים חלקות שעובדו בשיטה דומה ומסרן לאחר מכן לעיבוד על-ידי יהודים מן הערים. כך היה בפרדס מונטיפיורי שנרכש מר' יהודה הלוי מראגוזה, רבה של יפו¹¹. אפשר שכך גם אירע לחלקה 'בוסתאן אל יהודי' של יוסף בן שמעון, שכן בשנות השמונים נרכשו בכפר חטיף חלקות אתרוגים על-שם מונטיפיורי למען יהודי טבריה — ואולי יש זהות בין הבוסתן הנזכר באיגרת לבין החלקות הטברייניות הידועות, והפרטים הושמטו מיומני מונטיפיורי. אלא שאין הדברים ברורים, ואף לא ידוע אם אמנם רכש מונטיפיורי את חלקתו של יוסף בן שמעון. אין באיגרת זכר פסוקים ולשונות תלמודיות, מה שעשוי להעיד כי הכותב לא היה תלמיד-הכסם. מופיעים ביטויים שנתערבו בהם השפעות יידיש, לאדינו וערבית. אפשר שהאיגרת נכתבה בעצם כתב-ידו, שכן כתיבתה דומה לכתבן של שתי האיגרות משנת תקצ"ט, ואף מצויות שגיאות שלא היה מותר סופר בקי במלאכתו.

באיגרת השנייה מוצעת תכנית לרכישת קרקעות לחוף הכינרת מבקעת גינוסר ועד סביבות כפר-נחום, יחד עם טחנות-הקמח המצויות שם. כמו-כן מדובר על קבלת זכויות הדיג במחצית הצפונית של אגם הכינרת, באגם החולה ובנחלים הנשפכים אליו ובמעייין הסמוך

9 על-פי תעודה באוסף התעודות של אסד רסתם, ביירות 1930—1934 (ערבית), כרך 4, עמ' 65—66 על בקשת וואקיל עדת האשכנזים בירושלים לרכוש קרקעות חקלאיות בימי השלטון המצרי. וראה גם: אב"ג פולאק, תולדות היהודים הקרקעיים במצרים, סוריה וארץ-ישראל בסוף ימי-הביניים ובזמן החדש, ירושלים 1940, עמ' 73.

10 ראה: י' ברטל, 'תכניות ההתיישבות' מימי מסעו השני של מונטיפיורי לארץ-ישראל, שלם, ב (תשל"ו), [בדפוס].

11 ראה להלן, במאמרה של שושנה הלוי, 'פרדס מונטיפיורי'. תודתי נתונה לה על שהוואילה למסור לי מידעוניה.

לו, וכן ברכישת טחנה אחת ליד מעיין מלחה. המבקשים אינם ידועים ממקום אחר¹², להוציא את חיים וייסמאן, שהוא ככל הנראה המלונאי וה'רופא' הטברייני מברודי — מבעלי הנכסים בטבריה, שנוסעים רבים מזכירים אותו במחצית המאה ה'ט"ט¹³. הצעה זו, כמכתבו של ר' יוסף בן שמעון אשכנזי, באה ככל הנראה מיהודים בעלי מעמד כלכלי מבוסס שלא נימנו עם שכבת תלמידי-החכמים האשכנזים של ה'יישוב הישן' בצפת ובטבריה, ועל-כן אינם מיוצגים במקורות הספרותיים של התקופה¹⁴. בשנת תקצ"ט הגישו כמה יהודים אשכנזים בצפת ובטבריה בקשה למונטיפיורי לחכור (או לקנות) מאיבריהם פאשא, אז השליט המצרי בארץ-ישראל, אותן חלקות ואותן זכויות דיג כמפורטות באגרתנו!¹⁵ כמו-כן מופיעים כפרים, ואדמות אלו מצפון-מערב לכינרת ברשימות הכפרים של יוסף בן שמעון אשכנזי ומשה פינצי מתקצ"ט¹⁶. משמע שהיתה המשכיות גם לאחר תום השלטון המצרי בנסינות יהודי צפת וטבריה להתפרנס מאדמות המדינה כחוכרים או כמפקחים. יתירה מזו, הם גם קיוו לרכוש כאחוזות בבעלות

12 לא ברור אם הם מצפת או מטבריה ואין שמותיהם מופיעים (על-כל-פנים בצורה בה חתמו כאן) בשום איגרת אחרת בכה"י 574—576 מתקצ"ט ומתר"ט ולא במיפקדי מונטיפיורי מצפת באותן שנים (מיזל, רשימה; כ"י מונטיפיורי 557). אפשר שאברהם משה הוא המתורגמן שהגיש בקשת עזרה למונטיפיורי (כ"י 576, מס' 33).

13 הוא ביקש ממונטיפיורי בתקצ"ט לסייע לו לחכור את טחנת הקמח במג'דל שבבקעת גינוסר (הכפר הנזכר גם בבקשה זו) שכלל הנראה חכר אותה גם קודם לכן, לפי לשון האיגרת (כ"י 575, אגרת 79) על-מנת שלא יודקק לחלוקה ולממוני הכולל. על-פי מיפקד מונטיפיורי בטבריה מתר"ט היה בן 38, יליד בראד שבגליציה ומקצועו הוגדר כ'רופא'. בפי יהודי טבריה כונה בשם ר' חיים דוקטור (וכך נזכר שמו ברשימות ההברא'קדישא האשכנזית בטבריה משנות השמונים למאה ה'ט"ט, צילומי בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים). נוסעים רבים פגשו בו בטבריה בין 1837 ל-1858, ביניהם פון פיקלר-מוסקאו שפגשו לאחר הרעש בתקצ"ז, המיסיונרים הסקוטים בונאר ומקצ"יין ב' 1839, אידה פייפר ב' 1842, ויליאם לינץ' ב' 1848, ג"א ספנסר ב' 1849, גוסטב פלובר (הסופר הצרפתי הידוע) ב' 1850 והארכיאולוג פליסיאן דה-סוסי ב' 1851 (ראה כל החומר עליו בתיאוריהם, כפי שנתפרסמו ע"י מ' איש-שולם, מסעי נוצרים לארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ו, עמ' 481, 520—522, 562—565, 583, 587, 589—591). תיאור מפורט על פגישה עמו השאיר גם ל"א פרנקל בספרו — Nach Jerusalem, Wien 1858 (נוסח עברי בתרגום מגדל שטרן נדפס בשם 'ירושלימה', וינה 1860). על-פי כל אלו היה חיים וייסמאן בעל רכוש ניכר בטבריה, השכיר דירות למגורים והחזיק במלון. הוא לא נמנה עם שכבת תלמידי-החכמים האשכנזים והיה נשוי (לפחות עד הרעש בתקצ"ז) לאשה ספרדית מצפון אפריקה. נראה גם שהיו לו קשרים כלכליים עם יהודים מצפון אפריקה שעלו במספרים ניכרים לארץ בשנות השלושים למאה ה'ט"ט והתיישבו בטבריה ובצפת (לפחות עם משפחת עבו, על-פי איגרת 79 הנ"ל). חומר נוסף עליו באיגרתו למונטיפיורי בכ"י 576, מס' 33, 45 (בנו שמדאל מבקש ממונטיפיורי שיסייע לו ללמד בחוץ-לארץ מקצוע — דבר הדומה למה שהתרחש לגבי ר' ניסן, בנו של ר' ישראל ב"ק ור' מרדכי בן שלמה זלמן צורף!).

14 מבחינה זו איגרות יהודי ארץ-ישראל למונטיפיורי מתקצ"ט ומתר"ט הן מקור יחיד במינו להכרת שכבות אלו. על-כך ארחיב את הדיבור במקום אחר.

15 איגרת 68A בכ"י 574, ראה בנספח למאמר 'תכניות ההתיישבות' (לעיל, הערה 10).

16 יהודית, עמ' 240, 242, 244—245.

מונטיפיורי. מידיעות שונות בספרות המסעות של התקופה מתברר כי הבקעות הפוריות בצפון הכינרת וכן עמק־החולה היו בבעלות ממשלתית, עובדו על ידי השבטים הבדואים שישבו שם, ואיסוף היבולים השונים נחזר על־ידי עירונים מצפת, מטבריה וממקומות אחרים.¹⁷ טחנות הקמח, למשל, נחזרו על־ידי אנשים מצפת. יהודים אמידים מן הערים הגליליות היו משולבים במערכת כלכלית זו, דוגמת משפחת עבו שחזרה את יבול האינדיגו בעמק־הירדן (ורכשה מאוחר יותר אדמות בעמק החולה)¹⁸. בקשתם של חיים וייסמאן וחבריו בשנת תר"ט היתה למעשה המשך עיקבי למה שהוצע בשנת תקצ"ט: השתלבות בעלי נכסים יהודים בתהליך ריכוז קרקעות הממשלה בידי מספר מועט של עירונים אמידים. אין ספק כי תמונה זו, שלא תאמה את התדמית הקשורה בנסינות פרודוקטיביות של יהודי צפת וטבריה, לא הובלטה על־ידי אליעזר הלוי, שעשה בחומר זה אחרת ממה שנהג לגבי איגרות משנת תקצ"ט: את הצעות תקצ"ט פרסם בצורה מקוצרת ומעובדת—את הצעות תר"ט גזו ואף לא הזכירו, ולו ברמז, בביוגרפיה שהוציא לאחר מותו של מונטיפיורי.

איגרת א

כ"י מונטיפיורי 576.42

בע"ה

משה היה למנהג[ג] לראש פינה מחונן על עניים ואביונים עומד בפרץ כאריה וכלביא חוקם ע"ד[?] ¹ מעלה ותהילה השר הגדול מעוז ומגדול הגביר היקר שר לו נאמר ² [?] סי' סי' ³ [!] השר משה מונטיפיורי הי"ו לעד כיר"א ⁴.

17 ראה מ' שרון, הבדואים בארץ־ישראל, ירושלים תשכ"ד (בהכפלה), עמ' 10–11, 95–96. על נסיונות עבדאללה פאשא לשכלל את עיבוד אדמות הבקעות מצפון לכינרת ועמק־החולה נרמז באיגרת ר' יוסף בן שמעון אשכנזי מתקצ"ט (יהודית, עמ' 242), והכפרים לענייננו הם: כפר בסביבת גשר בגות יעקב, ג'יב יוסף, חאן־אל מיניה ומאלחה בעמק־החולה.
18 ראה 'המגיד', 24, ט"ו סיון תרמ"ג, עמ' 199; 'י' הרוזן, חזון ההתנחלות בגליל, ירושלים תשל"א, עמ' 236–241; ד' שוב, יסוד־המעלה, תרצ"א, עמ' 14; דוגמה בולטת אחרת היא משפחת כהן מפרס, שברשותה היו אדמות בכפרים פקיעין, הורפיש, תרשיה וסמאוו, טחנות קמח וחזן בצפת: ד' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו, כרך ד, עמ' 1807.

1 על פי שמואל ב, כג, א.

2 רמז לתואר 'סר'.

3 התארים סניור (אדון) סירדאן, פנייה מקובלת באיגרות אל מונטיפיורי (ראה י' בן־צבי, ספר צפת, ב, ירושלים תשכ"ד, עמ' רעז—שכב).

4 כן יחי רצון אמן.

משה היה למנה לראש פרק תחוק על טעמים ופזמונים עומד בסוף קהילה ולבשר ימים טפ חסיד וחסידה הדי החסיד והעדות
מינייה הדי עד לו נאמר א ד י הדי **משה מונטיפינג** היו לעד כרם

[illegible]

תעודה א: מכתב יוסף בן שמעון אשכנזי מטבריה אל סיר משה מונטיפיורי

אחרי נ"ו ק"ו אנכי העבד אשר רצתי לפניו על סוס ובידי עץ של כלי זיין בדרך
טבריא ת"ו * ומאצתי [!] חן לפניו וכתב שמי בפנקסו ולקח ממני העץ וכתב שמי
עליו ונתן לי מתנה כיד המלך וגם כשהזר מעה"ק ירושלים תו' הלכתי לנגדו
לדרך חיפה תו' * גם שם מאצתי [!] חן בעיניו ונאבד העץ ונתתי לרום מעלתו עץ

- 5 נשוק יד וקידה.
6 תיבנה ותיכונן. הכותב רומז לקבלת הפנים שערכו יהודי טבריה למונטיפיורי ולפמלייתו בבואם
7 מצפת ביום 27 במאי 1839. יהודית, לונדון, חש"ד [תרל"ט], עמ' 166—167.
8 בין ה-25 ביוני וה-1 ביולי 1839 שהו מונטיפיורי ובני ליתו בהסגר (קאראנטנה) מדרום
לחיפה. לכאן באו אליהם יהודים ממקומות שונים וביניהם משה פינצי, הנציג הבריטי בעכו
שהכין למען מונטיפיורי רשימות כפרים בהם ניתן לרכוש קרקעות לעיבוד (יהודית, עמ' 204,
244—247).

אחר וכתב בספר דפוס שלו הרבה בשבילי ובפרט בענין עבודת האדמה כתבתי בארוכה גבול צפת תו' לארבע רוחות מחמת שראיתי שאדוני השר יש לו חשק בעבודת האדמה⁸ והיה רוצה ליקח אותי עימו למצרים⁹ ומחמת שהיה לי זריעה בארץ וגמלים ופרדות ועוזים ובקר לא יכולתי לילך עמו ועל סמך זה קניתי גינה בעה"ק טו"ת¹⁰ סמוך לעיר יפה מאד ויש בה כל מיני פירות ואילנות ופרי עץ הדר הינו [1] אתרוגים ויש בה מעין מים חיים וקרקע גדול לחרישה וזריעה ויש בה כדי להתפרנס מיגיע כפי ועקרתי דירתי ומכרתי אשר לי וקניתי הגינה הזאת וחרשתי וזרעתי באותה שנה בטבריא תו' והיה לי סיבה דסיגרסירא [2] ושרפו לי הגדש שלתבואה והבקר מת מהם ונגנב מהם בביאת החיל של אברהים פשה וישבו בגינה כמו שני אלפים חילות וחרבו הגינה הרבה¹² והיה פחד לישב עוד בגינה ובעל כורחי נתתי חלק בה לגוי אחד כדי לתקנה ולשמור אותה ועכשיו

8 כאן רומז בעל האיגרת להדפסת התומר שמסר למונטיפיורי בענין רכישת קרקעות ושיטות העיבוד בכפרי הגליל-העליון. הדברים נכללו ביומן הליידי מונטיפיורי: *Notes From A Private Journal of A Visit To Egypt And Palestine*, London 1844, pp. 371-377. בנוסח עברי משושב הופיעו ביהודית, עמ' 224-238. על ההבדל בין הנוסח העברי המקורי (כ"י מונטיפיורי 574, 66E) לבין הנוסח האנגלי ותרגומו העברי ראה י' ברטל, 'תכניות ההתיישבות' מימי מסעו השני של מונטיפיורי לארץ-ישראל, ספר שלם, ב (תשל"ו), [בדפוס]. באותו כ"י (574) איגרת נוספת של יוסף בן שמעון אשכנזי, שמספרה 66B, ובה רשימת אנשים מצפת 'שמוכנים לקבל עליהם ענין החרישה', רשימת כפרים ופירוט הצידוד הדרוש לעיבוד הקרקעות בכפרים אלה. בדבריו 'כתבתי בארוכה גבול צפת תו' לארבע רוחות' מתכוון יוסף בן שמעון לרשימת הכפרים שנזכרה לעיל, אותה סידר לפי מקומם לגבי צפת: מערב, צפון, מזרח ודרום.

9 לאחר שיצא את הארץ דרך ביירות הגיע מונטיפיורי ב-13 ביולי 1839 לאלכסנדריה ונפגש עוד באותו יום עם מוחמד עלי. בראיון זה הציע לפניו את תכניתו לעיבוד כפרים שבבעלות הממשלה בארץ-ישראל על-ידי יהודים מערי הארץ. לצורך זה חפץ כנראה לקחת עמו את יוסף בן שמעון, שהיה, לפי תזכיריו, בקי בקרקעות בגליל ובתנאי העיבוד והשיווק של התוצרת החקלאית. וראה יהודית, עמ' 216; *L. Loewe, Diaries Of Sir Moses And Lady Montefiore*, I, London 1890, pp. 166-175, 199-203.

10 בעיר-הקודש טבריה תיבנה ותיכונן (בהיפוך סדר האותיות).
11 צירוף מלים מעברית אשכנזית ומלאדינו. סיבה — משמעותה אסון, פורענות (ראה י' חיילפרין, פנקס ועד ד' ארצות, ירושלים תש"ה, מילון, עמ' 548) וכך ביידיש. דסיגרסירא — ככל הנראה דיסגראסייה, במשמעות פגע, פורענות. (תודתי נתונה למר אבנר לוי ממכון בן-צבי ולד"ר ראובן בונפיל מן האוניברסיטה העברית על עזרתם בפיענוח מלה זו בצורתה המשובשת). מן הצירוף הנ"ל לומדים אנו על לשונו של יהודי אשכנזי השוכן שנים רבות בחברה בה מדוברות בעת ובעונה אחת יידיש ולאדינו.

12 הכוונה למעבר חיל איברהים פאשא בדרך הראשית דמשק-טבריה שלצידה נמצאה החלקה הנוכרת. לפי הפרטים הנוגעים למצב החלקה (תבואה בשלה וקצורה) מסתבר ששריפת הגדש הייתה בקיץ 1840 (שנה לאחר פגישתו עם מונטיפיורי, בעונת הקציר). לכל המאוחר יכול היה המאורע להתרחש בעת נסיגת חיל המצרים לאחר כיבוש ביירות, צידון ועכו אל סביבות דמשק (בין ה-9 באוקטובר ל-4 בנובמבר 1840). לאחר תאריך זה לא עבר שום חיל מצרי באזור טבריה, כיוון שנסיגת המצרים התנהלה בנתיבי עבר-הירדן בלבד. אך זו הייתה כבר עונת הזריעה של השנה החדשה.

הוא אוכל אותה מחמת שאין לי בקר כדי לחרוש עימו¹³ ועתה אדוני המלך אם רצונו להלות לי כמו כולם¹⁴ ולחזור להיות עובד אדמה ומתפרנס מיגיע כפי או יקנה את הגינה ממני¹⁵ [!] אני מוכר לו¹⁶ וזה הגינה קורים אותה בוסתאן אליהודי שבעליו הראשון היה יהודי¹⁷ ויש לי צער שתלך ליד גוים ואני בע"ה מטה ידי ואין לי במה להעסק וכעת אני בדוחק ולא לויתי משום אדם בעולם כדי ח"ו שאם לא יהיה לי במה לי ליפרע ואני מסתפק במיעוט שיש לי ואני מבקש איזה פרנסה לאכול מיגיע כפי והרי שטר מכירה בתוכו ילמוד אותו¹⁷ וכגון דא מצוה רבה ויש רחמנות יותר על מי שהיה לו ונעשה לו דיסגרסריא¹⁸ והלכו יותר מי שהוא עני שבימיו לו¹⁹ [!] היה לו שזה מלומד בכל טוב ועכשיו אין לו חייו אינם חיים ומלכה²⁰ [!] אינו יודע וקרן אין לי כי אם הגינה והבית

13 שיטת העיבוד שהיתה נהוגה בארץ-ישראל ועולה מן המקורות השונים: בעל אמצעים עירוני מעמיד ציוד ובהמות עבודה לרשות הפלחים ונותן להם חלק ביבול (ראה למשל בפרטי ההצעות מתקצ"ט, יהודית, עמ' 238—270). כאן כוונת הדברים שאין ביכולת הכותב לממן רכישת בקר לחריש אף שהוא בעל הקרקע (בעל המולך) על שיטות העיבוד. ראה סיכום קצר אצל ש' אביצור, חיי יום-יום בארץ-ישראל במאה ה"ט, תל-אביב תשל"ג, עמ' 185—188.

14 כמו שהוא מלווה לכולם. זו היתה דמותו של משה מונטיפיורי בעיני יהודי ארץ-ישראל עוד בימי ביקורו השני בשנת תקצ"ט, כפי שניתן לראות ממכתבי הבקשה הרבים להלוואות או לגמילות-חסד.

15 הצעות למכירת קרקעות או נכסים למונטיפיורי היו ידועות גם-כן מימי ביקורו בשנת תקצ"ט. ראה למשל ההצעה למכור לו חנויות ובתים בשכונת באב-חוטא בירושלים (ברטל, 'תכניות ההתיישבות'). שכיחה הרבה יותר היתה מכירת מקום בבית-כנסת או בבית-מדרש של קהילה או כולל.

16 בוסתן זה נזכר גם בספרו של הרב חיים אליעזר וואקס, נפש החיה, פיוטרקוב תרל"ז, עמ' 24, באיגרת ר' מאיר אוירבאך לרח"א וואקס. שם מסופרת פרשת מעבר הבוסתן לידי הגוי באופן אחר: זה היה גן אתרוגים של האשכנזים בימי ר' ישראל משקלוב ולאחר הרעש בטבריה בתרצ"ז וחורבן יישוב האשכנזים 'החזיק בגן הנזכר ישמעאל עז פנים ואחר כך כשנתיישבו תבעו אחינו הגן הנזכר, והישמעאל לא רצה להחזיר אך ורק בעד הון רב'. לא ברור אם ר' יוסף בן שמעון היה בעליה היהודי הראשון של החלקה אך נראה שהמסורת שהביא ר' מאיר אוירבאך מוסבת על השתלטות הגוי על החלקה שעליה מספר גם בעל האיגרת למונטיפיורי. מ"ד שוב בספרו זכרונות לבית דוד, ירושלים תרצ"ז, עמ' מו, מוסר שחלקה בשם זה היתה מצפון לטבריה ובה מעיין. בדרך-כלל מוכר 'בוסתאן אל-יהודי' יחד עם חלקות האתרוגים של יהודי טבריה בכפר-חטיין. בשנת תרמ"ב נרכשו על-שם מונטיפיורי בכפר-חטיין שלוש גינות אתרוגים (על-פי י' בריל, יסוד-המעלה, מגנצה תרמ"ג, עמ' 191) ואילו ר' ח"א וואקס רכש בכפר חטיין, סמוך לקבר יתרו (נבי-שועיב) שלוש גינות אחרות עוד בשנת תרל"ו, ונטע בהן שש מאות אתרוגים. וראה גם ל' אוליפנט, חיפה, ירושלים תשל"ו, עמ' 100.

17 שטר המכירה לא נכלל באוסף האיגרות.

18 ראה הערה 11 לעיל. המלה משובשת בצורה שונה ממה שלעיל.

19 לא.

20 ומלאכה. שגיאות דומות מצויות לרוב באיגרותיו למונטיפיורי משנת תקצ"ט (כ"י מונטיפיורי 66B; 66B 574).

והורבות גדולות של הבתים אשר היו לנו מקודם ולחכם שכמותו אינו צריך עוד אריכות והלכתי להקביל פני קודשו ולא הכירני עתה באתי להזכירו שאני העבד נחשב עם משרתיו מזמן קדמון בקשתי מאדוני השר עצה מה לעשות או יחזק אותי ואחזור לעבוד האדמה ואם רוצה אני למכור הגינה לא יש מי שיקנה וד"ל כ"ד²¹ הבוטח באל עוזי הצעיר יוסף בן שמעון אשכנזי סט.

איגרת ב

כ"י מונטיפיורי 576.63

בעז"ה

מי לנו גדול ממשה אהב אהוב למקום ולבריות הדר הוא האמור בתורה. השר הגדול. מעוז ומגדול. שר בשרים שר לו נאמר הגביר היקר מאד סי' סי' סי' שר משה מונטיפיורי הי"ו וחי לעולם כיר"א.

הנה מה מאד שמח לבנינו ויגל כבודינו כאשר זכינו לאור באור פני משה הוא אבינו הוא רוענו. ויהי אך עסקו לרחם על יושבי הארץ הקדושה והדרים עליה. ובורא כל העולם הוא המכין מזון לכל בריה ע"י משה. ויצו לאמר כל איש מישראל אשר ירצה לעסוק באיזה פרנסה יברר דבריו וכן יתקיים בלי שום ספק. בעבור זה באנו להודיע ולהודע לכבוד מלכותו כי כאן נמצא בריחוק ארבע שעות מפה סמוך לדרך טבריא מקום ששמו טאבחת¹ ויש שם מעינות חמים. ובמקום הזה יש בתי רחיים שנים טוחנים בכל בית שני אבנים. והמעיינות הללו אינם נפסקים לעולם. וסמוך לזה המקום יש עוד מים ההולכים בחזקה ויש שם שני בתים בשני אבני ריחים בכל בית: ושיך לזה המקום הדגים מחצי העיגול מים כנרת. ומצרי חצי עגול הים הם מצד אחד המיצר הנקרא וואדי סאמק בלשון ערבי². ומצד

21 ודי למבין כה דברי.

1 טאבע'ה (הפטאפגון) בצפון-מערב הכינרת, באזור 'שבעת המעינות'. הבקעה המכונה בשם זה נזכרת בהצעות אחדות שהגישו למונטיפיורי עוד בתקצ"ט. במאה הי"ט ישבו בה בדואים מן השבט א-סמכיה שהיו פזורים גם על-פני בקעת גינוסר (אלע'זויר). שבט זה עסק בדיג בחוף הצפוני-מערבי של הכינרת, ומכאן ככל הנראה פירוט זכויות הדיג הקשורות בבקעות שבחוף. שני המעינות הבולטים בטאבע'ה הם עין טאבע'ה (עלי א-טהאר) ותנור איוב. לפי E. Robinson, *Biblical Researches in Palestine*, II, Boston 1841, p. 296 נבנו הטחנות שלידם על-ידי ט'האר אל עומר, והן נמצאו בשנות ה-40 של המאה הי"ט בבעלות המדינה והופעלו על-ידי חוכרים מצפת. ללא ספק היתה בבעלות המרכוזה על הטחנות ובשיטות ההפעלה על-ידי חוכרים עירוניים המשכיות מן התקופה הממלוכית, דרך ימי ט'האר אל עומר, עבדאללה פאשא וימי השלטון המצרי בשנות ה-30.

2 נחל היורד מרמת הגולן אל החוף המזרחי של הכינרת ונשפך צפונית לאל-כורסי.

בעצה

כפי לנו גידול מכישה אהוב לזכרון ולברית וזה הוא האביר במנה השד הגדול מעוז ומעוז
 ישר בשמים שיר לו נאמר הנכיר הקר מאד נעלה סי סי סי **ער מעיה בונטי פיורי**
 היו וחי לעולם ברא

הנה מה מאד שחד לבני יגל ידענו כאשר זכינו לאור באור פני מעיה ורא אבינו הוא העם ויהי אר
 עסקן לרחם עד זשבי רגין הקדושה והדדים עליה וסורא כל העולם הוא הסכך מזק לכל בריה
 עי מעיה ויצי לאם כל אדם ב ישראל אשר ידעה לעסוק באיזה פרנסה יסד דבריו וכן יתקיים בלי שום
 ספק בעבור זה באנו ידענו להודיע לבנינו מלמדת כי כאן נמצא ברייתו ארבע שעות משה סמוך לדרך
 טבריא מקום שרשבו טאברת יש שם מעיינות חמים ובמקום הזה יש מתי חדים שנים טוחנים בגל בית
 שני אבנים ומעיינות הללו גם נמצאים לעולם וסמוך לזה המקום יש עוד מים החלבים בחזקה ויש
 שם שני בדים כשני אבני רחים כל בית ושייך לזה המקום הדגים מחצי העיגול מים טהור ומצור
 יצי עיגול רים הם כמד אחד המצר נקרא ויאר סאמך כל שון ערבי ומצר השני אחד אל גאגירי
 קרוב לכני מעדיל וכל הדגים הנצדים מהם ומהנהלות היוודים לחצי עיגול ים הג' ומקראים
 מאדדיען ואל זאקי יהדגים הנצדים מהירדן היווד במקום ההוא והדגים הנצדים מים החולה
 יהדגים מהמים ונקראים מאלחה וגם יש שם רחים וגם האדמה השייך להרמים הג' והדגים
 הנצדים מהאמזן ביכות הירק והאדמה שהיא על שפת הים וגבול מספר מעדיל עד הרמים
 הנקרא וואדי אל בנק והם נקראים בשםם מלשון ערבי אחד אל גואר ובמקום הזה נבד דעי קארי וגם
 אינקי ושם אחד אל ראגדיע וואדי האן אל מוני ואחד אל טבוא ואחד אומנילי אחד אל
 חלי אחד חמס וזהו המקום יחלים לחזש בשמים וזאת שחרים ובמקום יש עין חרישה טו זוגות
 שחורים שאין צריכים למאמץ שסביבותיהם מים ויכול להיות גטת ופחדים טובים עד מאד ומכל
 המקום ההוא יש להמלי המספאט עין שני מאות כל פונט וחנה אגתני התמ נתגדלנו באהק ומקא
 מאד במקומות הללו אם על המלך טוב ידנה במקומות הללו בכל תוקף ועוז משום רשעת הגנים ובעזה
 יכולים להתפרנס מה אגשים וציו וכתבו שם כבודו לעולם הנר הבאים עליהם א כל המזן שגרת
 תרם פעהק צפת תי נאם לזכרם וזהו קטמר חק

ותאם אלם בלי פרישד

ותאם חיים חיים בלי

ותאם אלהים מנה

השני ארד אל גאג'ירי³ קרוב לכפר מעזדיל⁴. וכל הדגים הנצדים מהים ומהנהרות
היורדים לחצי עיגול ים הנו⁵ ונקראים וואדייען ואל זאקי⁶ והדגים הנצדים מהירדן
היורד במקום ההוא והדגים הנצדים מים החוילה⁶ והדגים מהמים הנקראים
מאלחה⁷. וגם יש שם רחיים וגם האדמה השייך להרחיים הנו⁸ והדגים הנצדים
מהחאנדו⁸ בימות החורף והאדמה שהיא על שפת הים וגבול מכפר מעזדיל עד
המקום הנקרא וואדי-אל בוטן⁹ והם נקראים בשםם בלשון ערבי ארד אל
גוואר¹⁰ ובמקום הזה כבר זרעו קאוי וגם אינדקי¹¹ ושם ארד אל ראבידייע¹².
וארד חאן אל מיני¹³. וארד אל טבחא¹⁴. וארד אומנילי¹⁵. ארד אל חבל¹⁶.

- 3 בקעת גינוסר (האות ע' מסומנת בכה"י ג).
- 4 כפר מג'דל (לפי רובינסון-סמית [לעיל, הע' 1], נספח 2, עמ' 131, el-Mejdel). הבקעה בסביבתו
נקראה בשם ארד-מג'דל או אל-ע'אויר (רובינסון, II, עמ' 282).
- 5 הנחלים הנשפכים לבקעת א-בטיחה בצפון-מזרח הכינרת. הבולט שבהם הוא נהר א-זכי.
6 אגם החולה.
- 7 מעיין בעמק-החולה ליד כפר מלאחה הסמוך לדרך ראש-פינה-מטולה. מימיו זרמו לאגם
החולה והפעילו בדרכם טחנה שהחזקה בשנות ה-30 של המאה ה"ט בידי מושל צפת
(רובינסון-סמית, נספח 2, עמ' 135).
- 8 ואדי הינדאג' – נחל דיסון. נשפך בשעתו לאגם החולה מדרום ליסוד-המעלה, גדול נחלי
האיתן היורדים לעמק-החולה ממערב.
- 9 כנראה ואדי עבאדאן (נחל כורזים), שהוא אמנם הגבול המזרחי ביותר לאדמות הנימנות
בהמשך. אלו נימנות כסדר ממערב למזרח.
- 10 ארד אל-ע'אויר על-ידי מגדל בקעת גינוסר. אדמות אלו ביקשו כבר יהודי צפת בשנת
תקצ"ט (כ"י מונטיפיורי 574, איגרת 68B; יהודית, עמ' 240).
- 11 הכוונה לנסינות לנטוע קפה שנעשו בבקעת גינוסר סמוך למגדל במחצית הראשונה של
המאה ה"ט ולגידול אינדיגו (א-ניל, אנילין) להפקת צבע שהיה בדרך-כלל מונופול ממשלתי וטופח
לכינרת ובעמק-הירדן. את איסוף ושיווק הגידול הזה, שהיה בדרך-כלל מונופול ממשלתי וטופח
בגליל על-ידי שליטים מקומיים כט'האר אל עומר או בימי השלטון המצרי בשנות ה-30 למאה
ה"ט חכרו עירונים עשירים. משפחת עבו מצפת חכרה ענף זה בתקופה הנדונה בתעודה. על
גידול קפה במגדל מספר הנוסע J. Madox עוד לפני השלטון המצרי (הוא עבר בבקעת גינוסר
ב-8 במארס 1825): *Excursions in the Holy Land*, II, London 1834, p. 204. לידי
יהודית מונטיפיורי ראתה בבקעת גינוסר עצי קפה בעברה שם ב-27 במאי 1839 (יהודית,
עמ' 116). וראה גם: י' הופמן, פעלו של מוחמד עלי בסוריה, ירושלים תשכ"ג (עבודת
דוקטור, בהכפלה), עמ' 224; ש' אביצור (לעיל, עמ' 148, הערה 13), עמ' 197–198; ד' תדיר,
אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובנויו, א, תל-אביב תש"ז, עמ' 310.
- 12 סמוך לנחל א-ראבאדיה (נחל צלמון) שמדרום לו חירבת ראבאדיה. (מקום זה מופיע בבקשת
אשכנזים מצפת לחכור באמצעות מונטיפיורי מן השר איברהים פאשא את טאבע'ה וסביבותיה
יחד עם הזכיון לדיג במחצית הצפונית של ים כינרת!) (כ"י מונטיפיורי 574, איגרת 68A).
- 13 שם חאן מדרום-מערב לטאבע'ה, מדרום לו ארמון מן התקופה האומיית בשם חירבת
מנייה (כיום חורבת מנים חנות מנים). מקום זה נזכר בקשר לנסינות עיבוד בפיכות עבדאללה
פאשא לפני הכיבוש המצרי (יהודית, עמ' 243).
- 14 האדמות הסמוכות לטאבע'ה (כיום עין-שבע וסביבותיה).
- 15 אדמת אס-הניל (אינדיגו). נחל בשם זה מופיע במפת P.E.F., גל' VI והוא נשפך לכינרת
סמוך לעין-שבע. שמו בא לו ככל הנראה מגידולי האינדיגו בסביבתו.
- 16 זהו אדמות אלו איננו ברור, אך לפי סדר הרשימה הן לחוף הכינרת בין טאבע'ה לכפר-נחום.

ארד תנחום¹⁷. ובזה המקום יכולים לחרוש בששים זוגות שוורים¹⁸. ובתוכם יש ערך חרישה ט"ו זוגות שוורים שאין צריכים לגשמים שסביבותיהם מים. ויכול להיות גנות ופרדסים טובים עד מאד. ומכל המקום ההוא יש להמלך הכנסה בשנה ערך שני מאות כ"ה פונט. והנה אנחנו הח"מ¹⁹ נתגדלנו באה"ק. ובקיא מאד במקומות הללו. אם על המלך טוב יקנה המקומות הללו בכל תוקף ועוז משום רשעת הגויים²⁰ ובעז"ה יכולים להתפרנס מזה אנשים רבים ויברכו שם כבודו לעולם. הכ"ד²¹ הבאים עה"ח יום א' כ"ה תמוז שנת תר"ט פעה"ק²² צפת ת"ו נאם אברהם הירש בר' סענדר הפק"י [?]

ונאם שלום בר"י פרידמאן [?]

ונאם חיים ווייס מאן

ונאם אברהם משה.

17 אדמת תל-חום, מקום בית-הכנסת העתיק המוחזק משלהי המאה הי"ט על-ידי הכנסייה הפראנציסקנית (השם תנחום מופיע גם בבקשת האשכנזים מצפת בתקצ"ט, ראה לעיל, הערה 12).

18 כלומר מידת הקרקעות שישם פאדאן של מחוז צפת (פאדאן היא יחידת עיבוד של פלח אחד בצמד שוורים או בשלושה למשך שנה).

19 החתומים מטה.

20 כאן מביעים הכותבים אמונה ביכולתו של מונטיפיורי לקנות קרקעות ממשלתיות, כשם שגם בתקצ"ט האמינו בכך, למרות שהדבר היה בלתי-אפשרי לגבי אדמות חקלאיות שאינן מולכ.

21 הנה כה דברי.

22 פה עיר הקודש.

שושנה הלוי

מלחמת קרים שבין תורכיה לרוסיה פרצה ב־4 באוקטובר 1853, אחרי שצבאות רוסיה עברו את נהר פרוט שלושה חודשים קודם לכן (ביולי 1853). המלחמה נמשכה עד אביב 1856. בפקודת הצאר ניקולאי I, גותק הקשר בין יהודי רוסיה-פולין לבין יהודי ארץ-ישראל, בתחילת המלחמה 'ונסתמו צינורות השפע', היא התמיכה הכספית שיהדות נדיבה זו הרעיפה על היישוב.

בחדש שבט תרי"ד (פברואר 1854), הריצו ראשי עדת ישורון בירושלים, צפת, טבריה וחברון אל משה מונטיפיורי מכתבים ו'קול קורא' לעזרה, בהם תינו את צרותיהם ותיארו את מצבם הנואש כתוצאה מן המלחמה. 'אנו זקני וראשי עדת ישורון... מפילים תחינתנו בפני רום מעלתך ומבקשים רחמים במצוקתנו, כי רק אותך אנו יודעים מכל נדיבי עמנו... מעוצם הרעב תמנו לגווע... וכל מאמצינו להקלת המצוקה לא נשאו פרי. אל מי נפן לעזרה אם לא אל מי שיודע ומכיר את מצבנו ומי שחמל עלינו תמיד בעתות בצרה... אנו שוטים את בקשתנו לפניך שתעורר עלינו את רחמי אהב", שיאספו תרומות לישע המדוכאים בציון. כן מבקשים אנו ממך, סיר משה מונטיפיורי, שתשתדל ש"הקול-קורא" שלנו יועתק לאנגלית, ידפס ויופץ בין אחינו בבריטניה ובאמריקה...'. ואמנם ב־20 במאי 1854 נדפסו המכתבים וה'קול-קורא' ב'טיימס' הלונדוני, ובראשם מכתבו של מונטיפיורי אל הרב הראשי בבריטניה ד"ר נתן אדלר, 'בדבר היהודים הרעבים בארץ הקודש', תשובתו של הרב למונטיפיורי ו'איגרת-רועים' ממנו לקהל עדתו בבריטניה להחיש עזרה לרעבים בציון. בסיום נאמר: 'תרומות תתקבלנה בתודה על-ידי הרב הראשי ד"ר נתן אדלר... וסיר משה מונטיפיורי... התרומה שכבר נתקבלה—סיר משה וליידי מונטיפיורי: 500 ל"ש. (כל הנ"ל נעתק גם לירחון היהודי האמריקאי 'אוקסידנט', אוגוסט 1854, עמ' 266—270 ומותר להניח שנעתק גם לעיתונים אחרים). [כאן ע"פ הנוסח האנגלי].

תרומות התחילו להגיע מכל העולם, גם משאינם יהודים, ועד ה־23 בפברואר 1855 נאספו 18,584 Is/Id¹. אולם ראשון שנחלץ בפועל לעזרת היישוב היה בית רוטשילד בפאריס,

1 N. Adler & M. Montefiore, *Appeal fund on behalf of the suffering Jews in the Holy Land*, London 5615-1855, p. 3.

ששלח את סוכן-ביתו ד"ר אלברט כהן לירושלים, כדי לבדוק במקום במה ניתן לעזור. ב-9 ביולי 1854 הגיע ד"ר כהן לירושלים. הוא עשה בה שלושה שבועות ובפרק זמן קצר זה פעל גדולות: הקים בית-חולים על-שם מאיר רוטשילד, יסד בית-ספר למלאכה לנערים, בית-ספר לבנות ומפעלי חסד שונים. שנה אחריו, ב-20 ביולי 1855 הגיעו לירושלים — בפעם הרביעית — סיר משה ולידי מונטיפיורי. גלוו אליהם מזכירו ד"ר אליעזר לוה, ובן אחותו חיים גדליה ורעייתו ימימה, וכן מר גרשום קורשידט. בדרכו ארצה עבר מונטיפיורי דרך קושטא, שם השיג מן השולטן עבדול מאג'ד — בין היתר — גם פירמאן המקנה לו את הזכות לקנות קרקעות בארץ-ישראל למטרות צדקה. בירושלים קנה מאחמד אגא אל-דיודאר חלקת אדמה מחוץ לחומה עליה עומדות כיום השכונות 'משכנות שאננים' ו'מין משה', כשמעליהן מתנוססת טחנת-הרוח המפורסמת.

לפני שעזב מונטיפיורי את הארץ, קנה גם ביפו 'נחלה עם בית ובאר המסוגלת לספק שפע של מים מצוינים, ואחדים מעניי ישראל הועסקו מיד בעבודה על חלקת אדמה זו הידועה בשם "ביארא" [פרדס] והנמצאת בקרבת האחוזה של הטמפלרים הוירטמבורגים'.² שטח הפרדס היה 52,120 מ"מ ועלה 50,000 פיאסטר או 326 ל"ש.³ נמצאו בו 1,407 עצי פרי למיניהם: תפוזים, לימונים, אתרוגים, רימונים, תפוחים, אפרסקים, גפנים, שקדים, תמרים, מישמש, אגסים, תאנים, בננות ועצי-סרק. מונטיפיורי תלה הרבה תקוות בפרדס, ומהכנסתו אפילו תכנן תמיכה בתלמידי-חכמים שבירושלים. אלא שהעניינים התפתחו שלא כמצופה. כבר בשנתו הראשונה היסב לו הפרדס הפסדים. הללו הלכו וגדלו במרוצת השנים. לא פעם נתעוררו ספקות ביחס לכדאיותו.⁴ ב-17 במאי 1857, בעת ביקורו החמישי בארץ,

2 על-פי יומנו של מונטיפיורי בכתב-ידו, הנמצא בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ולא 18 ביולי כפי שגדפס ביומן, ב, שהו"ל ד"ר לוה בלונדון 1890, עמ' 45 (להלן: יומן).

3 בתעודות מן האוסף של אליהו אלישר, ערוך בידי אברהם חיים, ירושלים (1971), מס' 56, תאריך 28 ד'ו אל-קעדה 1271 להג'רה [12.8.1855], מדובר ב'ההכרת שטח אדמה מחוץ לחומות... מאחמד אגא אל-דיודאר [וצ"ל דודאר] לידי משה מונטיפיורי... בסך של מאה ועשרים אלף גרושים, ותוקף השטר לארבעים שנה'. ואילו בארכיון הציוני, תיק A153/127, נמצא המקור והתרגום לאנגלית של שטר-המכירה מהתאריך הנ"ל — 28 אל-קעדה שנת 1271 — ובו נאמר בפירוש שבתוקף הפירמאן שקיבל מונטיפיורי מהשער העליון 'הוא הופיע ביום הנ"ל למחכמה... וקנה בכספו שלו ולא של אחרים מהמוכר סעיד אחמד אגא אדיודאר... אשר מכר לו את הקרקע... אשר ירש מאמו... במהיר 12,000 פיאסטר'.

4 יומן, ב, עמ' 56. בשעת הקנייה ב-1855, נמצאה הביארא בקרבת האחוזה שרכשו המתיישבים האמריקאים — תחילה כת 'שומרי שבת' ואחר-כך אנשי 'כנסיית המשיח' — ורק בשנת 1869 ברכשה אחותם עלידי הטמפלרים הוירטמבורגים.

5 ל"א פראנקל, ירושלימה, וויען (תרי"ט), עמ' 149; וכן י' מיזל, אלה תולדות קרן מזכרת משה, ירושלים תרצ"ט, עמ' 14. לאמיתו של דבר עלה הפרדס 40,000 פיאסטר, ככתוב בשטר-המכירה שלהלן. על פקודת השולטן למושל יפו לשלוח מדי לילה 3 חיילים לשמור על הפרדס. ראה 'אוקסידנט', יולי 1856, עמ' 203.

6 ראה בנדון מכתבו של ד"ר נתן אדלר למונטיפיורי, בארכיון הציוני תיק J33/51.

הלך מונטיפיורי לראות את הפרדס ושהה בו שעה, בבחנו את הדו"חות שהגיש לו מר [צ'ארלס] מינור [בנה של קלוריןדה ס' מינור⁷, חוכרי הפרדס] ובבקר את מטע העצים החדש⁸. 'הפרדס נעבד אז בידי שתי⁹ משפחות יהודיות, קלאסן וליטמן, בהשגחת החוכר הקודם של האחוזה. 'על-פי בקשתו של מונטיפיורי ערכו ד"ר הוג'קין (Hodgkin) ומר גאלוביי (Mr. Galloway) תסקיר על הפרדס, והגיעו למסקנה כי בשנת 1856 היתה ההוצאה 28,700 פיאסטר מצרי, בעוד שההכנסה היתה רק 27,544 פיאסטר... והדבר הפתיע מאד את מונטיפיורי בידעו כי הפרדסים האחרים שבאותה סביבה רווחיים ביותר... מאז ואילך עלתה ההוצאה על ההכנסה בממוצע 40 ל"ש לשנה¹⁰.

בביקורו השישי בארץ, בשנת 1866, מצא מונטיפיורי את הפרדס חרב ועזוב, לפי שחוכריו החדשים (ישראל שמחון ויעקב בן-שימול)¹¹ לא יכלו לעמוד בפני התקפותיהם של ערביי הסביבה. לפיכך בא בדברים עם הרב דוד בן-שמעון, הרב הראשי לעדת המוגרבים, כדי להושיב בפרדס ארבע או חמש משפחות מוגרביות, שיעלה בידן לטפח את הפרדס ולגדור פרצותיו¹². ואכן, בחודש אב תרכ"ח (1868) נשלחו בפקודת הרב הנ"ל מירושלים ליפו חמש משפחות. אלא ששמחון ובן-שימול, שנשארו על משמרתם גם אחרי מותו של מונטיפיורי, טיפלו בהן שלא כראוי, עד כדי כך שהן היו אנוסות לחזור לירושלים אחרי

7 ראה מכתבה שנשלח מיפו ב-4 באפריל 1854 ונדפס ב'אוקסידנט', יולי 1854, עמ' 200—206. וראה שם גם עמ' 265. הגב' מינור נפטרה ב-6 בנובמבר 1855 בהיותה בת 46, ונקברה באחוזה 'הר התקה' שליד יפו. הספד עליה ראה: 'אוקסידנט', מארס 1856, עמ' 603.

8 יומן, ב, עמ' 65.

9 ל"א פראנקל, שם, כותב מפי רבה של יפו ר' יהודה הלוי מרגוזא, ש'עשרים אכרים יהודים' עובדים בפרדס. ניתן להניח שהרב מסר לו את הפרטים על יפו בכתב-ידו, ואז נתחלפה לי ל'פראנקל' ב'משפחות' ב'כ' משפחות. כי באותה שנה — 1856 — שנת ביקורו של פראנקל ביפו, נדפס גם ב'אלגעמיינע צייטונג דעס יודנטומס', שנה 20, עמ' 485, ש'ביפו עובדת משפחה יהודית אחת בפרדס מונטיפיורי... וחוף ממנה עובד שם גם האדון קלאסן, גרמני שקיבל עליו את הדת היהודית. לאדון קלאסן גם שדה משלו בקרבת הפרדס, אותו החכיר למיכאל בועז ישראל (גר'צדק וורדר קרסון) לתקופה של שנה, החל ביוני 1855, ב-1,500 פיאסטר (ראה 'אוקסידנט', יוני 1855, עמ' 135). בשדהו זה נעשה בשנת תרכ"א נסיון להקים תעשיית לבנים, כפי שמספר משה בן יונה מחרסון תושב ירושלים: 'באתי ליפו ת' בבאיירע הנקרא שדה של הגר'צדק ר' דוד [פטר קלאסן] נ"י ועשיתי תנור לעשות סיד וגם מלבנים. עשיתי גם פראבע [דגם] וטוב מאד ב"ה. וגם לקחו שני לבנים ממלאכתי להראות בלאנדאן הבירה כי הם טובים מאד' ('המגיד', ה' בתמוז תרכ"ב, גליון 26, עמ' 203).

בעודו בחיים (הוא נפטר בט"ו בתמוז תרכ"ה), מכר קלאסן את הבייטא שלו 'לאיש יהודי מעולי בבל במחיר 25,000 גראש' ('המגיד', כ"ו במרחשוון תרכ"ו, גל' 44, עמ' 348), ולא כפי שנדפס ב'הלבנון', ערב ראש-השנה תרכ"ו (בטעות נדפס שם 'תרכ"ה'), גל' 19, עמ' 290, שהוא 'נפטר והניח אחוזת הקרקע שלו הפקר'.

10 יומן, ב, עמ' 68.

11 הם נתמנו כנראה בשנת תרכ"ב. ראה גם 'המגיד', י"ג במרחשוון תרכ"ג, עמ' 344.

12 יומן, ב, עמ' 187.

חודשים מספר¹³. מכאן ואילך היו העניינים יגעים ביותר, וההוצאות עלו משנה לשנה. אם טוב בעיניכם לשלוח ששים ליראס בכל שנה, והפירות של הגן יהיו למחייטינו, הננו עבדים לעבוד באמת ובאמונה, כותבים החוכרים הנ"ל לד"ר נ' אדלר ולמונטיפיורי. מאוחר יותר לא הסתפקו גם ב'תשעים ליראס לשנה, ומונטיפיורי הביע את הסתייגותו מהם בכך שלא השיב להם על רוב מכתביהם, ובאותן תשובות מועטות שכן השיב הביע את רוגזו עליהם¹⁴. באפס ברירה נאלץ לכסות מדי שנה את גרעונות הפרדס. ההצעות הרבות שהופנו אליו להחליף את החוכרים הללו בחוכרים מתאימים יותר, לא נתקבלו על דעתו, מפני שלא ראה 'מתאימים יותר'. וכך נמשך המצב גם אחרי מותו. רק בשנת תרנ"ד, תשע שנים אחר פטירתו של מונטיפיורי, חכרה חברת כלי-ישראל-חברים את הפרדס מ'קרן מזכרת משה' והעבירה אותו להנהלת בית-הספר החקלאי 'מקוה-ישראל'¹⁵. אך למרבה הפלא, גם בידי מנהלי 'מקוה-ישראל' (תחילה לופו ואחר-כך קראוזה) לא עלה להפוך את הפרדס לריווחי, וההוצאות עלו תמיד על ההכנסות. לא מעט גרם לכך ההסכם שקיים היה בין כ"ח לבין הוועד הירושלמי של 'קרן מזכרת משה', על פיו יש להעסיק בפרדס רק פועלים יהודים. אך למעשה לבד מארבעה-חמישה תלמידי 'מקוה-ישראל', עבדו בפרדס גם ערבים. כשנתבעה כ"ח לקיים את ההסכם, ניסתה להצדיק את עמדתה בטענה כי פועלים ערבים מומחים יותר וזריזים יותר מפועלים יהודים, אך הוועד הירושלמי עמד בתוקף על סעיף זה של ההסכם, ומנהל 'מקוה-ישראל' מר לופו תמך בגישה זו¹⁶. בסופו של דבר הגיעו הכול לכלל מסקנה שאין עוד הצדקה 'להחזיק בפרדס, וב-22 לדצמבר 1922 נמכרה החלקה הנחמדה לראשי ה"סוכנות אמריקנית אי"ת לעסקי קרקעות" ישראל טננבוים וישראל בלומנפלד במחיר של 5,665 ל"מ, והם העבירו את זכויותיהם לפי חוזה מן 10 לדצמבר 1923 לשותפים דוב בער שפק, לבובסקי ותיקל שיף, שחלקו את הנחלה ל-200 מגרשים בערך, אשר נמכרו ליחידים במחיר 8-8"ג"מ לאמה... ונוסף לזה נגאלה כבדת אדמה מחוץ לפרדס מידי הגרמנים, ועל כל השטח הזה נוסדה שכונה חדשה. הקונים רצו מקודם לקרוא את השכונה בשם "גנניה", אבל דוד ילין עמד בשם הוועד הלונדוני על הדרישה, שיש למלאות את סעיף 14 לחוזה, שלפיו שטח האדמה המכור ישא עליו את שם מונטיפיורי לעולם ועד, ולכן נקראה השכונה... "שכונת מונטיפיורי"¹⁷.

עם המכירה נמנעה טובה מיהודי יפו, ש'פרדס מונטיפיורי' שימש להם במשך שנים רבות מקום לפיקניק. הפרדסן יצחק רוקח מספר כי את 'הפרדס היהודי הראשון... של סיר משה

13 ראה מכתב שמחן לד"ר אדלר ולמונטיפיורי מיום כ"ה באב תרכ"ח (1868) בתיק — A153/127/1 שבארכיון הציוני.

14 על כל הנ"ל ראה תיק — A153/127/1 בארכיון הציוני.

15 'י' מיזל, שם, עמ' 89.

16 ראה מכתבו (בצרפתית) 'לאדון אדלר בלאנדאן', מיום 9 באפריל 1890, בארכיון הציוני תיק A153.

17 'י' מיזל, שם, עמ' 90—91.

מונטיפיורי, אשר קנה אותו מערבי יפואי... הכרתי משחר ילדותי, כי הייתי מבקר בו יחד עם הורי וידידים מנוה-צדק, זו השכונה העברית הראשונה מחוץ לתחום יפו. הללו נהגו לצאת מפעם לפעם לפרדס ל"פיקניק" — "שטחה" בלשון הימים ההם. ב"שטחה" היו משתתפות כחמש-עשרה משפחות — איש ואשה טף וזקן. יצאו עם בקר בעגלתו של בעל-העגלה ר' יוסף הורביץ המנגן, או "יוסלי שפילער", מצוידים בכלי-בישול וצרכי-אוכל. הנשים בישלו מאכלי תאוה לרוב, ואותו בעל-עגלה, לאחר שפירק את כל הכבודה בפרדס, היה נעשה "כלי-זמר" ומנגן בקלארינט, בכינור ובתוף לסירוגין. בעזרת ארבעה בניו, כולם "כלי-זמר" אמונים בכל הכלים, היה מנעים את השהייה בפרדס עד שקיעת החמה, שאז היה מחזיר בעגלתו את המשתתפים לנוה-צדק, וזמן הנסיעה כמחצית השעה הלך או שוב¹⁸.

מאז קניית הפרדס חלפו יותר ממאה ועשרים שנה. אף-על-פי שהרבה נכתב עליו (בחלקם דברים הסותרים אלה את אלה) — עדיין פרטים רבים על אודותיו לא היו ידועים. ביומני מונטיפיורי לא נזכר אף ברמז ממי נקנה הפרדס, ועל-סמך הכתוב שם: 'אחדים מעניי ישראל הועסקו מיד בעבודה על חלקת אדמה זו' — קבעו חוקרי תולדות הפרדסנות בארץ-ישראל, שיש לראות ב'פרדס מונטיפיורי', שנקנה על ידו בשנת 1855 מערבי יפואי, את ראשיתה של הפרדסנות היהודית בארץ. גם כותבי תולדות העיר תל-אביב, בדברם בשכונת מונטיפיורי, אומרים כי אדמת הפרדס שעליה הוקמה השכונה, נקנתה על-ידי מונטיפיורי מערבי יפואי. ואילו מר שמואל רפאלי (רפאלוביץ) מספר כי המתישבים האמריקאיים שהגיעו לארס בשנת 1852 בראשות הגברת מינור, עזבו ב-1853 את ארס וניסו 'ליסד מושבה בעמק השרון אצל ואדי מוצר[ר]... ויקראו את המושבה "הר התקוה" — אך התקוה נהפכה להם לרועץ ואז בא סיר משה מונטיפיורי לעזרת האכרים האלה ויקנה מהם את הכרם הנודע בשם "כרם משה" [וצ"ל 'פרדס מונטיפיורי'] וימסור את ההנהגה לידי המתישבים האלה¹⁹. והנה נודמן לידי באקראי שטר-המכירה המקורי של הפרדס, שעדיין לא ראה אור, ובו פרטים מאלפים ביותר שלא נודעו עד כה, והשמים לאל את הדעה שהפרדסנות היהודית בארץ מתחילה ב'פרדס מונטיפיורי' שנקנה כביכול בשנת 1855 מידי של ערבי יפואי. שטר-המכירה כתוב באותיות רש"י מפוארות על גליון נייר גדול — 23 X 38 ס"מ — והוא במצב כה תקין כאילו נכתב היום. משטר-מכירה זה אנו למדים, להפתעתנו הרבה, שהפרדס נקנה לא מערבי כי אם מר' יהודה הלוי מרגוזא²⁰, מחדש הישוב היהודי ביפו, ושנים משותפיו הרב חיים אברהם פינסו ויחיאל בכר הכהן. ומה

18 י' רוקח, פרדסים מספרים, רמת-גן 1970, עמ' 95.

19 לונק, לוח ארץ ישראל לשנת התרע"ב, ירושלים [תרע"א], עמ' 81.

20 יש לציין שמהכתוב ב'אוקסידנט', יולי 1854, עמ' 201 — עולה ש'יהודה לוי' היה בעל הפרדס, וגם בא.צ.י. מ"1 בספטמבר 1856, עמ' 485, נאמר בפירוש שהפרדס נקנה על-ידי מונטיפיורי מיהודה לוי, דבר שנעלם מעיני החוקרים.

שמפתיע יותר הוא שר' יהודה הלוי היה לא רק פרדסן-רבא, אלא שבמו ידיו נטע פרדס ענק בן 5,310 עצים, כמו שעוד נראה מתעודה אחרת שבידי. תמוה על-כן של"א פראנקל, שנפגש עמו ביפו וכתב עליו ועל 'פרדס מונטיפיורי', אינו מזכיר אף במלה שלרב היה קשר כלשהו עם פרדסנות.

לקנייה זו של מונטיפיורי לא היתה כל משמעות לגבי בניין הארץ, כי מה רבונתא בכך שהוא קנה פרדס מיהודי והעבירו ליהודי? הרי בכך לא תרם ולא כלום להגדלת שטחי האדמה היהודיים, על אף הרשיון שהיה בידו לעשות כן. ואולי זוהי גם הסיבה שביומן לא נזכר ממי נקנה הפרדס, שעה שמוכר הקרקע הערבי בירושלים מתואר שם בפרטי פרטים; אלא שלא ברור היה אם השמטה זו נעשתה במכוון על-ידי מונטיפיורי — בשל הסיבה הנזכרת — או שמוזכרו ד"ר אליעזר לוזה שהוציא לאור את היומנים בשנת 1890, פשוט פסח על פרט זה. למזלנו שרד מכל היומנים שבכתב-ידו של מונטיפיורי, דווקא יומן זה ממסעו הרביעי, והוא נמצא במחלקת כתבי-היד שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. שם, בתאריך 5 באוגוסט 1855 הוא מזכיר בין יתר עיסוקיו באותו יום בירושלים, את 'ההצעה של 40,000 פיאסטר לחכם לוי מיפו תמורת אדמתו שם'. ובתאריך אחר, יפו 27 באוגוסט, נאמר: 'אחרי מספר רב של שעות וימים שחלפו בירושלים, וההוצאות המרובות הכרוכות בהשלמת הקנייה של אדמת רבי לוי יהודה ביפו, אני מוצא ברגע האחרון לשהותי פה, כדי לסלק את דמי הקנייה ולהעביר את בעלות הקרקע על שמי, שאשה אחת אשר לה חווה-הכירה על חלק מהאדמה, מסרבת עתה לפנותה. היא אמנם הביעה בפני ד"ר לוזה ובנוכחות הרב לוי צער על כוונתי לקנות אדמה זו, אבל הבטיחה שמיד תפנה את החלקה, הבית וכו' מאחר שקנתה לעצמה מקום מתאים יותר למטרתה... עתה חזרה בה והיא דורשת תוספת של 7,000 פיאסטר בשביל שיפור נחלתה החדשה לפני שתחתום על בעלותי על הקרקע'. בסופו של דבר, אחרי השתדלות מרובה מצדו של ד"ר לוזה הגיעו להסכם, ושטר-המכירה קויים. וזה לשונו:

בין"ו עמ"י עש"ו

[בעזרת ה' נעשה ונצלית, עזרי מעם ה' עושה שמים וארץ]

להיות שבעה"ק יפו לצד מזרח הרחק מהעיר כדרך שעה, יש גינה שקורין בערבי באייארא, הידועה על שם מע' [לת] הרב יאודה לוי ומסומנת במצריה הללו: מצד מזרח של הגינה נחל עמק, ומצד מערב רשות הרבים דרך המלך, ומצד צפונה יש גינה ששמה ארד אבו ליל, ומצד דרומה גינה של איליאס מנשה. הן הגינה הנז"ל נוגע אחד עשר קיראט מחלק ארבעה ועשרים לה"ר יאודה לוי הנ"ל, וששה וחצי קיראט נוגע לה"ר חיים אברהם פינסו, וששה וחצי קיראט נוגע לה"ר יחיאל בכר הכהן הי"ו. הנה עתה בפנינו עדים הח"מ [החתומים מטה]

עב שז

[illegible][illegible][illegible]

ונאם גימאל כ"ב כ"ג

וְכָן הָנָה אֲנִיחָה יָצִים הַיָּחַד קִינִי קוֹטֵב בְּצִלְעֵי הַיָּם בְּחִלְזֵי מִלְחָמָה עִם יָמֵינוּ עֵד הָאֵשׁ הַכּוֹבֵדֶה
מִתַּח רִיחָה וְאֵחָה יוֹדֵה הָיִד הָיִד לִי הֵם וְיִדֵּי הָאֵשׁ מִתַּח גִּישׁוּךְ וְכֵחַ הַשָּׂמַיִם שֶׁלֹּם נִם מִבְּעֵלָה הָיִד
וְיִחְלֵל בְּכָר הַבָּקָר הֵם עֲלֵם הַכּוֹבֵב וּמִפְּנֵי נִשְׁלֵל וְיִדֵּי הָאֵשׁ בָּנוּ עֲלֵה בְּחֵל הָאֵשׁ שֶׁנֶּחֱמָה לִי לִי
וְהַבֵּל עֵרִיר וְכִרְיִיר וְאֵשׁ וְיָלִיב וְכֹכָב וְקִיּוּם

יומא דנן ולעלם וכל מי שיבוא הן ברשותינו והן שלא ברשותינו אשר יקום ויטעון ויערער כדי לגרוע שטר מכירה זו מכלו או ממקצתו יהיו דברי אותו המערער בטלין ומבוטלין לא שרירין ולא קיימין ויהיו כחרס הנשבר וכדבר שאין בו ממש וכטוען אחר מעשה ב"ד חשוב דלא יתעביד ל' דינא כלל, לא בד"י [בדיני ישראל] ולא בד"א [בדיני אומות] ועלינו ועל יורשינו וב"כ לפצות ולסלק מעל הקונה השר מהרמ"מ הנ"ז ומב"כ כל מיני ערעור שבעולם כדי להעמיד כל המכר הנ"ז בידו וביד ב"כ בשופי והשקט בלי שום ערעור הן מבני ברית והן משאינו בן-ברית, ושעבדנו למע' אדוננו השר מהרמ"מ הנ"ז וב"כ את כל נכסינו מקרקעי ואגב מטלטלי דאית לן תחות כל שמיא דקנינו ודנקנה נכסין דאית להון אחריות ודלית להון אחריות כלהון יהון אחראין וערבאין למע' השר מהרמ"מ הנ"ז ויו"א וב"כ לפרוע מנהון כל דמי הפיצוי הנ"ז, וכך אמרו המוכרים הנ"ז אלינו עדים הח"מ, אתם עדים שטר מכירה זו והיובי הפיצוי הנ"ז כתבוהו בשוקא וחתמוהו בברא כי היכא דלא להוי כמילתא דטמירתא רק מכירה גלויה ומפורסמת לכל, וכל הנ"ז קבלנו עלינו לאשר ולקיים בכל תוקף ועוז בביטול מודעי ומוד"מ [ומודעי דמודעי] כו' ובפיטול כל עדי מודעי וכו' כדרך שמבטלין מודעי ופוסלין ע"מ [עדי מודעי] בגטי נשים באופן שלעולם יהיה יד בעהש"ט [בעל השטר] השר הנ"ז וב"כ על העליונה ויד המערערים על התחתונה, כל הנז"ל נ"נ [נכתב ונחתם] דלא כאסמכתא ודלא כטו"ד [כטופסא דשטרא] בח"ח [בחרס חמור], ובשבועה דאורייתא על כל הנז"ל, ברם דא צריכין למודעי והיתה לבאר אשר שני כתי עדים בדבר המכר הנ"ז, יען כי המוכרים הנ"ז אינם במקום אחד כ"א יש מהם בתוככי ירושלם ת"ו ומהם שדרים בעה"ק יפו, והן היום אנחנו העדים הח"מ פעה"ק ירו"ש ת"ו קנינו קגו"ש במדל"ב מ"כ כתחז"ל מיד האשה מ' לאה בכורה אשת ה"ר חיים אברהם פינסו ומיד המורשה שלו ה"ר יוסף ן' נון הנ"ז על כל הכתוב ומפורש לעיל ולראי' באמו"ץ באנו עה"ח [על החתום] פעיקו"ת ירושלם ת"ו יום ב' ו' אלול התרט"ו ליציר' והכל שריר ובריר וקיים וכן הנה אנחנו עדים הח"מ קנינו קגו"ש במדל"ב מ"כ כתחז"ל מאלה פה עה"ק יפו, היינו מיד האשה הכבודה מרת רוזא ואח"כ מיד בעלה הר"ר יאודה לוי הנ"ז, ומיד האשה מרת גועייא ובכח הרשאה שיש לה גם מבעלה ה"ר יחיאל בכר הכהן הנ"ז על כל הכתוב ומפורש לעיל וע"ד אמו"ץ באנו עה"ח בחו' אלול שנת התרט"ו ליצירה והכל שריר ובריר ואמת ויציב ונכון וקיים.

נאם אברהם יצחק הסופר [טרכטנברג]

ונאם שמואל ב"ה בן ציון ²².

אשר לרב יהודה הלוי מרגוזא מבעלי הפרדס הנ"ל, מכל מה שנכתב עליו עד כה²³, לא נזכר, כאמור, שהיה פרדסן. ב'הלבנון', ב' בתמוז תרכ"ז, עמ' 199—200 נדפס מכתב שכתב, שבו הוא מזים דברי איש נוצרי אחד מאמשטרדם [אשר] הוציא דבה על הארץ, לאמר: כי אוכלת יושביה היא, ולא תחונן פני גריה, והבאים מאמריקה לשם, המה יתנו עידיהם על הדבר הזה כי... רבים מהם מתו, רבים מהם חזרו בעוד נפשם בכפם... בעבור הדבה הזאת מרפים ידי... חברת ישוב א"י... על דברים אלה משיב הרב יהודה הלוי לאמור: '... אנשי אמריקא... רק עשרים נפשות... מהם מתו... ולא יד הארץ היתה בם, רק הם בעצמם הסבו להם המות, כי ישבו כחדש ימים על חוף הים לחורב ביום וקרה בלילה. וגם זאת, כי הרופא שהביאו עמם, מסיבת היותו חדש ואינו בקי באנפייה ואוירא דארעא, ולכן כל הרפואות שנתן להם... לא להועיל היו. אבל מעת שנתישבו במנוחתם לא מת אף אחד מהם. והם בריאים... ושמחים על כל הטובה שתשפיע להם הארץ בעבודתם... בעוד ימים יגיעו ליפו עוד 40 פאמיליאס. ומוציא הדבה... הוא הקונזול אמעריקני אשר בני האמעריקאנים האלה אינם נוחים ממנו. וד"ל [ודי להכימא]... ועתה תחזקנה ידי העוסקים במצות ישוב א"י...'

בהמשך דבריו הוא מעודד התיישבות בארץ ומוכיח הבנה רבה בחקלאות, בכך שהוא מונה אחת לאחת את ההוצאות הדרושות לכל משפחה כדי שתוכל להוציא לחמה בשפע מן הארץ. ואם מכאן עדיין אין להסיק שהוא עצמו היה חקלאי, הרי ממכתבו המכוון למונטיפיורי, מיום 28 ביולי 1853, הכתוב אנגלית משני צדי גייר בגודל פוליו²⁴, מתקבלים פרטים מעניינים ביותר ובלתי ידועים עד כה על פעלו ביפו מאז שנת 1833, וכן ידיעות מהימנות על המתיישבים האמריקאיים ביפו. וזה לשון המכתב:

בחסדי האל

הריני מצהיר בזה, שאני הוא הישראלי הראשון שבא הנה ליפו (לפני עשרים שנה)²⁵ אחד משבט דן. קראתי בעתוננים שחברה אמריקאית — יעניק ה' להם

23 ראה ביהוד א' דרויאנוב, מימים ראשונים, א, תל-אביב תרצ"ה, עמ' 25—34 (שם גם הנוסח הנכון של מצבתו); פ' גריבסקי, זכרון לחובבים ראשונים, יג; 'הלבנון', תרל"ט, עמ' 36 (הספד עליו). וראה גם הערה 25 להלן.

24 נמצא בארכיון הציוני, תיק J33/75.

25 כלומר ב-1833 (תקצ"ג); לפי ל"א פראנקל, שם: 1832. בספר 'התקנות והסכמות', ירושלים תר"ב, סימן נו, דף מג ע"ב, נאמר שרבני כולל ירושלים מסרו 'ביר מע' [לת] כמות"ר יאודה ב' [ז] מנחם הלוי המכר [נה] מירקאדו הי"ו, העומד היום בנר [ה] יפה [היא יפו]... רשות ויכולת... לגבות מכל איש ישר [אל]... ביפו ת"ו את הגאביל [ה]... באנו עה"ח פעה"ק ירוש' [לים] ת"ו בש"א לת' [דש] אייר... התקצ"ו ליצירה, ולא כפי שנאמר אצל לונץ, לוח ארץ ישראל לשנת תרנ"ט, עמ' 78—82, כאילו הראל"צ רח"א גאגין מינהו לתפקיד הנ"ל (בתרג' לערך). ר' יהודה הלוי נפטר ביפו ב"ז באב תרל"ט בהיותו בן 96 שנה, ומנוסח מצבתו (ראה הערה 23): 'וד' שנים שפט יפ[ו] ת"ר — עולה שהתישב ביפו כבר בשנת תקפ"ה.

חיים ארוכים — רוצה להיטיב ולהועיל לישראלים הנמצאים בזו הארץ הקדושה, והמשתוקקים לספק את צרכיהם ההכרחיים ביותר לקיומם, על-ידי עבודת-אדמה.

אני התחלתי יחידי לעבד את האדמה על-ידי נטיעת גן, כפי שאני עומד לספר לכבודו, ואילו יכלתי לבצע את תכניותי, הייתי גורם לכך שיהודים אחרים היו עושים כמוני, לפי הדוגמא שלי. אלא שידוע לכל אחד, שההתחלות של כל דבר חדש קשות מאד הן, ואף הישמעאלים כאן השתוממו לראות יהודי מעבד את האדמה. על-כן הוצאתי הרבה כסף, ולא נותר לי יותר כדי להמשיך ולעבד חלק הגון מהאדמה שקניתי ושיעדיין אינה מעובדת. כדי לעבד אדמה זו (ממנה יכולים יהודים רבים להתפרנס) דרושות הוצאות נוספות, דבר אשר אני חסר. הריני מבקש אותך, אתה אשר תמיד ביקשת להיטיב עם יהודים, לעזור לי לקדם עבודה זו, וה' ישלם לך גמולך. ישנם כאן מכבר מספר אמריקאים המבקשים להיטיב עם היהודים, והם הגברת [קלורינדה ס. אשת] צ'ארלס אלברט מינור²⁶ ואנשיה. אך אין זה מספיק ללא עזרתך, ועל-כן אני מבקש שיתוף-פעולה מצדך. כמו-כן יש ברצוני להודיעך כי בשביל שאיבת המים מן הבאר דרושות לנו שלוש פרדות חזקות²⁷, כי המכונה המעלה את המים להשקות את הגן גדולה מאוד וכבדה מאוד. ולכן ישנן כאן הוצאות מרובות לחבלים ולמספוא בשביל הפרדות, וכן בשביל החזקת אדם הנמצא כאן בקביעות. בשביל כל זה דרושים שלושים ל"ש לשנה. אני שומע מפי האמריקאים הנמצאים כאן שבארצך מצויה מכונה המעלה את המים מהבאר באמצעות הרוח, או על-ידי משאבה המונעת בידי אדם אחד. הם גם ראו את הגן שלי ואת הבאר ואמרו לי שזה מאוד מתאים לבאר שבגני. הואיל ודבר זה ישחרר אותי מהוצאה כל-כך גדולה, הריני שוטח בקשתי לפניך שתואיל לשלוח לי מכונה אחת כזאת, אשר תהיה בשבילי מתנה חשובה ביותר. אני מקווה לקבלה תוך זמן קצר. לכשתגיע מכונה זו אוכל להשקות בעזרתה ארבעה גנים נוספים, מהם יוכלו להתפרנס יהודים רבים. לתשובתך אני מצפה.

עתה הנני להודיעך מה מכיל גן זה הנמצא במרחק חצי שעה מיפו. אורכו בערך 1,664 צעד (סטעפס), ורחבו 1,553 צעד. בצד הדרך נמצא קרפיף שאורכו ורוחבו כ-54 על 54 צעד²⁸, והוא מבוצר היטב על-ידי חומת-אבנים גבוהה. בצפון נמצאים שני חדרים קטנים ובפינה נמצאת הבאר המשקה את הגן. הרוחב כ-8 צעד. בקרבת מקום נמצאים שני גשרים [מלה מטושטשת] חזקים, 11 צעד אורך

26 הוא נפטר ב-3 בנובמבר 1851 (תרי"ב), והיא ובנה צ'ארלס 'אחוזת מרעיהם מהאגודה... שמו פניהם אל ארץ ישראל' (ראה לעיל, הערה 19).

27 על אובדן פרדותיו ראה 'אוקסידנט', 1854, עמ' 265.

28 המספרים מטושטשים וקשה לקבוע אם אמנם 54 על 54 צעד.

ושישה צעד רוחב בחלק העליון, כדי לבנות עליהם בית. בקרבת מקום נמצא המעיין. בגן נמצאים העצים הבאים :

עצי אתרוג	150
עצי תפוזים	1,350
עצי לימון מתוק	500
עצי לימון	210
עצי תפוח, אגסים, מישמש וחבושים	500
עצי תות	1,200
עצי שקדים	100
עצי תמרים	50
עצי זית, תאנים וגפן	50
עצי רימון	1,200
	<hr/>
בס"ה	5,310

כמו-כן נשאר חלק גדול מן האדמה בלתי מעובד, וכאשר תשלח לי את המכונה — אוכל לעשות עוד ארבעה גנים בשביל ישראלים. הקבוצה האמריקאית התיישבה עתה קרוב ליפו בסמוך לגני. יהודים מירושלים העובדים אתם, חרוצים ושמחים ללמוד את מלאכת עבודת-האדמה. ישנם עוד מהם הרוצים ללמוד, אך הדבר לא ניתן להם מחוסר אמצעים. אני מבקר אותם מדי פעם²⁹ ושמח לראותם מתקדמים יפה. בשנה שעברה הם נמצאו בסביבות ירושלים [בארטס] ואף-על-פי שהיו להם קשיים גדולים ומכשולים רבים, הם קדמו מאוד את החקלאות, ועודדו ועזרו לאחינו ביהודה. אבל ביפו, כאן הרבה אדמה טובה ואין מכשולים. אני חש כלפיהם הערכה רבה, ומשאלתי שבני עמי ביפו ישתלבו בעבודה זו, כאשר ידידים טובים מאמריקה יעזרו לנו בכך. אעשה ככל שביכלתי לעודד עבודת-אדמה בין אנשי קהילתי המונה שבעים משפחות³⁰. כל זה נכתב על-ידי הרב הנמצא כאן, והוא הפקיד הממונה על היהודים המתפללים לאל, לשלומך. רפאל יהודה מנחם לוי, יפו 28 ביולי 1853 [ובעברית חתום] הצעיר רפאל יאודה בכמוה"ר מנחם הלוי הי"ו ס"ט.

29 ראה 'אוקסידנט', יולי 1854, עמ' 201.
30 בשנת 1865 כותב ל"א פראנקל, שם, שהם 'כעת חמש וששים משפחות'.

וזה לשון המכתב במקורו :

BY THE GRACE OF GOD

I am going truly to say that I am the first of the Israelites Who came here in Jaffa (20 years ago) one of the tribe of Dan. I have heard in the news papers that the American Company, God grant them a long life, wish to do good & benefit the Israelites who are in this holy land, desiring to obtain the necessary things of life by cultivating the land. I began alone to cultivate, by planting a garden as I am going to say to you, and if I could accomplish my Ideas, (by seeing by example me) I would cause the other Jews to do the same. But it is known to every one that the begining of every new thing is very difficult, and all the Mahomedans were astonished at seeing a Jew cultivate the ground. Therefore I have spent much money, and I have no more to go on with a good part of my land which I bought still remains uncultivated. To cultivate this ground (from which many Jews might live) it requires further expenses for which I have not [— — —]

I beg you who want to do well to the Jews, to aid me to advance this work and may God pay you. There are already here some Americans who want to do well to the Jews, that is Mrs Charles Albert Minor & Co. But this is not sufficient without your help. Therefore I ask your concurrence. I also make you know that for the drawing of the water are necessary three powerful mules because the machine which brings up the water, to water the garden is very big & very heavy and without artifice. Therefore there are many expenses for ropes and Barley for the mules and one man to

be present there always. For all these are necessary every year, thirty pounds. I hear from the Americans who are here that in your country there is a machine which takes out the water by the wind or a pump drawn (driven) by one man. They also saw my garden and well & told me it is very corresponding to my garden well, as this would discharge me from such great expence. I pray you to send me one of these machines, and it will be a great present for me, & I hope I may have it in a few (short) time. Whenever this machine will come, I can water four gardens from which can live (support) many Jewish men, and I expect your answer. Now I am going to say to you what this garden contains, half an hour distant from Jaffa its length is about 1664 steps, & its breadth 1553 steps, near the road is the yard about 54 steps in length & breadth, well fortified with a great stone wall. On the north there are two small rooms, at the corner is the well which waters the garden. The breadth is about 8 steps, near it two strong arches [?] 11 steps long and six broad on the top to build a house upon. Near it is the cistern. In the garden are the following trees: 150 citron trees, 1350 orange trees, 500 sweet lemon, 210 lemon trees, 500 apple, pear, apricot & quince trees, 1200 mulberry trees, 100 almond trees, 50 date trees, 50 olive, figs & grapes, 1200 pomegranate trees, altogether 5310. Also a great place of land remains without culture & whenever you send me the machine, I can do also four gardens for Israelites.

The American company are now settled near Jaffa in the neighborhood of my garden. They have Jews from Jerusalem labouring with them who are industrious & pleased to learn agriculture, also others wish to learn but can not for want of more means. I often visit them & rejoice to see that they progress well. They were near Jerusalem last year and though they had great difficulty & oppositions they raised very good American produce & encouraged & helped our bretheren in Judea. But in Jaffa there is much good land & no oppositions. I feel a great regard for them & desire that my people in Jaffa should engage in this work if good American friends will help us. I will do all I can to promote the learning of agriculture among my congregation of 70 families.

פרדס מונטיפיורי

All these are written by the Rabi who remains here, he is procurator of the Jews who does prayers to God for you.

Raffael Judah Menahem Levi

Jaffa 28th July 1853.

הצעיר רפאל יאודה

בכמזה"ר מנחם

הלוי הי"ו

ס"ט

*All these are written by the Rabi who remains here, he is the procurator of the Jews, who does prayers to God for you. —
Raffael Judah Menahem Levi. —
Jaffa 28th July 1853. —*

הצעיר רפאל יאודה
בכמזה"ר מנחם
הלוי הי"ו
ס"ט

לזכותו של הרב יהודה הלוי מרגוזא יש לזקוף גם את ראשית ענף האתרוגים הכשרים בארץ-ישראל, שהפך למקור פרנסה למשפחות רבות. כשהתעוררה שאלת כשרותם של אתרוגי יפו, וחכמים משכו ידיהם מהם מחשש הרכבה, 'העיד הספרדי מוה"ר יהודה הלוי הי"ו כי הוא שנטע גרעיני קורפו בגן השר משה מונטיפיורי הי"ו, ומהם לקחו בעלי הגינות ונטעו בגניהם'³¹.

פרט לפרדסו של הרב יהודה הלוי, נמצא אז ביפו עוד פרדס יהודי, של איליאס מנשה, אשר גבל בפרדס שקנה מונטיפיורי — כפי שמסתבר משטר-המכירה הנ"ל — ושאי למלא גבל בו, לא היינו יודעים על מציאותו, כשם שייתכן שאיננו יודעים על מציאותם של פרדסים אחרים של יהודים ביפו באותה תקופה, כאותה אשה שמאנה לפנות את חלקה ב'פרדס מונטיפיורי'. והקביעה שהפרדסנות היהודית בארץ מתחילה עם 'פרדס מונטיפיורי', שנקנה כביכול מערבי ב-1855, טעונה לא תיקון בלבד, אלא גם הקירה מחודשת מעיקרה.

31 קונטרס פרי עץ הדר, ירושלים תרל"ח, עמ' 7.

יצחק בן צבי בפתח הצריף

ביום הזיכרון הי"ג לפטירתו של יצחק בן-צבי ז"ל, כ"ח בניסן תשל"ו (24.4.76),
הוקרא שירו של יעקב אורלנד, שנתפרסם בעיתון 'הדור', 12.12.52.

צָרִיף הָעֵץ

הוא נָצַב בְּמִוֶּרֶד הָהָר	הוא נָצַב וְאֵנִי עוֹבֵר
וְנָגַו וְכִתְּלוּ מָטִים.	וּבִנְנָה רֵיחַ בָּר וְעֵצִים
דוֹלֶף, לְעֵתִים, מְמָטֵר,	וּבִנְנָה אוֹחֲזִים מְעָדֵר
מִתְעַלֵּף מִחֲמָסִין, לְעֵתִים.	אִישׁ וְאִשְׁתּוֹ, חֲלוּצִים.

וְהָאִישׁ עִם מְאוֹרֵ-לֵבָב
וְאִשְׁתּוֹ עִם מְאוֹרֵ-פָּנִים,
וְעַל גַּן הַצָּרִיף הַסֵּב –
עֲפוֹת יוֹנִים.

וְאֵנִי עוֹד תִּלְמִיד הַשְּׁלִישִׁית	וְאֵנִי מִבֵּית וּמִבֵּית
וְיָדֵי בִידּוֹ שֶׁל אָבִי,	וְנִדְמָה לִי שֶׁחֲשֵׁתִי כְּבָר אֲז,
הָאוֹמֵר לִי: הִנֵּה, זֹאת רַחֵל יִנְאִית	כִּי מִשְׁהוּ זֶר וְחֵדֶשׁ בְּתַכְלִית
וְהוּא יִצְחָק בֶּן-צָבִי.	הָיָה בְּמִרְאָה הַלֵּז.

אוֹלֵי לֹא הָיוּ עוֹד שִׁירֵי גִבּוֹנִים
לְשֵׁאת בְּכֻנְפָם זֶה הַהוּד וְהַשִּׂיא,
אֲבָל הַיּוֹנִים, אֲבָל הַיּוֹנִים –
כְּבָר נִרְאוּ לִי עֲפוֹת אֲז
עַל בֵּית הַנְּשִׂיא...

פרסי יצחק בן-צבי לשנת תשל"ו

ב-1976 חולק פרס יצחק בן-צבי לשנת תשל"ו לפרופ' חיים זאב הירשברג ז"ל, לפרופ' יוחנן אהרונז'ל, לד"ר יוסף גורני ולפרופ' חיים ביינארט.

פרופ' חיים זאב הירשברג ז"ל זכה בפרס על מפעל חייו בתחום מחקר יהדות ארצות האיסלאם. בנימוקי חבר-השופטים: פרופ' יהושע פראוור (יו"ר), פרופ' יעקב לבדאו, פרופ' בנימין מזר ופרופ' יהודה סלוצקי, נאמר בין השאר:

'פרופ' חיים זאב הירשברג הקדיש הרבה מחייו המדעיים לנושא מרכזי אחד. הוא חקר את תולדותיהם של היהודים במזרח בכלל, ובארץ-ישראל וארצות שלטונן של האיסלאם בפרט. כמדענים מובהקים אחרים, כרך מעשה, הוראה ומחקר יחדיו. כראש המחלקה המוסלמית והדרוזית במשרד הדתות, בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל, קבע דפוסי נוהל והתנהגות הוגנים כלפי המיעוטים במדינתנו, תוך מתן הדעת על שמירת צביונם המיוחד של ערכי הדת שלהם. כפרופסור לדברי-ימי-ישראל באוניברסיטת בראיילן במשך יותר מעשרים שנה לימד את תולדות עמנו בארצות האיסלאם ובאימפריה העות'מאנית, והעמיד קבוצה של היסטוריונים צעירים שעיקר עניינם הוא נושאי ההוראה והמחקר של פרופ' הירשברג בעצמו. כחוקר מקורי השתמש בבקאות המופלגות במקורות היהודיים, מצד אחד, ובמקורות הערביים והאיסלאמיים מצד שני, לחקור בשיטתיות את תולדות היהודים במזרח-התיכון ובצפון-אפריקה. התחום הזה קשה במיוחד למחקר מכיוון שרוב המתעניינים בו מצויים או ביהדות, או באיסלאם וערביות. הירשברג הוא מן הבודדים שכישוריו הדיסציפלינאריים והלשוניים גם יחד תואמים במיוחד תחום מחקר זה'.

פרופ' יוחנן אהרונז'ל ז"ל זכה בפרס על ספרו: 'כתובות ערד'. בנימוקי חבר-השופטים נאמר בין השאר:

'"כתובות ערד" כולל מאתיים כתובות בקירוב והינו אחד הספרים החשובים שנכתבו אי-פעם בתחום הארכיאולוגיה הארצישראלית, הן בעברית והן בכל לשון אחרת, וזאת בשל העובדה

שהכתובות הן גולת הכותרת של הממצא הארכיאולוגי. אולם, אפילו נבקש להגדיר ולהעריך את הספר בתחום האפיקראפיה העברית בימי בית-ראשון בלבד, גם אז הוא ראשון במעלה בשל העושר הרב של הכתובות הכלולות בו.

כל החומר האפיקראפי העשיר הזה נתגלה הודות לעבודתו השקדנית של פרופ' אהרונז. יש כאן עשרות רבות של אוסטרקונים ארמיים וכתובות בודדות ביוונית ובערבית, אך מאה ותשע מהן הן כתובות עבריות. ועם שאהרונז שיתף בעבודתו אפיקראפים שעוסקים ארמית, יוונית וערבית, הרי את הכתובות העבריות ההדיר הוא עצמו במסירות רבה ובעבודה שקדנית מדוקדקת במשך זמן רב. הוא צייר כל חרס כתוב, השתדל לקרוא כל אות וניסה לשחזר את הקטעים שנמחקו ואת החסר שבטקסט. הוא הוסיף לספר דיון פליאוגרפי מפורט בציור כל אות ואות בהתפתחותה.

מאה ותשע הכתובות נכתבו בזמנים שונים בימי בית-ראשון. שמונים ושמונה מהן הם אוסטרקונים ויתרם כתובות חרוטות וחותמות. האוסטרקונים הם בעיקרם מכתבים אדמיניסטרטיביים וצבאיים ורשימות שמות מצרכים שונים. הוצאת תעודות אלה לאור כדרך שהוציא אותן אהרונז, בצורה מאירת עינים, והדיון המפורט בכל תג ותג בהן, הם תרומה נכבדה למחקר בתחומים רבים.

לציון מיוחד ראוייה ההוצאה המהדורה של הספר שיצא לאור על-ידי החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה ומוסד ביאליק.

כל המפעל הגדול הזה יכול היה להיעשות אך ורק בידיו של חוקר שכל-כולו קשור לנושא מתוך זיקה נפשית עמוקה או ידע רב וכושר מחקרי מעולה. ואף אם לגבי הסיכום ההיסטורי והבעיות הכרונולוגיות עשויים לעתים להתעורר קושיות, נוכל להדגיש כי אהרונז העמיד שיטה משלו בנושא ובכל דרך חייבים היו כל החוקרים מכאן ואילך להתחשב בה'.

ד"ר יוסף גורני זכה בפרס על ספרו: 'אחדות העבודה 1919—1930 — היסודות הרעיוניים והשיטה המדינית'. בנימוקי השופטים נאמר בין השאר:

'תנועת העבודה הארצישראלית מונה שבעים שנה ולמעלה מזה לקיומה, ומראשיתה ליוותה אותה ספרות רבה — עיונית, חינוכית, ספרותית, אולם רק בשנה האחרונה החלו לצאת לאור מחקרים יסודיים המטפלים בתולדות התנועה לפי שיטות היסטוריות מדעיות.

ספרו של ד"ר יוסף גורני "אחדות-העבודה 1919—1930", שיצא לאור לפני כשנתיים עוסק בעיקרו באידיאולוגיה ובשיטה המדינית של המפלגה שחתרה מראשיתה לאיחודם של כל פועלי ארץ-ישראל במסגרת פוליטית אחת. על יסוד חומר ארכיוני רב השמור בעיקרו בארכיון העבודה בתל-אביב, על יסוד קריאה בעיתונות המפלגה ומנהיגיה — כתב ד"ר גורני סיכום וניתוח ממצה של עמדת המפלגה בבעיות הסוציאליזם, שיטות בניינו של

משק פועלים בכפר ובעיר, יחסה לתנועת הפועלים הבין-לאומית, השקפותיה בעניין הפעולה בין הערבים, קשריה עם תנועת הפועלים היהודית בגולה ודרכה לאיחוד עם "הפועל הצעיר" והקמת מפלגת פועלי ארץ-ישראל.

הספר כתוב ברוח אובייקטיבית שקולה ובמסירה מדויקת של העובדות. כן בא בו תיאור השקפותיהם ומאבקהם הרעיוניים של אישי "אחדות העבודה" וחלקם בגיבושה הארגוני והרעיוני של המפלגה, ובהם גם חלקו של יצחק בן-צבי המנוח, אחד ממייסדיה ומנהיגיה של "אחדות העבודה".

פרופ' חיים ביינארט זכה בפרס על מחקרו *Records of the Trials of the Spanish Inquisition in Ciudad Real* (מסמכי האינקוויזיציה הספרדית בסיאודאד ריאל 1483—1527). בנימוקי חבר השופטים נאמר בין השאר:

"עבודתו של פרופ' חיים ביינארט: 'מסמכי האינקוויזיציה הספרדית בסיאודאד ריאל 1483—1527', שכרכה הראשון התפרסם על-ידי האקדמיה הלאומית למדעים בשנת 1972, ושהכרכים הבאים נמצאים בתהליכי הדפסה, קובעת לעצמה מקום בראש מחקרי תולדות היהודים בספרד בדור שלפני הגירוש ובדור הגירוש עצמו. אוסף התעודות שהוצא מן הארכיונים הספרדיים גותן זו הפעם הראשונה תמונה ברורה של קהילה יהודית, סבלותיה וגלגוליה בעקבות משפטי האינקוויזיציה הספרדית. 124 משפטים הכלולים באוסף זה מגוללים לא רק גורל קהילה, אלא גם גורלם של משפחות בודדות ושל פרטים, שנתפסו לדין האינקוויזיציה. מועטים המקורות המאפשרים היום להמחיש נגד עינינו את תולדותיהם של אנשים במסגרת קהילתם ובמסגרת זמנם כאוסף התעודות המהווה את מחקרו של פרופ' חיים ביינארט.

בנוסף לתרומה מרכזית זו למחקר תולדות עם ישראל, חשיבותו של המחקר בתרומה שהוא תורם להבנת מנגנון הפעולה של האינקוויזיציה על כל פרטי פרטיה, החל מהרכב ועדות השופטים, הופעת הנאשמים, ההאשמות, התשובות, הדו"חות של השופטים. הקורא עומד בפני תמונה בהירה, כעין דיווח מן הנעשה בבית-המשפט שבו נשפטים יהודים, ויהודים שהמירו דתם למראית-עין ושומרים על מנהגי ישראל בפני כס השיפוט הנוצרי, כנסייתי ממלכתי.

עבודת הפיענוח, האפראט המדעי, זיהוי האנשים והמקורות, מחקר תהליכי השיפוט, לא רק שהם חשובים להבנת אוסף מקורות זה, אלא הם מניחים יסוד מוצק להמשכו של המחקר. עם ליבון דרכי הפעולה של האינקוויזיציה לפרטי-פרטים ניתן מעתה בידינו מפתח לפיענוחם ולהבנתם של אוספים דומים אשר יש לקוות כי ימשיכו את מסורת המחקר של תולדות יהודי ספרד שמורנו ורבנו הפרופ' יצחק בער הינו ממניחי יסודותיה, וחיים ביינארט — תלמידו — מממשיכה המובהקים.

פרופ' ח'י' הירשברג ז"ל

אליעזר בשן

ר' חיים זאב הלוי הירשברג ז"ל נולד בטארנופול שבגאליציה בי"א בתשרי תרס"ד, לאביו ר' יעקב זכריה, סוחר אמיד בעסקי קמח, שדאג לתת לבנו חינוך תורני מקיף ועודדו לכהונה ברבנות. מגיל חמש עד עשר למד לפני-הצהריים בבית ספר פולני ממשלתי, ובשעות אחרי-הצהריים — לימודי קודש אצל מלמד פרטי. כשפרצה מלחמת-העולם הראשונה ברח עם הוריו, אחיו ואחותו לווינה, שם למד בגימנסיה ממשלתית שהוקמה בשביל הפליטים ושבה היתה שפת ההוראה פולנית. אחרי המלחמה חזר לטארנופול ולמד אצל רב העיר ר' מנחם מוניש באבד. היה חבר בתנועת נוער ציונית ובשנת תר"ף התכונן לעלות ארצה כחלוץ, אך אביו שיכנעו ללמוד תורה. החל מתרפ"א למד בבית-המדרש לרבנים בווינה בראשותו של צבי פרץ-חיות, אותו העריץ בשל מסירותו ואהבתו לעם ישראל ולמורשתו, היה מבאי ביתו והושפע ממנו. רבותיו המובהקים שם היו, ר' אביגדור אפטוביצר שלימד ספרות הגאונים והפוסקים הראשונים, ר' אריה שווארץ שלימד תלמוד ור' שמואל קראוס שלימד תולדות ישראל בימי-הביניים. במקביל למד באוניברסיטה של וינה שפות שמיות, פרסית, ותרבות האיסלאם.

התעניין במיוחד בשירה ערבית קדומה אשר למד מפּי המומחה בתחום זה הפרופ' רודולף גאייר. בתרפ"ה הוענק לו תואר ד"ר, ובתרפ"ז הוסמך לרבנות על-ידי ר' אריה שווארץ בעל 'הגיון אריה' על התוספתא. את לימודיו בבית-המדרש לרבנים סיים בהצטיינות. התמדתו ומסירותו ללימוד תורה היתה כה גדולה עד שהיה לומד בלילות כשרגליו שרויות במים קרים לבל יירדם.

מתרפ"ז עד תרצ"ט כיהן כרב בצ'נסטוחובה, ובאותו זמן שימש כחבר האקדמיה הפולנית למדעים. בסדרת פרסומי הסקציה שלה למדעי המזרח פרסם כמה מחקרים וביניהם על שירי שמואל בן עדיה, משורר יהודי שחי בחצי-האי ערב, לפני הופעת האיסלאם. חלוקת פולין בין גרמניה לרוסיה שמה קץ לפעילותו בגולה, והוא גורש עם משפחתו על-ידי הסובייטים לסיביר, בה עסק בחטיבת עצים ביערות. בתש"ג הצליח להגיע ארצה ואחרי הבלי קליטה השתלב בחיים המדעיים בארץ, פרסם מאמרים בכתבי-עת שונים וביניהם ב'סיני', 'תרביץ', ב'ידעיות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה'. בשנת תש"ו יצא לאור ספרו הראשון 'ישראל בערב'; קורות היהודים בחמיר וחג'אז מחורבן בית שני ועד מסעי-הצלב (תל-אביב תש"ו). זהו מחקר מקיף ראשון מסוגו המתאר את החיים היהודים בדרום-ערב בתקופה קדומה.

בתש"ז התמנה עמית מחקר במכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, ומפירות עבודתו מתקופה זו נשתקעו בספרו של הנשיא המנוח בן-צבי, 'ארץ ישראל ויישובה בימי השלטון העות'מאני' (ירושלים תשט"ו), בו כתב על הרקע המדיני של השלטון העות'מאני מן המאה ה-ט"ז עד ה'ט. גם בשנים הבאות, לאחר שעיקר התעניינותו עברה ליהדות צפון אפריקה, נשארה בלבו אהבה מיוחדת לארץ-ישראל ותולדותיה. היה חבר מערכת הקבצים 'ארץ-ישראל', שיצאו לאור על-ידי החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה מתש"א עד תשל"א, והשתתף בכינוסים השנתיים של החברה, בהם תרם מידיעותיו המקיפות. הרב י"ל מימון, שהעריך את בקיאותו בתרבות היהודית ערבית ועודדו מראשית צעדיו בארץ, הזמינו כשר הדתות לעמוד בראש המחלקה לענייני המוסלמים והדרוזים במשרד זה. בתפקיד בו כיהן מראשית הקמת המדינה עד תשכ"ב. גם בתקופה זו לא נטש את מחקריו, שהתרכזו בתולדות ארץ-ישראל והיהדות במזרח בצל האיסלאם. משנת תש"ד ואילך הקדיש תשומת-לב רבה בעיקר ליהדות צפון-אפריקה, עברה ומורשתה הרוחנית. באותה שנה יצאו לאור תרגום עברי ומהדורה מדעית של חיבור 'יפה מהישועה', ספרו של ר' נסים בן יעקב, אחד מחכמי קירואן החשובים בן המאה ה'א. שנה לאחר מכן נטל את מקל הנדודים ועבר לאורכה של צפון-אפריקה בטרם ייחסמו הדרכים בפני ישראל. מטרתו היתה לחשוף כתבי-יד ודפוסים ישנים ולהכיר את יהודי המגרב בערש תרבותם. רשמי מסעו זה הועלו על הכתב בספר 'מארץ מבוא השמש' — עם יהודי אפריקה הצפונית בארצותיהם' (ירושלים תש"ז) ולאחר כשמונה שנים יצאו לאור שני הכרכים של ספרו הגדול 'תולדות היהודים באפריקה-הצפונית' (תשכ"ה) הכוללים סקירה מקיפה על תפוצה זו מימי קדם עד ימינו, מבוססת על מקורות ארכיאולוגיים וספרותיים עשירים. זו עבודת סיכום לשורה של מחקרים ספציפיים על תולדותיה של יהדות זו. על ספר זה זכה בפרס לייב יפה. עוד שנים לאחר שהספר יצא מצא מקורות נוספים ופרסם מחקרים המאירים פנינת שונות במורשתה של יהדות זו, ובתרגום האנגלי לספר (חלק א) שיצא בתשל"ד יש הוספות וחידושים.

התעניינותו ביהדות צפון-אפריקה לא היתה אקדמית בלבד. הוא ראה את גלי העלייה ההמונית של יהודי המגרב שהתלבטו לא רק בבעיות יום-יום של קיום, אלא גם בבעיית הזהות והגאווה על מורשתם ומנהגיהם, וחשש מפני אבדן המורשת המיוחדת, על המנהגים העממיים של יהדות זו.

בשנת תשי"ט החל לשמש כמרצה במחלקה לתולדות ישראל באוניברסיטת בר-אילן וטיפח בלב תלמידיו את החיבה ואת הצורך לעסוק ולהעמיק בתולדות היהדות במזרח. ערך את עשרת הכרכים הראשונים בסידרת המחקרים במדעי היהדות והרוח של אוניברסיטת בר-אילן (תשכ"ג–תשל"ב), ויסד מכון לחקר תולדות היהודים במזרח. בתפקידיו אלה התגלה לא רק כמורה וכמדריך וכחוקר דייקן וכעורך מעולה, אלא גם כאדם הרגיש לסבלותיו של הזולת ולדאגותיו, והמגלה יחס אבהי לתלמידיו. במסגרת המכון שעמד בראשו עד פטירתו יצאו לאור בעריכתו ספרי מקור שהיו טמונים בכתב-יד, קבצים של מחקרים, מהם עבודות של תלמידיו, וסידרת מפתחות, ספרי-עזר להקל על החוקר והלומד להתמצא בים המקורות המפוזרים.

למרות שראשו ורובו בארצות האיסלאם, לא שכה את אחיו מעבר למסך הברזל. בנסיעתו למוסקבה ב-1960 להשתתף בקונגרס הבינלאומי הכ"ה של המזרחנים, ראה גם שלוחות לאומית והומאניטרית. הוא נפגש עם אחים, ואת מר גורלם, סכנת טמיעתם וכמיהתם לציון הוא מביא לציבור ולמנהיגיו באמצעות שורת מאמרים. הוא התגלה בכל דרכיו כצירוף של הומאניסט ואיש מדע, כיהודי וכבן התרבות העולמית.

בשנים האחרונות היו שני מוקדים עיקריים שסביבם רקם את מחקריו ואהבותיו: ארץ-ישראל והמגרב. ואין זה מקרה שגם הרצאתו האחרונה עם קבלתו את פרס בן-צבי על מפעל חייו אור לו' בשבט תשל"ו, הוקדשה לנושא: 'אהבת ציון וירושלים בקרב יהדות המגרב'. אף כי רמז באותו מעמד כי הוא מרגיש כי הגיע אל קץ מפעלו המדעי, היו לו עוד תכניות, ועמד באמצען של כמה עבודות וביניהן סיום הכרך השני של התרגום האנגלי לספרו 'תולדות היהודים באפריקה הצפונית', אשר החל לעבדו מחדש לאחר שגילה מקורות ארכיוניים נוספים, שלא עמדו לנגד עיניו עם כתיבת הספר במהדורה העברית.

ייחודו וגדולתו של הפרופ' הירשברג לא היו רק בפילוס נתיבים חדשים במדע וחשיפת פרקים בלתי ידועים, ואין למדוד אותם רק בכמות היבול הספרותי, שהוא נכבד למדי, אלא גם באישיותו. היה בו צירוף נדיר של משכיל ויהודי מסורתי, איש השכל והרגש, איש רוח ואיש העם, אצילות עם פשוטות. היה אב וחבר כאחד, והסתלקותו היא אבדה ללא תמורה למחקר ולתלמידיו-חבריו כאחד.

השיב נשמתו לבוראו במיתת נשיקה אור לט' בשבט תשל"ד. יהי זכרו ברוך.

פרופ' יוחנן אהרונ' ז"ל

צבי אילן

פטירתו של פרופ' יוחנן אהרונ' היא אבידה שאין לה שיעור לחקר הארכיאולוגיה, המקרא והגיאוגרפיה ההיסטורית של ארץ-ישראל. אהרונ' הסתלק במלוא אונן המדעי, ועל ערש-דווי, בחודשים האחרונים ממש, השלים כמה חיבורים חשובים והכין לדפוס חיבורים נוספים. מפעלו המדעי רב-ההיקף של אהרונ' החל לפני כ-26 שנה. ברשימת פרסומיו עד 1970 בכללים 75 ספרים פופולאריים ומאמרים בכתבי-עת מדעיים, ולכך יש להוסיף ספרים ומאמרים בעיתונות היומית, בעיקר ב'למרחב' וב'דבר'. כתיבה זו קרבה דור שלם של אזרחי הארץ לתולדות הארץ ועתיקותיה.

לאהרונ', תלמידו המובהק של פרופ' בנימין מזר, היתה עבודת-השדה הארכיאולוגית הבסיס לעבודותיו המדעיות, אותה שילב עם הנתונים הגיאוגרפיים וההיסטוריים. בעבודת-הסקר הממושכת שלו בגליל, שלוותה בחפירות, קבע אהרונ' את אופייה של התנחלות שבטי ישראל בגליל הגבוה, מצפון לערים הכנעניות הגדולות. בספר שכתב על נושא זה ('התנחלות שבטי ישראל בגליל העליון', תשי"ז), דן אהרונ' גם במקורות המצריים העוסקים בגליל העליון ובשאלות גיאוגרפיות-היסטוריות נוספות, דיונים שהחוקרים נזקקים להם עד היום. הסקרים הרבים, באופן יחסי, הנערכים בארץ בעשור האחרון. הולכים במידה רבה בעקבות שיטתו של אהרונ'. סקר הגליל העליון, שאהרונ' כתב עליו את עבודת הדוקטור שלו, היה המשך לסקריו הקצרים בנחלת דן, בערי השפלה ובנגב, שעליהם כתב מאמרים בידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה' יחד עם רות עמירן ואחרים.

פעילותו של אהרונִי התפרסה על-פני כל הארץ: כארכיאולוג מהווה הצפון באגף העתיקות השף חוות-בזירים מן התקופה הביזאנטית בבית-השיטה ופרסם חמש אבני-גבול ביונית ממורדות הגולן.

כאוהב מושבע של הנגב פרסם בכרכי 'ארץ ישראל' מאמרים על הדרך הרומית לאילת ועל ארץ גרר. בקובץ 'יהודה וירושלים' כתב על נגב יהודה, האיזור שהקדיש לו שנים רבות. הוא השתתף בסקר עין-גדי ושרידיה ובחפירות מצדה הראשונות. סמוך לתחילת פעולתו המדעית, בראשית שנות ה-50, כבר יצא לו שם של בקי בגיאוגרפיה היסטורית והוא הוזמן להיות בין המשתתפים בכרך ב של האנציקלופדיה המקראית. מאז התמיד בכתיבת ערכים, בעיקר על מקומות בארץ, באנציקלופדיה זו ובאחרות. לאחר 'מבצע קדש' סייר בסיני ופרסם את מאמרו 'קדש ברנע והר סיני' (בתוך 'תגליות סיני' של ב' רותנברג). בוויכוח על נתיב יוצאי מצרים במדבר ועל מקומו של הר סיני נטש אהרונִי כמה דעות מוסכמות וקיבל תיאוריה חדשה. לדעתו היה נתיב היוצאים ממצרים בצפון סיני, כדעה המודרנית, אך הר סיני היה בדרום, במקום שבו קבעה אותו המסורת (ייתכן שדעה זו נתחזקה בעת האחרונה במידת-מה לנוכח מימצאי הפירות כונתילת עג'רוד).

אהרונִי היה אחד מראשי משלחת הצור, שפרופ' יגאל ידין היה מנהלה. הוא היה אחראי לחשיפת השער וחומת-הסוגרים וקבע את זמנם לימי שלמה. עבודה זו הסתיימה בוויכוח בין ידין ואהרונִי על פירושם של דברי המקרא ועל זמנו של הכיבוש הישראלי בחצור. שני אנשי המדע היו חלוקים בדעותיהם במשך שנים על כמה נושאים חשובים בארכיאולוגיה של ארץ-ישראל.

חפירתו העצמאית הגדולה הראשונה של אהרונִי היתה ברמת-רחל, שבה חשף ארמון מפואר של אחד ממלכי יהודה. החפירה הניבה הזמר אפיגרפי רב, ואהרונִי — שמאמרו השני שהתפרסם היה 'כתובת עמונית חדשה' (באנגלית, ב-I.E.J.) — כתב בין השאר גם על 'טביעות-הותם עבריות מרמת-רחל'. האפיגרפיה היתה אחד התחומים שבהם הגיע לבקאות רבה ו'כתובות ערד', שנתפרסם לא-מכבר, הוא ספר-יסוד באפיגרפיה העברית הקדומה. ספר זה זיכה אותו בפרס יצחק בן-צבי.

חפירותיו במערות נחל חבר הצילו מימצאים, בעיקר קטעי תעודות ותפילין, מידי הבדואים שהיו עוברים את הגבול וחומסים אותם. אהרונִי הלך 'בעקבות מלכים ומורדים' (שם) הספר שכתב עם ב' רותנברג על פעולותיו במדבר יהודה), על-פני תהומות מסוכנים, כמעט ללא תקציב ובתנאים קשים, אך עם אנשים נאמנים, ביניהם רבים אנשי התנועה הקיבוצית שבה צמח (באלונים) וידידים מימי הדרכתו בסניף הנוער-העובד בירושלים ומטוילים שהדריך בכל רחבי הארץ. נקודה זו של שיתוף מתנדבים ראוייה להדגשה נוספת מפני שהיא מהווה את אחת הנקודות המאפיינות את המחקר הארכיאולוגי בארץ עד היום. דלתו של אהרונִי היתה פתוחה עד שנתו האחרונה בפני נאמני עתיקות מן הצפון ומן הדרום שגילו שרידים ואתרים ובאו לשמוע מאהרונִי על תגליותיהם.

אחרי שאהרונִי הראה שיש מה להציל במערות מדבר יהודה יצאו אליהן המשלחות הגדולות, המצודות כראוי. אהרונִי היה אחד מראשיהן, אך בדרך־מקרה לא בחלקו עלו המימצאים הגדולים והחשובים.

עבודותיו ומחקריו על ארץ כבול, על מחוזות ישראל ויהודה ועל שבטי יששכר ומנשה בעמק בית־שאן היו רק כמה מעבודות הרקע לפרסום ספריו החשובים 'ארץ ישראל בתקופת המקרא' — גיאוגרפיה היסטורית' (תשכ"ג) ו'אטלס כרטא לתקופת המקרא' (1964), שהופיעו בהדפסות רבות, ובמהדורות מיוחדות באנגלית.

בתודשי חייו האחרונים השלים אהרונִי כתיבת מהדורה מעודכנת ומתודשת של הספר על הגיאוגרפיה ההיסטורית, ולא מכבר הוציא מהדורה מעודכנת של האטלס, שני ספרים הממשיכים כל שוחר ידיעת הארץ וחקירתה.

גילוי המצודה ובה המקדש והבמה שחשף בתל־ערד עורר בזמנו הד רב. בעקבות גילוי המקדש וגילוי המבנה בלכיש (בהפירת 'מקדש השמש' ששיער כי היה מקדש ישראלי) הציע אהרונִי את התיאוריה שלו על 'מקדשי הגבול'. מאז נשאר קשור לנגב, וחפירותיו בבאר־שבע היו חלק מפרויקט מחקר אזורי, של בקעת באר־שבע. אף בבאר־שבע חיפש אהרונִי את המקדש, שממנו נתגלה עד־כה כנראה רק המזבח. כבר לפני 20 שנה ויותר חקר אהרונִי את 'דרך אדום' המקראית, מחקר שנקשר אחר־כך בתוכנו של תעודות ערד.

בשנים האחרונות חזר אל אהבתו הישנה, ימי ההתנחלות, ונטה להקדים את ראשית חדירת בני־ישראל לכנען והתנחלותם למאה ה"ד לפנה"ס. הוא שיער שהבאר שנחשפה בתל באר־שבע היא־היא 'באר אברהם', וכי סיפורי האבות שבמקרא על באר־שבע ובארה שייכים לימי ההתנחלות. בעקבות המימצא בתלי הנגב העלה אהרונִי את הרעיון שבימי 'איש הישר בעיניו יעשה' ומלך אין בישראל, בימי השופטים, זכו היישובים בנגב לשגשוג.

ב־1958 פרסם אהרונִי יחד עם רות עמירן הצעה לחלוקה מחדש של תקופת הברזל, התקופה הישראלית בארץ. שנה לאחר מכן כתב על חומות הסוגרים ביהודה ובישראל ולפני שנים אחדות — על שיטת החפירה הישראלית. בכל אלה פגש ועסק בחפירותיו, ובעקבותיהן קבע עמדה והשתתף בוויכוח. על ערש־דווי השלים כתיבת ספר על הארכיאולוגיה של ארץ־ישראל (עד עתה התפרסמו רק עבודות חלקיות של חוקרים ישראליים בנושא זה). אהרונִי לא זכה לראות בדפוס עבודה זאת, שרבים מצפים לה.

בשנת תשי"ב סייר אהרונִי בתלי הנגב הצפוני והציע לזהות את תל הרור (אבו־הורירה) עם גרר המקראית. עם השלמת החפירות בתל באר־שבע, התכונן להתחיל בחשיפת תל הרור. עוד עדות למרצו הפורה של אהרונִי מהווים כרכי חפירות ערד ובאר־שבע ומאמרים נוספים שאהרונִי השלים או עסק בחיבורם טרם מותו. טוב שידע להעמיד תלמידים רבים, ממשיכי דרך וחברים לעבודה במכון לארכיאולוגיה באוניברסיטת תל־אביב, שיסד וניהל במשך שנים רבות, ובשאר מוסדות המחקר, שיוכלו להשלים את מחקריו ולהמשיך בנתיב המחקר אשר פילס.

א. עבודות מחקר בדפוס ובהכנה *

א. תקופת המקרא

עבודות מ"א — בדפוס
אילן, צבי — המצב המדיני והצבאי במערב ארץ ישראל במחצית השנייה של המאה
הח' לפני הספירה. ת"א, תשל"ב.
אחיטוב, שמואל — קווים לכלכלת כנען בתקופה הכנענית המאוחרת לאור
התעודות המצריות. א"ע, תשכ"ה.
ברטל, אריה — התהוותן של המלוכות הפלשתיות. א"ח, תשכ"ו.
גרסיאל, משה — ראשית מלכותו של שלמה (לאור הארועים וההתפתחות בשלהי
מלכות דוד). ת"א, תשכ"ז.
ירון, יהושע — פרקים בחקר גבולות ישראל בתקופת המקרא. ב"א.
נאמן, נדב — מכתבי עמרנה מארץ ישראל. א"ע, תשל"ל.
סגל, יוסף — ממלכת עמון. א"ע, תשל"ב.
פתל, מצליח — מוצאם של השומרונים. א"ע, תשל"ב.

* השלמה לחוברת הביבליוגרפית 'מחקר ארץ-ישראל והישוב היהודי בה באוניברסיטאות
ישראל' בעריכת יעקב ברנאי (יד בן צבי והחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה
העברית, ירושלים תשל"ד). ברשימה — עבודות מ"א, עבודות דוקטור שהושלמו ואשר לא
נתפרסמו כספר, ועבודות הנמצאות בשלבי כתיבה. הרשימה נועדה לסייע לחוקרים ולתלמידים
לעקוב אחרי ההתפתחות בתחומי המחקר השונים באוניברסיטאות ובמכוני המחקר.

מפתח הקיצורים:

א"ע: האוניברסיטה העברית, ירושלים

א"ח: אוניברסיטת חיפה

ת"א: אוניברסיטת תל-אביב

ב"א: אוניברסיטת בר-אילן

עבודות דוקטור — בדפוס

אילת, משה — מס ושלל בחיי הכלכלה בתקופת המלוכה. א"ע, תשל"א.
אישידה, טומואו — השושלות המלכותיות בישראל בתקופת המקרא. א"ע, תשל"ה.

אפעל, ישראל — הנוודים בספר ארץ ישראל בתקופת האימפריות האשורית, הבבלית והפרסית. א"ע, תשל"א.

משל, זאב — הנגב בתקופת מלכי יהודה. ת"א, תשל"ד.
עודד, בוסתנאי — המעמד המדיני של עבר הירדן הישראלי בתקופת המלוכה (עד חורבן שומרון). א"ע, תשכ"ח.

רביב, חנוך — לחקר המבנה החברתי של העיר הסורית והארץ ישראלית במהצית השנייה של האלף השני לפני הספירה. א"ע, תשכ"ה.

עבודות מ"א — בהכנה

גל, צבי — הגיאוגרפיה ההיסטורית של הגליל התחתון המזרחי. ת"א.
דר, שמעון — ישובי התקופה הביניימית בשרון. ת"א.
פורת, יוסף — הביטוי הארכיאולוגי של תקופת ההתנחלות בהר שומרון. ת"א.
ריקלין, עמיקם — גורמים גיאוגרפיים בתולדות תל תענך. ת"א.

עבודות דוקטור — בהכנה

ברטל, אריה — מלכות שאול. ת"א.
כהן, רודולף — הישובים בהר הנגב לאור המקורות והשרידים. א"ע.
נאמן, נדב — המערך המדיני של ארץ ישראל ודרום סוריה לפי תעודות מאל עמרנה. ת"א.

ב. תקופת הבית השני

עבודות מ"א — בדפוס

אייל, דליה — האסיים וכת קומראן. ת"א, תשל"ב.
בר כוכבא, בצלאל — קרבות יהודה המכבי. ת"א, תשכ"ח.
דן, ירון — אגריפס השני מלך וממלכה. א"ע, תשכ"ה.
המפל, עידו — ההסטוריוגרפיה של יוסף בן מתתיהו על תקופת שיבת ציון. ת"א, תשכ"ט.

קוכמן, מיכאל — ישראל ושכנותיה בתקופה הפרסית. א"ע, תשכ"ט.

עבודות דוקטור — בדפוס

שטרן, מנחם — המשפחות הגדולות בתקופת הבית השני. א"ע, תשי"ט.

עבודות מ"א — בהכנה

סלמון, דוד — יחסי הגומלין בין יהודי ארץ ישראל לבין התפוצה ההלניסטית רומית מראשיתה ועד מרד טרינוס. א"ע.

מור, מנחם — יחסים בין שומרונים ויהודים בתקופות ההלניסטיות והחשמונאיות. א"ע.

עבודות דוקטור — בהכנה

פוקס, גדעון — הדקאפוליס ומקום בית שאן בה. א"ע.

קלובר, עמוס — בעיות בחקר הנקרופוליס של ירושלים בימי בית שני. א"ע.

רחמני, לוי יצחק — עיצוב העיטור של הגלוסקמאות היהודיות בדמות קברים בירושלים. א"ע.

ג. תקופת המשנה והתלמוד

עבודות מ"א — בדפוס

אשכנזי, צפרירה — התמונה הרוחנית של היהדות וההתגברות עליה אחרי חורבן בית שני (דור יבנה). ת"א, תשל"ל.

בן אהרון, יצחק — הקשרים בין יהודי בבל לבין יהודי ארץ ישראל. א"ע, תשל"ג. גיל, משה — המאבק על הקרקע: בעיות אגרריות בארץ ישראל במאות הג' והד'. ת"א, תשכ"ח.

גפני, ישעיהו — היחסים בין היהודים והשומרונים בתקופת המשנה והתלמוד. א"ע, תשכ"ט.

זהבי, יוסף — הישוב היהודי בעבר הירדן המזרחי מימי בית שני עד לתקופת הגאונים. ת"א, תשל"ג.

כהן, יחזקאל — טבריה בתקופת המשנה והתלמוד. א"ע, תשכ"ו.

ליבנזון, גדעון — נידי וחרם בתקופת המשנה והתלמוד. א"ע, תשל"ג.

מוכתר, כדורי — צפורי בימי בית שני המשנה והתלמוד. ת"א, תשל"ג.

קדר, יהודה — החקלאות העתיקה בחבל עבדת. א"ע, תשט"ו.

שיפמן, זאב — הקשרים בין יהודי ארץ ישראל ויהודי בבל מתקופת שיבת ציון עד חתימת התלמוד. ב"א.

שפיצר, דוד — זיקתם של יהודי בבל לארץ ישראל בסוף ימי הבית השני ובמאות הראשונות אחרי החורבן. ב"א.

עבודות דוקטור — בדפוס

אופנהיימר, אהרון — עם הארץ; פרק בתולדות החברה היהודית מימי התעצמותה של ממלכת החשמונאים ועד סוף תקופת התנאים. א"ע, תשל"ג.
גיתון, מרדכי — הלימס בנגב מכנונו ועד לדאוקליטיאנוס. א"ע, תשכ"ח.
גילת, דוד — הלכותיו של ר' אליעזר בן הורקנוס, פרק בתולדות הכלכלה. א"ע, תשכ"ה.

הר, דוד — השלטון הרומי בספרות התנאים. א"ע, תשל"ל.
ייבין, זאב — סקר ישובים בגליל ובגולן מתקופת המשנה והתלמוד לאור המקורות. א"ע, תשל"א.

כהן, יחזקאל — היחס אל הנכרי בהלכה ובמציאות בתקופת התנאים. א"ע, תשל"ה.
פרסטר, גדעון — בתי הכנסת בגליל ומקומם באמנות ובארכיטקטורה ההלניסטית והרומית. א"ע, תשל"ב.

צפיר, יורם — ציון; הגבעה הדרומית מערבית ומקומה בהתפתחות העיר ירושלים בתקופה הביזנטית. א"ע, תשל"ו.
רוזנטל, רנטה — הכנסיה הצפונית והמנזר בסיביטה (שבטה). א"ע, תשל"ה.

עבודות מ"א — בהכנה

אדרת, אברהם — השפעת חורבן בית שני על הליכות ואורח חיים בעם היהודי בדורות שלאחר החורבן. א"ע.

איילי, מאיר — מעמדו החברתי של הפועל השכיר ויחסי עובדים ומעבידים בספרות התלמודית והמדרשית. א"ע.

אנקר, אבישי — ראשי ישיבת טבריה במאות השלישית והרביעית לספירה. ב"א.
דינור, יוסף — מערכת המיסים בארץ ישראל בתקופה הרומית; 63 לפנה"ס — 395 לספירה. א"ע.

רוזנפלד, בן ציון — היסודות ההיסטוריים לחילוקים שבין בני ארץ ישראל ובבל. ב"א.

רוטשטיין, מנחם — המרכז בלוד בתקופת המשנה והתלמוד. ב"א.

עבודות דוקטור — בהכנה

ירון, דן — המציאות החברתית בארץ ישראל ממותו של תאודוסיוס הגדול ועד הראקליוס (395–640) ומקום היהודים בה. א"ע.
ינקלביץ, רפאל — יהודים ונכרים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד (מהחורבן ועד ביטול הנשיאות). ב"א.
ספראי, זאב — תולדות ארץ שומרון בתקופה הרומית-ביזנטית. א"ע.
שורק, יחיעם — הכלכלה של ארץ ישראל מסיום מרד בר כוכבא (135) ועד תחילת תקופת האנרכיה במאה השלישית (235). ת"א.

ד. התקופה הערבית-ממלוכית

עבודות מ"א — בדפוס

רזי, צבי — נסיכות הגליל במאה ה"ב. א"ע, תש"ל.
רם, חנה — הקראים במצרים ובארץ ישראל, בעבר ובהווה. א"ע, תשכ"ז.

עבודות דוקטור — בהכנה

בן דב, מאיר — ארכיטקטורה צבאית צלבנית וחיי יום יום במבצרים במאה ה"2 לספירה במסגרת אמנות הביצורים האירופאית והמזרח תיכונית בנות התקופה. א"ע.

ה. התקופה העות'מאנית

(כולל ראשית התנועה הציונית והעלייה הראשונה והשנייה)

עבודות מ"א — בדפוס

לבסקי, אברהם — תקנות ארץ ישראל מהמאה ה"16 עד תחילת המאה ה"20. ב"א, תשל"ה.
מרגלית, חנה — הנוף התרבותי של ארץ ישראל בראשית המאה ה"ט. א"ע, תשט"ו.
פלמון, אברהם — הפעולה המדינית של התנועה הציונית מימות הרצל ועד לפרישתו של וולפסון מהנשיאות. ירושלים, תשי"ג.

ז. מדינת ישראל

עבודות מ"א — בדפוס

הראל, מנשה — הכפר ינוח; עם נספחים. א"ע, תשי"ז.
הופיעה כתוברת: ינוח; כפר דרוזי בגליל. ירושלים, לשכת היועץ לענינים ערביים,
תשט"ו.

הרשקוביץ, שרה — המערך המרחבי של האוכלוסיה הדתית בירושלים. 1959—
1971. א"ע, תשל"ב.

חסון, שלמה — מעבר מגורים במושבות שהפכו לערים; ראשון לציון וכפר סבא.
א"ע, תשל"ג.

כהן, יהושע — תחומי השפעה עירוניים במישור החוף הדרומי. א"ע, תש"ך.
פארן, עוזי — גיאוגרפיה ישובית של קבוצי עמק החולה. א"ע, תשכ"ד.
קפיס, ברוך — מערכת קשרי הגומלין בין עיר חדשה ואזור כבסיס להתפתחות
עירונית; בהדגמה קרית שמונה. א"ע.
שמיר, גרשון — קרית ענבים; גיאוגרפיה ישובית של משק הררי. א"ע, תשל"א.

עבודות דוקטור — בדפוס

ברגל, יורם — שימוש קרקע חקלאים במושבות קטנות (במבט גיאוגרפי אזורי).
א"ע, תשל"ה.
גיימסר, אריה — האידאולוגיה הציונית של העולה הצעיר ושינוייה בתהליך
הסתגלותו בארץ. א"ע.

עבודות מ"א — בהכנה

גולדברג, ראובן — המערך המרחבי של ההגירה הפנים עירונית בירושלים. א"ע.
רובנס, אריה — תהליכי עיור בנס ציונה. א"ע.
שגב, יצחק — תמורות חברתיות וכלכליות בקבוע שבט הראשידיה במדבר יהודה.
ת"א.
תירוש, חנוך — תהליכים ותמורות ישוביים בזכרון יעקב מהקמתה ועד ימינו.
ת"א.

עבודות דוקטור — בהכנה

גינת, יוסף — קהילה ערבית כפרית בישראל. דפוס נשואין ומעמד האשה. א"ת.

עבודות מחקר בדפוס ובהכנה

גרייצר, איריס — הגיאוגרפיה החברתית של ערי ישראל והשלכותיה על המבנה החברתי של בתי הספר. א"ע.

הרשקוביץ, שרה — המערך המרחבי של האוכלוסיה באזור המטרופוליטני של ת"א. 1961—1972. א"ע.

חסון שלמה — תמורות באוכלוסיה של שכונות עולים בערים ותיקות בארץ. א"ע. ישראל, עמיהוד — התמורות במערך הישובי ובשמושי הקרקע של ישובי המעוטים בבקעת בית הכרם בין השנים 1948—1972. א"ע.

מנור, ראידור — הקונצפציה של גבולות במדיניות החוץ הישראלית בשנים 1948—1973. א"ע.

פלד, ציונה — יציבות ושינויים במבנה העמדות של הציבור הישראלי מאז מלחמת ששת הימים ועד דצמבר 1970. א"ע.

קיפניס, ברוך — תמורות חברתיות וכלכליות במושבות השומרון הקטנות; זכרון יעקב, בנימינה, גבעת עדה, בת שלמה. א"ח.

שנער, אמנון — הקשרים בין תחנות המהגר לבין בחירת ייעד ההגירה, בהגירה הפנימית בישראל. א"ע.

ח. שונות

ברקוביץ, שמואל — שאלת המקומות הקדושים בארץ ישראל כנושא במשפט וביחסים בינלאומיים. א"ע, תשל"ב. עבודת מ"א.

ברקוביץ, שמואל — המעמד המשפטי של המקומות בארץ ישראל. א"ע. עבודת דוקטור — בהכנה.

ב. ביבליוגרפיה של תולדות ארץ-ישראל ויישובה תשל"ה—תשל"ו*

ספרים

- אביצור, שמואל (מביא לדפוס) — חרושת המעשה; קובץ לתולדות התעשייה בארץ. תל-אביב, מילוא; ירושלים. החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, תשל"ה. 213 עמ'.
- אביצור, שמואל — אדם ועמלו; אטלס לתולדות כלי עבודה ומתקני יצור בארץ ישראל. ירושלים, כרטא והחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה. תשל"ו. 254 עמ'.
- אביגד, נחמן — תגליות ארכאולוגיות ברובע היהודי בירושלים; תקופת בית שני. ירושלים, החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, תשל"ו. טקסט עברי 23 עמ'. טקסט אנגלי 26 עמ'.
- אדמתי, מוניה — במעלה נעורים; הנוער העובד 1924—1931. תל-אביב, עם עובד, תשל"ה. 208 עמ'.
- אהרונאי, יוחנן (בהשתתפות יוסף גוה) — כתובות ערד. ירושלים, מוסד ביאליק והחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, תשל"ה. 221 עמ'.
- אהרונסון, רן — המגילות הגנוזות תל-אביב, מסדה, תשל"ה. 137 עמ'. מסדרת 'מסד'. עדכון ערכים מהאנציקלופדיה העברית.
- אוליפנט, לורנס — חיפה; כתבות מארץ ישראל 1882—1885. תרגום: יאיר בורלא. ההדיר: רחבעם זאבי. ירושלים, יד יצחק בן-צבי ונכדיו, תשל"ו. 268 עמ'.
- איש שלום, מיכאל — בצילן של מלכויות; תולדות הישוב היהודי בארץ ישראל מהתקופה שלאחר מרד בר כוכבא ועד הכבוש העותמאני. תל-אביב, קרני, תשל"ו. 368 עמ'.
- אילן, צבי — עמק עיון על גבול הצפון. חניתה, החוג האיזורי לידיעת הארץ בגליל המערבי, תשל"ו.
- אלישר, אליהו — לחיות עם פלשתינאים. ירושלים, ועד העדה הספרדית, תשל"ה. 309 עמ'.
- אלבום מצוייר למסע עם ילדים בארץ הקודש. פריז 1849. ירושלים, כרטא, תשל"ה (דפוס צילום).

* ביבליוגרפיה חלקית של ספרים בתולדות ארץ-ישראל ויישובה עד סוף תקופת המנדט, שהתפרסמו בדפוס בישראל בשנים תשל"ה—תשל"ו.

- אלעזר, יעקב — הרובע היהודי בירושלים העתיקה; שיא התפתחותו, סיבת נפילתו, מחדלי השיקום. ירושלים, הוצאת המחבר, תשל"ה. 256 עמ'.
אפרת, אלישע; ידעיה, משה (עורכים) — תכנון אזורי בגליל המערבי; קובץ מאמרים. הניתה, החוג האזורי לידיעת הארץ בגליל המערבי, תשל"ה. 84 עמ'.
אפרתי, נתן — משפחת אלישר בתוככי ירושלים: פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים במאות התשע עשרה והעשרים. ירושלים, ראובן מס, תשל"ה. 319 עמ'.
ארגון, סופר; משה, ידעיה (עורכים) — מישור החוף הצפוני; מחקרים גאוגרפיים. הניתה, החוג האזורי לידיעת הארץ בגליל המערבי, תשל"ה. 90 עמ' (קובץ מאמרים).
אשבל, דב — זכרונות מארץ ישראל בימי התורכים, הבריטים ומדינת ישראל. ירושלים, דעה, תשל"ה. 416 עמ' (בהכפלה).
בהט, דן (עורך) — מבנים ממלוכיים בירושלים. ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ה. 61 עמ'. תוכניות, כתובות ותיאור היסטורי של 30 מבנים מהתקופה הממלוכית בירושלים.
ביכלר, אברהם — הסנהדרין; הסנהדרין בירושלים ובית הדין הגדול שבלשכה הגזית. תרגום: נפתלי גינתון. הערות: צבי בר מאיר. ירושלים, מוסד הרב קוק, תשל"ה. 211 עמ'.
בילצקי, אליהו — סולל בונה; 1924—1974. תל-אביב, עם עובד, תשל"ה. 599 עמ'.
בסין, גיורא — הישוב היהודי בארץ ישראל בתקופת העליה הראשונה. תרמ"ב — תרס"ד. ביבליוגרפיה מוערת של הספרים בעברית ומבחר מאמרים מתוך העתונות העברית. תל-אביב, הוצאת המחבר, תשל"ה. 92 עמ'.
בר זוהר, מיכאל — בן-גוריון. תל-אביב, עם עובד, תשל"ה. כרך א'. 632 עמ'.
גולדשטיין, יעקב — מפלגת פועלי ארץ ישראל — גורמים להקמתה. תל-אביב, עם עובד, תשל"ו. 191 עמ'.
גדון, שמואל (עורך) — יצחק בן-צבי; מתולדות חייו, מדבריו, ביבליוגרפיה. ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ה. 55 עמ'.
גליס, יעקב (עורך) — הר הבית וגבולותיו. ירושלים; עיריית ירושלים — האגף לתרבות תורנית, תשל"ה. הרצאות שהושמעו בימי עיון, ניסן תשל"ה.
גליס, יעקב — אנציקלופדיה לתולדות חכמי ארץ ישראל. ירושלים, המכון לחקר ירושלים ומוסד הרב קוק, תשל"ה. כרך א' (אבא—טוביה). תל עמ'.
גני, פנחס — ארועים בתולדות חרות הצה"ר. תרפ"ה—תשל"ה. (1925—1975).
תל-אביב, ברית חרות הצה"ר, ההנהלה העולמית, תשל"ה. 51 עמ'.
דינור, בן ציון — במאבק הדורות של עם ישראל על ארצו. מחורבן ביתר עד

- תקומת ישראל. ירושלים, מוסד ביאליק, תשל"ה. 367 עמ'. אסופת מאמרי המחבר שנתפרסמו באכסניות שונות.
- דר, שמעון — יהודי החרמון. תל-אביב, החברה להגנת הטבע, תשל"ה. על הישוב היהודי בחצביה ודיר אל קמר.
- הירשברג, חיים זאב; קניאל, יהושע (עורכים) — ותיקין; מחקרים בתולדות הישוב. רמת-גן, אוניברסיטת בר אילן, מכון ריבלין לחקר תולדות הישוב, תשל"ה. 273 עמ' + 43 עמ' באנגלית.
- הלוי, שושנה — ספרי ירושלים הראשונים; הספרים החבורות והדפים הבודדים שנדפסו באותיות עבריות בחמישים השנים הראשונות לדפוס העברי בירושלים (תר"א—תר"ן/1841—1890). ירושלים, מכון בן-צבי, תשל"ו. 328 עמ'.
- הרי, מרים — בת ירושלים הקטנה. רומן של ילדה. תל-אביב, א' לבינסון, תשל"ה. 191 עמ'. רומן אוטוביוגרפי מאת בתו של שפירא זיפן העתיקות, על ירושלים בשנות ה-70 של המאה הי"ט.
- וילנאי, זאב — אריאל; אנציקלופדיה לידיעת הארץ. תל-אביב, עם עובד, תשל"ו. כרך ג', אותיות ה—י. 942 טורים.
- וילנאי, זאב — ירושלים; העיר החדשה וסביבתה, חלק ד'. ירושלים, אחיעבר, תשל"ו. 467 עמ'.
- וויס, שרגא — חכמי הספרדים בארץ ישראל בדורות האחרונים; פרקי זוהר בתולדות הישוב. תל-אביב, דפוס חידקל, תשל"ה. מהדורה שנייה, ראובן מס, תשל"ו. 286 עמ'.
- זוננפלד, שלמה זלמן — האיש על החומה; מסכת חייו ופעליו... של יוסף חיים זוננפלד הרב הראשי של היהדות החרדית בארץ ישראל. ירושלים, הוצאת העורך, תשל"ה. חלק ג'. 442 עמ'. על התקופה מערב מלחמת העולם הראשונה ועד 1932.
- זייד, אלכסנדר — לפנות בקר. פרקי יומן. תל-אביב, עם עובד. ערך: אליעזר שמאלי. תשל"ו. 168 עמ'. זכרונותיו ויומניו מראשית המאה ועד 1938.
- זרטל, עדית — ימים ומעשים: ספור חייו של משה סורוקה. תל-אביב, מחברות לספרות, תשל"ה. 223 עמ'. לתולדות קופת חולים הכללית.
- חנני, ישראל — תנועת ההשכלה בארץ ישראל במאה הי"ט. ירושלים, הוצאת המחבר, תשל"ה. דפוס צילום של עבודת הדוקטורט, תש"ט. 148 עמ'.
- טווין, מרק — מסע תענוגות לארץ הקודש. תל-אביב, א' לבינסון, תשל"ה. 207 עמ'. מהדורה שנייה ומורחבת ובה נוסף מאמר בנוגע ליהודים. מסע בארץ-ישראל בשנת 1867.
- טובי, יוסף — יהדות תימן; ביבליוגרפיה. ירושלים, מרכז זלמן שזר, תשל"ה. 120 עמ'. יהודי תימן בארץ ישראל. עמ' 51—71.

טריסטרום, הנרי בייקר — מסע בארץ ישראל; לחקר חיי הארץ וטבעה. יומן 1863—1864. תרגם והתדיר: חיים בן עמרם. ירושלים, מוסד ביאליק, תשל"ה. 490 עמ'.
ידין, יגאל — חצור; ראש כל הממלכות האלה. תל-אביב, מעריב, תשל"ה. 279 עמ'.

יוגב, גדליה; קולת, שפרה; פריזל, אביתר (עורכים) — כתבי חיים ויצמן; סדרה ראשונה, אגרות. כרך שישי, ירושלים, מוסד ביאליק, תשל"ה. 512 עמ'.
יבאית, בן-צבי רחל — עם הילדים בחזית; חות הלימוד בירושלים 1928—1948. תל-אביב, מסדה, תשל"ה. 151 עמ'.

יבאית, רחל; אברהמי, יצחק; עציון, ירח (עורכים) — ההגנה בירושלים; עדויות וזכרונות. מפי חברים. ירושלים, קרית ספר, תשל"ה. ספר שני, תש"ז—תש"ח. 312 עמ'.

יערי, אברהם — זכרונות ארץ ישראל. רמת-גן, מסדה, תשל"ה. 2 כרכים. 1332 עמ'.
דפוס צילום של מהדורת תש"ו. זכרונות ארץ ישראל מראשית המאה ה"ז עד ימי חומה ומגדל.

יערי, אברהם — מסעות ארץ ישראל. רמת-גן, מסדה, תשל"ו. 816 עמ'.
צילום של הוצאת גזית, תל-אביב, תש"ו.

ישעיהו, ישראל; טובי, יוסף (עורכים) — יהדות תימן; פרקי מחקר ועיון. ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ו. תלא עמודים.

כהן, אמנון — יהודי ירושלים במאה השש-עשרה לפי תעודות תורניות של בית הדין השרעי. ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ו. 99 עמ'.

לבון, זליג — קורות גג. תל-אביב, עם עובד, תשל"ה. 186 עמ'. זכרונות מנהלן לשעבר של חברות השיכון ההסתדרותיות.

ליפק, אליהו — פרקי אילת. אילת השחר והוצאת הקבוץ המאוחד, תשל"ה. 203 עמ'.
פרקי אילת השחר ובעיות בטחון משנות השלושים ואילך.

מזר, בנימין — ערים וגלילות בארץ ישראל; מחקרים טופוגרפים. ירושלים, מוסד ביאליק והחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, תשל"ו. 314 עמ'.
אסופת מאמרי המחבר שנדפסו באכסניות שונות.

מילשטיין, אורי — בדם ואש יהודה; צמיחתה של העצמה הישראלית מראשית הציונות ועד אחרי מלחמת יום הכיפורים. תל-אביב, לוי אפשטיין ומידן, תשל"ה. 287 עמ'.
מהדורה מעודכנת של מהדורת תשל"ג.

מזר, בנימין (עורך) — ספר נלסון גליק; מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה. ארץ ישראל, כרך י"ב. ירושלים, החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, תשל"ה. חלק עברי — 211 עמ'; חלק לועזי — 125 עמ'.

מנחם מנדל מקמניץ — קורות העיתים לישורון בארץ ישראל. מבוא: ישראל

- ברטל. ירושלים, יד יצחק בן-צבי. תשל"ה. 86 עמ'. דפוס צילום של המהדורה העברית הראשונה, וילנא 1839 והמהדורה הראשונה ביידיש, וארשה 1841.
- נבו, יוסף — עבדאללה וערביי ארץ ישראל. תל-אביב, אוניברסיטת תל-אביב, מכון שילוח, תשל"ה. 142 עמ'.
- עדקי, משה — באש נצורה. תל-אביב, עם עובד, תשל"ה. 184 עמ'. ספורו של איש שרות הידיעות של ההגנה (ש"י) ופעילותו מעבר לקווים בסוריה ולבנון בשנות הארבעים.
- עמרמי, יעקב — ביבליוגרפיה שמושית; ניל"י, ברית הבריונים, אצ"ל, לח"י. תל-אביב, המדרשה הלאומית ע"ש בן אליעזר, תשל"ה. 246 עמ'.
- ענר, זאב — על הגורן בליל לבנה. תל-אביב, עם עובד, תשל"ה. 116 עמ'. מבחר מתוך הספורים ששודרו בתכניתו "זכרונות ארץ ישראל".
- פראוור, יהושע — הצלבנים; דיוקנה של חברה קולוניאלית. ירושלים, מוסד ביאליק, תשל"ו. 661 עמ'.
- פלאח, סלמאן — תולדות הדרוזים בישראל, ירושלים, משרד ראש הממשלה, לשכת היועץ לענינים ערביים ודרוזים, תשל"ה. 155 עמ'.
- פרוינדליך, יהושע; יוגב, גדליה (עורכים) — הפרוטוקולים של הוועד הפועל הציוני 1919—1929; כרך ראשון, פברואר 1919—1929. תרגם מנחם דורמן. תל-אביב, המכון לחקר הציונות, הוצאת הקבוץ המאוחד, תשל"ה. 342 עמ'.
- פרידמן, מנחם; בן ציון, יהושע; טובי, יוסף (עורכים) — פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים. ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ו. כרך ב', 344 עמ'. 14 מאמרים לתולדות היישוב היהודי בירושלים מהמאה הט"ו עד ראשית המאה העשרים.
- קאסוטו, דוד (עורך) — הכותל המערבי; קובץ מאמרים בשאלות עיצוב רחבת הכותל. ירושלים, משרד החינוך והתרבות, המחלקה לתרבות תורנית, תשל"ו. 116 עמ'.
- קלויזנר, ישראל — תולדות הציונות: ביבליוגרפיה. ירושלים, מרכז זלמן שז"ר, תשל"ו. 448 עמ'. מהתעוררות הרעיון הציוני ועד ימינו.
- קלויזנר, ישראל (עורך) — כתבי דוד ילין; אגרות — חלק ראשון: תרל"ח—תרע"ד. ירושלים, ראובן מס, תשל"ו.
- קולת, ישראל — אבות ומיסדים. תל-אביב, הקבוץ המאוחד, תשל"ו. 165 עמ'. מסות היסטוריות על אישים מרכזיים בתולדות היישוב החדש.
- קארפי, דניאל — הציונות; מאסף לתולדות התנועה הציונית והיישוב היהודי בארץ-ישראל, כרך ד', תל-אביב, אוניברסיטת תל-אביב, המכון לחקר הציונות על-ידי הוצאת הקבוץ המאוחד, תשל"ו. 456 עמ'.
- קושניר, שמעון — אנשי בזלת; השטורמנים. תל-אביב, עם עובד, תשל"ה. 199

- עמ'. תולדות משפחת שטורמן מעין חרוד.
- קיסרי, אורי — זכרונות ליום מחר; עתים, עתונים, אנשים. תל-אביב, עם עובד, תשל"ה. 203 עמ'. זכרונותיו של עתונאי וסופר משנות העשרים ואילך. רוב זכרונותיו מארץ ישראל.
- קיסל, גצל — פותחי התקוה; מירושלים לפתח-תקוה; בכורי הנסיונות תקצ"ט—תרי"ד. 1839—1845. ירושלים, ד יצחק בן-צבי, תשל"ו, 174 עמ'.
- רביב, חיים — כתובות מתקופת המלוכה. ירושלים, מרכז זלמן שזר, תשל"ה. 97 עמ'.
- רפאל, יצחק — כתבי הרב יהודה אלקלעי; ירושלים, מוסד הרב קוק, תשל"ה. 319 עמ'.
- רפטור, ברל — ללא הרף; מעשים ומאבקים. רשם אהרון מאירוביץ. תל-אביב, הקבוץ המאוחד, תשל"ג—תשל"ו. 3 כרכים.
- שוקרי, עראף — משורר החוף של הגליל המערבי במאה ה-19. חניתה, החוג האזורי לידיעת הארץ בגליל המערבי, תשל"ה. 55 עמ'.
- שילר, אלי — כפת הסלע ואבן השתיה. ירושלים, אריאל, תשל"ו. 78 עמ'.
- שכטר, יעקב — ירושלים לדורותיה; שני פרקי ביבליוגרפיה. ירושלים, ד יצחק בן-צבי, תשל"ו. 194 עמ'. נושאי הביבליוגרפיה: 1. בית מקדשנו. 2. אספקת המים לירושלים.
- שפירא, יוסף — חיים ארלוזורוב, תל-אביב, עם עובד, תשל"ה. 296 עמ'.
- שפירא, יונתן — אחדות העבודה ההסטורית; עצמתו של ארגון פוליטי. תל-אביב, עם עובד, תשל"ה. 252 עמ'.
- תלמי, אפרים — מה ומי בהגנה ובמאבק. תל-אביב, דבר, תשל"ה. 399 עמ'.
- Judith Montefiore* — *Private Journal of a Visit to Egypt and Palestine*. 1827. London 1836; Jerusalem, Yad Yizhak Ben Zvi, 1976.
- דפוס צילום מעמ' 128—234 של הספר הנדיר. מבוא מאת ישראל ברטל. רשמי ביקור של הווג מונטיפיורי בביקורם הראשון בארץ, בשנת 1827.
- Maoz, Moshe* (ed.) — *Studies on Palestine during the Ottoman Period*. Jerusalem, Magnes Press, Yizhak Ben Zvi, Hebrew University, Institute of Asian and African Studies, 1976. 582 pp.
- Smith, Adam George* — *The Topography, Economics and Historical Geography of Jerusalem*. Vol. I. Jerusalem, Ariel, 1975. 498 pp. Reprinted from the first edition, 1907.
- Wilson, Charles* — *The Land of the Galille and the North*. Introduction

- by Zev Vilnay. Jerusalem, Ariel, 1957. 156 pp. Reprinted from Picturesque Palestine. New York 1881.
- Wilson Charles* — Jerusalem the Holy City. Jerusalem, Ariel, 1975. Reprinted from Picturesque Palestine. New York 1881.
- Yadin Yigael* (ed.) — Jerusalem Reveald; Archaeology in the Holy City. 1968-1974. Jerusalem, The Israel Exploration Society, 1975. 133 pp.

עיצוב וביצוע: פיני תשל"ז

© כל הזכויות שמורות ליד יצחק ברצבי, ירושלים
דפוס דף-חן, תשל"ז / 1976, ירושלים

© Yad Izhak Ben-Zvi Publications

Printed in Israel at "Daf Chen" Press, Jerusalem.

24-
11.76
C

CATHEDRA

For the History of Eretz Israel and its Yishuv • 2

YAD IZHAK BEN-ZVI JERUSALEM • NOVEMBER 1976

EDITOR: YAACOV SHAVIT

CONTENTS:

Introduction 1

The 'Old' and the 'New' Yishuv — Image and Reality / Israel Bartal 3

The First Jewish Quarters Erected Outside the Old City Walls in the 1880's /
Joshua ben Aryeh 20

The Baron, His Officialdom and the First Settlements in Eretz Israel — A Revaluation /
Dan Giladi 59

The Second Aliya and the Struggle for Jewish Labour as Reflected in the General Eretz
Israel Press / Yigal Drori 69

ELIEZER BEN YEHUDAH'S CONTRIBUTION TO THE REVIVAL OF THE HEBREW
LANGUAGE / YAACOV FELMAN 81

Discussion with the Participation of Reuven Sivan, Uzzi Ornan and Chaim Rabin

ECONOMIC CHANGES IN ERETZ ISRAEL AT THE END OF THE OTTOMAN
PERIOD / NAHUM GROSS 109

Discussion with the Participation of Mordecai Eliav, Yehuda Don, Chaim Barkai, Israel
Margalit, Israel Kolat

DOCUMENTARY

Two Letters Addressed to Sir Moses Montefiore by the Jews of the Galilee, Concerning
Agricultural Matters (1849) / Israel Bartal 141

'The Montefiore Orange Grove' / Shoshana Halevi 153

INFORMATIONAL

The Ben Zvi Prizes for the Year 5736 170

The Late Professor H. Z. Hirschberg / Eliezer Bashan 173

The Late Professor Yohanan Aharoni / Zvi Illan 176

BIBLIOGRAPHY

A. Research Works in Preparation and in the Press 179

B. Bibliography of the History and Yishuv of Eretz Israel 5735-36 188

Yad Izhak Ben-Zvi Publications

Assisted by the Ministry of Education and Culture

Jerusalem, 1976.

CATHEDRA

FOR THE HISTORY OF ERETZ ISRAEL AND ITS YISHUV

YAD IZHAK BEN-ZVI, JERUSALEM • NOVEMBER 1976 • 2

